OAK ST. HDSF

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.79
K79
Oa/936
v.1-2

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

Повість у двох томах

ЛЬВІВ 1936

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 5

ОБГОРТКА П. КОВЖУНА

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок ч. 10.

891.79
K79
Oa1936a
v.1-2

Галі з Лопатинських Бурачинській присвячує авторка.

У невеличкому столичному місті Ч. мало хто любив „полкового" годинникаря, Максима Цезаревича. Був це прикрий дивак і скупар. Непривітливий не лиш супроти власної родини, але супроти чужих, що з своїми годинниками приходили до нього. Принесете йому іноді годинник направити, а він наче великий павук, що зігнувся над мушкою — похилений над годинником та піднявши задумливо брови, вдивляється у складний механізм, як лікар, що тримає руку недужого, а опісля або загляне до середини і відставить поспішним рухом годинник на бік, із гнівним поглядом і лише погляне на вас поважно. „Хорий, дуже хорий" — скаже, — прийдіть за місяць, щоб можна до того часу добре випробувати. Може пораджу." Або віддасть із словами: „Пропав безнадійно, киньте" і більше нічого. Коли ви постоїте і окруження дивака зацікавить вас на хвилину, коли мимоволі ваше вухо заслухається в ріжноманітне тикання годинників, тоді він зараз стає похмурий. „Справа мається так, як кажу вам, пане. В мене нема часу, ось і цей годинник жде на мою руку і той і той уже від тижня дочиста розі-

браний, інші також ждуть. Нема часу.“ Ледви відкивне головою і — пішов.

А коли „хорий“ уже вилікується і годинникар його вам віддасть, то — як поставить вам ціну — хоч клякай, не спустить. — Давніше було добре — скаже їдко, — доки не знали, яка хвилина дорога, а тепер зле. Не приносіть, будь ласка, до мене свого приятеля, коли занедужав вдруге. Є й інші майстри, а „полковий“ (як сам він себе називав, бо до нього багато військових заходило) — лише один. Мене Господь лиш одним часом наділив на цім світі. Вдруге мені не бути годинникарем, як колись мій механізм подякує“ — всміхнеться сумно і поруха значуче бровами. Не старий іще, хоч на висках посивів, був високий, гарно збудований, із клясичними рисами, ходив мов якийсь комендант по своїй невеличкій, дуже чисто прибраній робітні з піднятою головою і оглядав на стінах свої годинники, яких було багато: одні на продаж, другі до направи — як перешіптувались один з одним. Деякі казали, що він відмовляє молитви, другі, що має хвилини коли розмовляє з примарами, а треті говорили, що вправляється в латинській мові і по латині лаяв публику, що недоцінювала його праці. Докладно не знав ніхто змісту його розмови з собою.

На стіні між годинниками висів теж шкіряний карбач і ніхто не був певний, чи в роздражненні той гарний дивак не стягне його зо стіни і не свисне комунебудь над вухами. Лиш одно знали: Максим Цезаревич ніколи не орудував неправдою, нікого не

обманив. Його слово було їдке мов іржа, твердше мов камінь, але коли він говорив, то видно було, що має за собою моральну силу.

Зпоміж його дітей, трьох доньок і одного сина було, як здавалося, лиш одно йому миле — синодинак Юліян. Інші діти доньки і наймолодшу називав він механічними колісцями, які згідно з законами обертались і окружали мотор, мов сателіти.

Коли малому Юліянові минуло шість років, вільно йому було лишатись у робітні батька на якийсь час. Але там він не смів плакати. „Коли хочеш плакати“ — наказував батько, — „то скажи і забирайся.“ Брав його на коліна та показуючи йому деякі годинники, притулював їх йому до вуха; дитина замовкала від несподіваного чуда, стримувала віддих, або всміхалась.

Коли ж іноді дитині тут чогось забажалося, чого батько не міг дати, тоді суворий батько вказував на карбач і говорив: „Найкраще іди геть“. Ці слова означали ще ласку, якою доньки-„колісцята“ лише рідко могли почванитися. Тоді малий відходив, але оглянувшись кілька разів за дорогим для нього недосяжним предметом; а батько стояв із піднесеною рукою, ніби з карбачем і вдивлявся у личко дитини, чи запановує вона над своїм бажанням.

Одного разу принесли до направи шварцвальдський годинник у формі невеликого домика, де наверху була ластівка, так прегарно вирізьблена, що приковувала хочби яке вибагливе око. Шестилітній

хлопчина, побачивши ніби живу пташку на хатині аж писнув від подиву. Йому відразу забажалося притиснути ластівочку до себе.

— Тату, дайте — кликнув і простяг руки за годинником, що стояв між іншими на столі, біля якого сиділа непохитна постать поважного батька. Батько похитав заперечливо головою, вдаючи, що не бачить дитини коло себе.

— Я нічого пташечці не зроблю, — запевняв благальним поглядом малий і простягнув ручку вдруге. Батько підвів очі від роботи та ніби, всміхаючися, сказав:

— Але вона може тобі щось зробити.

— Вона кусає?

— Вона може відлетіти...

Дитина вдивилася зачудовано на батька.

— Відлетіти?

— Так усе, що гарне не завжди можна мати. Краще залиши її, а тепер йди вже і не перешкоджай.

Хлопчик вийшов. Не минуло кілька хвилин, коли він знову зявився. Прийшов і станув як раніше, коло стола і намагався побачити вдруге гарну пташку.

— Вона ще сидить — прошептав, боячися звернути батькову увагу на себе.

— Пташечко моя маленька, ти відлетиш?

Батько підняв на синка строгий погляд:

— Хочеш конче, аби вона відлетіла? Йди, повторяю.

— Вона не відлетить, татку — прошептав хлопчина — я її не візьму в руки. Я тільки на неї дивитися буду. Не зроблю їй нічого.

— Так, не зробиш їй нічого. А відки ти це знаєш?

— Бо так. Вона гарна і я її люблю. Вона така гарнесенька.

Та тут зайшла несподівано зміна з батьком. Його очі блиснули гнівом і він крикнув:

— Не дивися на те, що не може бути твоє, й не бажай чужого. Іди, бо плакати не вільно.

І дивне диво. Чи відчула дитина, що цей строгий батько, який мов злодій, що потайки радувався загарбаним скарбом — так само скрито любувався цією гарною дитиною, вдаючи з себе невблагально строгого? Хлопчина не збентежився, тільки сказав:

— Не кричіть, татку, вона зараз відлетить — прижмурюючи раптом оченята. Простягнув пястучок і то відкриваючи, то замикаючи його, як це роблять діти, щоб виявити тим своє сильне бажання добути бажаний предмет, — не рухався з місця.

— Ти ще тут? Де карбач?

Хлопчина розплакався.

— Ти чого плачеш?

Юліян мовчав, хлипаючи.

— Скажи, чого плачеш? Ти вже не вмієш говорити?

Хлопець притакнув головою.

— Хочеш мати її?

— Хлопець притакнув головою.

— І не будеш ніколи більше плкаати, коли її дістанеш? Уважай, що відповідаєш.

Хлопчик помахав головкою живо на знак, що „не буде“ і простяг лакомо руку. Та в ту мить трапилось щось жахливе. Батько схопив карбач із стіни, підняв його високо вгору і тільки чути було пронизливий крик.

Карбач лежав далеко в куті кімнати, коли батько побілівши мов крейда випровадив у сіні малого, що душився від стриманого плачу. Важко віддихаючи приступив сам до вікна і притиснувши там чоло до шиби, — стояв без руху... Хтось поклав йому руку на рамя і він переляканий, оглянувся. То була його бабуня по матері, білоголова бабуся з чорними блискучими очима, з інтеліґентним обличчям, з усього вигляду „пані“ — хоч уже добре похилилася, а все ще ростом імпозантна.

— Защо ти карав дитину?

— Я поступаю згідно з вашими засадами. Цілком згідно з вашими засадами.

— Защо?

— Щоб не приспособлювався до брехні, яка буде з ним разом виростати. Думаєте, мені це так легко? Але... в моїм віці ніхто не починає всього спочатку. Залишіть мене бабуню! Він мій одинак... і саме тому, що одинак...

Тут він урвав, а бабуня всміхаючись болюче і не відповідаючи нічого, вийшла з робітні.

*

За годину відчинилися злегка двері і мале, бліде личко із слідами сліз в очах, але спокійне, показалося наново. Батько сидів плечима до дверей і випускав густі клуби диму з короткої люльки. Його брови то здіймалися, то опадали над очима. Це був у нього знак живішого думання.

— Я плакав, татку...

Батько прокинувся. Його погляд промайнув по сплаканім обличчі сина.

— Я плакав, татку... — почувся ніби клелест удруге, вже цілком близенько, хоч несміливо.

— Не було потрібно, сину.

Дитина мовчала хвилину, потім шукала очима чогось у батькових очах, що ховалися перед нею.

— Я ще лиш один раз хочу подивитися на неї, татку. Маленький раз — і хлопчина показав свій дрібненький пальчик, на доказ, як це має бути коротко.

— Гадаєш, вона краща, як усі ті на дворі, що літають?

— Ага, гарніша — відповів і потакнув головкою. — Я хочу на неї зовсім зблизька подивитися.

Батько порадив йому, щоб краще всім пташкам на дворі приглянувся і сам яку зловив. Пташка буде літати... Він знає, як птиці літають високо-високо і цвірінькають, і щебечуть, присідають на галузки по деревах, ховаються між листочками, по землі шукають зернят. А він зловить. Малий дивився зацікавлений на батька і слухав з увагою. Нараз спитав:

— А як я зловлю її, то вона буде моя?

— Авжеж не моя.

— І зможу плакати?

— Ліпше було б, мій сину, і я хотів би, щоб ти ніколи не плакав.

— А як я буду великий, то... ти будеш мене бити?

— Ні. Я не буду тебе бити. Лиш не треба обіцювати того, чого не можна дотримувати.

Дитина дивилась уважно батькові в очі, не розуміючи його зовсім, а видко було, що бажала зрозуміти. Нараз по хвилині надуми, начеб віднайшла щось у памяті, скрикнула несамовито.

— Але я буду плакати, татку, я хочу пташку — і вибухла щирим плачем.

— Чому будеш? — спитав батько майже з переляком.

— Бо буду — спищав, — не маю сили панувати над собою.

Батько зморщив брови, мов у фізичнім болю. У його душі щось йому сказало: „Ти нікого не обманеш, мій сину...“, а голосно додав: „Не задивляйся на те, що не може бути твоє. Карбачі болять хоч би із чужої руки...

Узяв хлопчину за плечі, вивів його до бабуні, а сам засів до стола і заглибився в свою працю. Годинники тикали, і тихенький цокіт мав якийсь дивний вплив на майстра. Час-від-часу він заплющував очі, опускав голову на поруччя крісла і так

задумувався. Чи відпочивав, чи щось працювало в його мізку — невідомо.

*

Росте і розвивається гарно фізично і духово молоденький Юліян Цезарович, але вже замітне, як у нього бере верх майже хоровита ощадність та деспотизм батька. Сувора батьківська рука над доньками, і над хлопцем, дедалі вже юнаком Юліяном, викликає в хаті часто сірий настрій. Крім Юліяна у домі ще троє дівчат. Мати — поважна, маломовна і терпелива — добра ґаздиня в обширній хоч низькій хатині була зразкова ґаздиня. Але старий годинникар усе відказував, буцімто ніде не бачив стільки недбальства й ліні, як по „словянських домах". Пані Цезаревич (із священичого дому) мала лиш одну відповідь, що — Господь суддею над усіми та що доки в неї руки живі, доти й буде все добре й чистота в її хаті. А те, що до чоловіків належить, нехай творять вони.

Часами з закутків кімнат чути було тихі, стримувані суперечки між старшими сестрами. Ішло про те, котра має одягнути новішу одежу, коли обидві разом хотіли вийти з хати. На їх несміливі докори, що їм конче треба окремої сукні та капелюха, батько відповідав сухо, що обидві враз не мусять виходити, бо люксусу у своїй хаті як убогий не може підтримувати. Часто ударяв так сильно об стіл, що поскладані там годинники аж тремтіли — і відсилав дівчаток до матері. Іншим разом брав

карбач і радив спробувати самим запрацювати на хліб. Дівчата вмовкали, — і висувались одна по другій із кімнати із сльозами в очах.

— І чого ж ти таке доказуєш, чоловіче, ніби між мужескою челядю в кухні — упоминала своїм мирним голосом терпелива жінка, який стискав жаль серца за доньками, що були скромні у своїх вимогах, були їй помічні понад свій вік, щоб придбати до хати те, чого батько або не визнавав за потрібне, або не годен був своєю пильністю здобути. — Чи ти не розумієш, що це дівчата й молоді? — говорила впоминаючи. — Ей, Максиме, Максиме, — не любиш ти своїх доньок. Чим вони перед тобою провинились, що так жорстоко поводишся з ними? Чи ти ніколи не помітив, які з них гарні діти виробилися?

— Зоня — наша найстарша... золотоволоса як ти, — перебив їй усміхаючись, — тому я і вибрав собі її на мою помічницю, і дасть Біг, виховаю з неї такого годинникаря, якого ще ця столиця не мала. Я не ходжу між своїми дітьми з заплющеними очима. Але мало що значить гарна одіж, капелюхи, навіть гарна зверхність. Те, що щось значить, ховається тут. — При тих словах ударяв себе у груди. „Центр важний, жінко, центр! Коли вони стануть матерями і будуть виховувати свої діти, нехай з них виховують силу, характер і залізо, а не малпів, що лиш безплідними словами орудують. Виховуючи свої діти, ми мусимо незабувати, що ми їх і для України виховуємо. А вона потребує іншого, як

досі, чоловіка, іншу жінку. А вони нехай собі ворогують на батька. Колись вони його інакше будуть судити. А покищо він такий, а не інакший."

Пані Цезаревич вислухала його спокійно, і вона згоджується, правда, з його поглядами, але питала чи конче потрібна жорстокість? Чи дитина може перескочити розвій молодости і станути відразу на тій точці, де лиш розум приходить до слова або вибухає порив до якогось великого діла?.. Ні. Дай молоді сонця, хочби яку одробину, на тверду дорогу життя, а зокрема для України, щоб кожний міг вибороти сам собі свою украдену батьківщину, — а дальше поступай, як хочеш. „Доки жила бабуня було інакше — від коли вона згасла — згас промінь у цій хаті."

*

Та нераз чудак-годинникар показував себе з іншої сторони. Прикликував доньок по черзі несподівано у свою робітню. Тут втискав наперед Зоні, найстаршій, кілька банкнотів у руку „за поміч і послух у робітні", молодшій Марії „правій руці матері при шитві і інших мозольних ручних роботах", головно „за оброблювання яринового городу" — давав теж нагороду і беручи їх своїм звичаєм за плечі, щоб урадувані несподіваним щастям не поцілували його на знак подяки в руку, висував їх спішно... за двері. Вкінці прикликав наймолодшу Оксану, що вдалася з вигляду друга по браті, цілком у батька. Мала темне волосся, з клясичним профілем, блідавої цери і сталевої барви очима та чудно при-

вабливим усміхом. Вона так боялася лайки за „лінивство“, за свою цікавість і за своє „циганське“ обличчя, що її треба було силоміць випихати, коли батько кликав. Перебирала свою „пайку“ цілком збентежена і скоріше, як сподівалася, опинялася за дверима.

Варто було заглянути в ту другу кімнату, як там було весело. Обдаровані скакали, сміялися, обіймалися і збивалися коло усміхненої матері, допитуючися всі враз, що собі за той несподіваний дарунок справити. Лиш молодий Юліян, що стояв віком між найстаршою Зонею і Марією, не казав нічого і усміхався рівно до мами — щасливий радістю своїх сестер. Лиш „бідний Юлик не вифасував нічого“... — говорили сестри гладючи його по гарнім обличчі. Він відпихав їх і сміявся. Він сам більше заробляв лекціями, ніж вони всі три діставали від батька. На доказ своєї щирої любови до них, він кожну по черзі підносив скорим і зграбним рухом догори. Обносячи їх круг кімнати, ставив у кут за кару, що його „жалували“, чого він так не любив. Тоді до хати вливалась струя сонця...

*

Коли мати пробувала дякувати чоловікові за несподівану радість, яку справив дітям, він махав рукою і усміхаючись сумно говорив: „Ти гадаєш, жінко, що коли в зачиненій для всіх робітні твого чоловіка світиться далеко поза північ світло, ніби одно Боже око блимає з вікна, а місяць згори по-

зиркує на землю і все пішло вже на спочинок, то годинникар зачиняє двері від вас зі злоби або гніву? Ні. Він дослухується тільки того, що йому годиники у більшій тиші нашіптують. Вони, ті дрібні „інтелєкти“, що спочивають на грудях і серцях своїх власників, чого то вони не розказують, чого не довідаєшся про них... Коли тикання одних вислухав, других успокоїв, тоді каже собі: „Тепер я звертаюся до своїх приятелів.“ Ти знаєш їх. Вони там на полиці, оправлені, прикриті завісою перед порохом і чужим оком. Я не вчений, ти знаєш. Та коли я беру їх до рук, кожний з іншого часу, з іншою духовістю, з іншою вказівкою на будучність, тоді я вглибляюся в час... Для кого. Для мене? Ні. Для дітей своїх, для „України“ своєї маленької, між чотирма стінами. І так доки не замкну очі, а мій годинник — що дав мені найбільший майстер сього світа не стане сам.“

Вона зворушена схилилася над його темною головою і поцілувала її:

— Мій фанатисте невсипущий, не запрацьовуйся... — прошепотіла і віддалилася нечутно.

*

В тих часах був молодий Юліян одиноким захистником у хаті проти деспотизму, а що найбільше, скупарства батька, який був би те, що одною рукою давав, другою відбирав. Правда, він вимовлявся перед дітьми тим, що він лише годинникар і

треба добре працювати, щоби виживити родину, і дітям дати ліпше виховання.

Юліян маючи ледви яких пятнацять років, уже давав слабшим учням лекції. І хоч його місячні зарібки не були дуже великі, він все віддавав мамі з просьбою давати йому лише те з харчу, що вона купить з його заробітку. Мама зворушувалася до сліз і, коли батько не бачив, цілувала його в чоло і тулила до грудей, впевняючи його, що жадне з її дітей не сміє їй „знидіти".

Гарний, темноволосий, з ясними очима, стрункім ростом батька, та ледви замітною мімікою брів, що надавало його молодому обличчю вираз задумливости, у школі мав симпатію у своїх товаришів і вчителів. Був дуже щирий і сміливий. Для товаришів — авторитет. Не тільки тому, що був дорадником слабших учеників, але і через свою фізичну силу, що проявлялася при гімнастичних вправах, у борні, плавбі, і в тих усіх випадках, коли товариші прогрішилися неправдомовністю, товариш-„авторитет" товк винуватців немилосерно, а ніхто довго на нього не гнівався.

Один із учителів, в якого він учив сина, займався ним так щиро, що викликав аж заздрощі в рідного батька.

*

Одного разу, коли Юліян Цезаревич мав сімнацять років, трапилася йому пригода. В одного священика з села Покутівки, о. Захарія, коли виїздив з міста сполошилися коні.

Сильно навантажену фіру, де сидів душпастир із своєю молоденькою донечкою, рвали і шарпали коні на всі боки. Фірман, з переляку, хоч і стримував щосили звірята, не міг їх опанувати. Він стягнув віжки так сильно, що коні погнали вихром уперед по свіжій, ще не утовченій дорозі так, що здавалося, фіра ось-ось розлетиться. На улиці було в той час небагато прохожих, та й ті перелякані дивились безрадно. Отець Захарій кричав і кликав помочі, притримуючи доньку коло себе і, як видко було, здався зовсім на божу волю.

Саме в той час ішов Юліян до школи. Побачивши проти себе вже здалека розігнані коні з наїженими гривами, а фірмана і за ним другу особу без капелюхів, вмить кинув він свій капелюх проти розбішених звірят. Коні, скочивши у бік, зупинились на хвилину. Тоді Юліян мов молодий тигр кинувся між них і гукнувши на них, вхопив сильними руками одного за уздечку так сильно, що хоч він пручався, скакав і бив копитами, таки зупинився. Юліян запанувавши на мить над одним, ухопив і другого коня сильною рукою, приборкавши його.

Юліян стояв коло фірмана і сховавши одну руку поза спину, із зморщеним чолом, приглядався хвилинку, як цей випрягав задихані коні.

— Ангеле, спасителю! — скрикнув тут нараз панотець, опамятавшися з переляку і простягаючи руку до молодця, що все ще стояв і слідив за роботою фірмана. — Хто ти, дорогий сину? — Скочив із фіри, а за ним і молоде дівчатко. Юліян не

підводив очей. — Чий ти, божа дитино? — повторив своє питання душпастир і опинився коло нього.

Аж тепер підвів молодець очі. Вони гляділи так сумно, що о. Захарій збентежився.

„Чи ви ранені?“ — спитав.

Цей заперечив головою. „Дрібниця... на правій руці.“

„Вона цілком закривавлена!“, скрикнуло дівчатко, що аж поза спиною молодця відкрило покалічену руку і затривоженими очима дивилось на нього. Чи під впливом переляку, чи раптового жалю, стягнуло із своєї шийки білу тоненьку хустину і подало Юліянові, щоб „закрити“ бідну руку. „Перевяжи нею руку, Ево“, сказав батько, „видиш, яке нещастя?“ Закривавлена рука нагнала їй такого страху, що вона боялася її торкнутись.

Тоді зробив це о. Захарій. Молодець подякував. „Тепер уже мушу йти“, сказав з полекшою. „Я йшов до гімназії“ — додав, коли о. Захарій всунув його руку у свою якби хотів заопікуватися ним. „Я на добре спізнився.“ Підняв із землі свій капелюх, що лежав запорошений і потоптаний копитами, зібрав книжки і зробив крок уперед. Але о. Захарій заступив йому дорогу, затривожений за його здоровя.

— Ні. Це справді лише рука... Здерлася шкіра з долоні... Прикре лише те, що не зможу кілька день писати...

По обличчі панотця перебіг вираз зчудування і переляку, він спитав майже суворо:

— Як ви могли так нерозумно кидатись диким коням під ноги? Вони могли вам кости поламати.

Юліян ледви помітно усміхнувся.

— Що ж — відповів, — чи мав я ждати, аж вони фіру рознесуть і покалічуть вас і... — тут урвав. Його очі майнули мимоходом по молодім дівчатку, що стояло мовчки і дивилося великими очима на відважного молодця.

О. Захарій похитав головою і поклепав його по рамені.

— Я віддячуся вам.

Але Юліян не обізвався. Підсунувши книжки квапно під паху, він легко вклонився.

— Як ваше прізвище, молодче? Ви ученик — кажете?

— Так. Вищої гімназії.

— А ваше прізвище?

— Юліян Цезаревич.

Панотець підсунув брови вгору і його обличчя розяснилося:

— Може син годинникаря Цезаревича?

— Так.

— Знане мені. Я буду у вашого батька і директора. Сьогодні вже ні, бо завтра маю похорон, але цими днями напевно. Тимчасом щире спасибіг вам, українче, Юліяне Цезаревичу.

Юліян вклонився вдруге і поспішив своєю дорогою. О. Захарій з донькою відіхали...

*

Третьої днини по пригоді, по легкім, короткім дощі, доходив о. Захарій із своєю одиначкою Евою до мешкання Цезаревича, коли, якби на даний знак, заїхав з протилежної сторони перед дім якийсь екіпаж. З нього вискочив жваво, елегантним рухом, молодець і поспішив до дому.

— Едвард Ганґе! — скрикнуло дівчатко і сіпнуло батька.

— Це Едвард Ганґе. Чого йому тут?

— Справді так, це їх екіпаж, — відповів батько зближаючись до помешкання.

З переднього сідала екіпажа зіскочив і другий молодий чоловік. Видко було, що це „нижчої категорії" людина, бо він вибрав спішно зпід козла невеликий кошик городовини, вкритий широким листям і гарною китицею ріжних рож і коли душпастир з Евою був уже недалеко екіпажа — вклонився низенько.

— Ви що тут робите, пане Зорко? — спитав душпастир, впізнавши в молодім чоловіці городника-українця, що служив у дідича Ганґа, власника села Покутівки. — Цей відповів, що перед двома днями дістали панство від панича Едварда телєґраму, що панич Юліян Цезаревич через припадок не може приходити на лекції. Вчора прибула сама пані дідичка. Директор відраджував брати другого інструктора, бо Юліян, хоч не зможе, ще яких шість-сім день володіти рукою і виходити з хати, але за той час панич Едвард може кілька разів навідатись до нього і нічого не стратить. Молодий панич, ща-

сливий таким вислідом, приїхав до свого інструктора поділитися з ним цією постановою. — Я лиш маю паничеві Юліянові це передати, наш панич вийде і ми вертаємось назад до дому...

Ева слухала уважно пояснення молодого огородника, не зводячи очей з гарної китиці, і спитала: „І китицю маєте передати?“ Городник почервонів.

— Ні. Китицю, ні...

О. Захарій сказав: „Ідіть, Зорку, через фіртку, а я піду відси з дороги просто до робітні майстра. Мені так само спішно. За годину відходить поїзд, а я маю ще дещо в місті полагодити...“ І подався з донькою кроками до робітні годинникаря.

*

О. Захарій застав майстра при роботі, як сидів схилений при столі. Недалеко стояла його найстарша донька Зоня з якимось годинником у руках, висока, гарна і слухала його поук про годинникарську роботу. О. Захарій зупинився на хвилину. Коли майстер скінчив свої завваги, звернувся до гостя з запитом, чого він собі бажає. О. Захарій назвав своє імя, і представив і доньку. Висловив своє співчуття для сина, що мав такий припадок з його кіньми і мусів перервати собі науку у критичнім часі, — підчас самої клясифікації.

— Вибачте мені, добродію, як батько і не згадуйте гірким словом! — простягнув о. Захарій руку до майстра. — Я безпосередньо таки винен, бо полохливі звірята мої. Як син мається? і чи не міг би я його самого побачити?

Годинникар стиснув подану йому руку, прохав гостя сідати і казав доньці прикликати Юліяна.

— Ви переціюєте вчинок мого сина, отче. Це звичайна юнацька відвага. Слава Богу йому вже ліпше. Він змалку не пещений в мене. А сам я не звертаю уваги на такі вчинки і не надаю їм великої ваги, дарма, що він у мене одинак...

— Я зайшов до вас, пане Юліяне — заговорив о. Захарій, — щоб оправдатись, що не міг скоріше зявитися, як обіцяв. Я спродав вчора свої полохливі дикуни, що наварили вам і нам стільки клопоту, а до залізниці не встиг уже впору другими кіньми дістатися. Тому аж сьогодні я тут. Скажіть, будь ласка, як почуваєте себе? А друге, не менше важне: скажіть отверто, як мені вам віддячитися за вашу лицарську послугу, завдяки якій ми з донькою вийшли щасливо. Скажіть, якою памяткою не погордили б ви від простого, скромного, сільського „апостола черні"?

Юліяна обличчя почервоніло і він заперечив головою.

— Найкраще, шановний отче, забути за мій незначний учинок якнайскоріше.

— Це ніколи не може бути! — відказав поважно душпастир.

— Можна, можна, отче.

Тоді о. Захарій сказав до доньки:

— Іди Ево і подякуй пану Юліянові, що спас тебе своєю відвагою від каліцтва, а може і смерти.

— Панотець поклав руку поза рамя доньки і наче підсунув її трохи перед Юліяна.

Та дівчатко відступило несподівано крок назад, неначе залякане.

— Я не можу — сказало ледви чутним голосом, якби хотіло заплакати.

Батько усміхнувся і поглянув на Юліяна. Цей стояв ще мовчки і дивився нетерпляче на обоїх.

— Якто, не можеш, Ево? — спитав батько здивований, — він тебе послухає.

Дівчатко похитало мовчки головою.

В тій хвилині якийсь дивний усміх розяснив Юліянове поважне лице. Його проникливі очі потонули на момент в ніжному, хоч негарному личку з чорними очима. Дівчина майже чула його віддих, її уста затиснулися і повторила втретє: „не можу".

— І не треба — відповів він увічливо з полегшою, випростовуючись. — Мені цілком не треба дякувати. Подайте руку і будемо поквітовані. — Простягнув до неї руку, а друга забандажована, спочивала в чорній перевязці.

— Вона некривава? — спитала та глянула на нього великими очима. — Він відступив немило вражений.. Вже ні — відповів зворушений. — Ева не відповіла, — поглянула соромливо на нього, і він не подавав їй удруге руки.

— Що з тобою, Ево? — кликнув батько. — Ти хора? поводишся наче в гарячці? — а до Юліяна сказав: — Вона не зносить виду крови. Я не повинен був її брати з собою.

О. Захарій обтер хустиною зіпріле чоло, поглянув на годинник, і коли Зоня приступила до молодого дівчати, попросити її до свого стола, панотець звернувся до Юліяна:

— Тепер, молодче, я зроблю вам одну пропозицію. Коли ви були раз лицарем для нас, то будьте ним і дальше. Загостіть цього літа до нас на вакації до Покутівки. Ви не пожалуєте. У нас околиця гарна, здорова і повна чару. Ви скріпитесь по студіях. Великий дубовий ліс, і розваги досить. Прогульки куди схочете. Їзда верхи, великий став під густим лісом, повний риби і диких качок... Як схочете, будете і на лови ходити. В нас і гарна бібліотека. Не занудитесь. А головно, ви будете свобідні, як у себе.

Юліян відгорнув волосся з чола. По його обличчі, при слові „бібліотека“ промайнуло світло.

— Кажете, отче, бібліотека — обізвався батько. — Юліян ночами дочитує, коли йому дні за короткі. Взагалі в нас всі читають, мене старого включивши. Лиш часу багато не маємо і кімнати в нас невеликі.

— А в нас аж надто широкі — сказав панотець. — Будете мати свою окрему. Вчителька Еви виїжджає через вакації, а її кімнату займете ви. Ева не буде вам перешкоджувати. Її літом мало хто в хаті бачить. То в саді вона, то у лісі над ставом, як дика качка...

Ева, зачувши своє імя, думала, що батько її кличе, попрощалася з Зонею. Коли вернулась до нього, не спускала ока з юнака.

— Згода, пане Юліяне?

Юліян боровся і хвилину мовчав. Щире запрошення огорнуло його наче теплом. Перед його уявою виринув став: глибокий, поважний, під темним лісом. Він був плавець, — плавання це ж його улюблений спорт. Він був захоплений перспективою таких вакацій. Зелень, блискуча поверхня ставу... Бачив, як риба перепливала та плюскалася, дикі качки... Ще мовчав; щось його стримувало.

Поглянув на батька, і їх погляди стрінулися.

— Ну? — спитав о. Захарій, відчуваючи вагання юнака.

— Він уже запрошений куди інде на вакації — відповів за нього батько. — В гори, до своєї тітки...

— Як? — спитав о. Захарій, якби вражений. — Жаль... — обізвався. Відтак похопився і додав живо:

— Та коли вже так, що не маю щастя зробити вам цього літа приємности, як бажав із щирої душі, то прошу в якінебудь свята до нас. Ви лише напишіть, а я вишлю коні. Зрештою — додав усміхаючись добродушно, — по цих вакаціях прийдуть ще і другі. Матура, чи не так?

— Так. Нарік.

— Може, може... — підхопив батько.

— От і бачите! — скрикнув урадуваний душпастир, і з його симпатичного обличчя засяло щире вдоволення.

— То вже скоріше — сказав Юліян. Його погляд промайнув по дівчатку, і він додав: — Але

хто там може знати, що до того часу ще може бути...

— Звичайно. Рік довгий, але і Господь добрий — відповів о. Захарій.

— Так! — притакнув юнак, узяв подану руку душпастиря і вклонився. О. Захарій відітхнув повними грудьми і попрощався.

На молоду Еву, здавалося, не звертав ніхто уваги. Вона була сильно збентежена. Її щоки горіли, ледви панувала над собою. Коли відходили, і батько і син випроваджували панотця на вулицю, вона оглянулася і простягнула поза спину руку. Чи на прощання... чи на подяку? І до кого?

Ніхто, здається, цього не помітив, і ніхто не діткнувся тієї дрібної, делікатної руки. Юліян, ідучи за нею, заслонив її своєю стрункою постаттю, дивився за нею, його погляд побіг аж у глиб улиці.

Очі молодої Еви заповнилися слізьми.

Вернувшись до кімнати, звернувся просто до своєї сестри, що ще сиділа при столі і працювала:

— Немиле мені все те, — і почав свистати.

— Тобі припала сьогодні велика честь, сину, заговорила мати годину пізніше.

— Через що?

— Ну, я думаю, через о. Захарія. Батько ним захоплений.

Юліян здвигнув байдуже плечима.

— Він зробив з малої афери цілу епопею — відповів нетерпеливо.

Вона не зрозуміла його. Був тоді блідий, як

смерть, із закривавленою страшною рукою, хромав із затисненими зубами, що аж її серце застило, а він говорить про якусь малу „аферу".

Його не покидало немиле почуття від появи о. Захарія. Нащо йому того всього? Сягнув за книжкою, що відложив її на поклик батька до гостя, і пробував наново в ній заглибитися. Якийсь час, здавалося, розумів читане, але по часі замкнув її. Появилася і Зоня і минаючи його повела рукою пестливо по його густім волоссю.

— Щож там, хлопчику?

Його задумані очі провели її, а відтак мов пірнули в собі. — Цей о. Захарій якийсь дуже симпатичний і добрий... — зачув він, як говорила у сумежній кімнаті до мами. — Його запрошення було таке правдиве і тепле. А з його опису та „Покутівка" чистий рай. Ліс, став, їзда верхи, бібліотека, гарні господарі... спокій і свобода, якби так на мене — я би зараз!

Ясноволоса красуня простерла обійми і вказала на вікно, неначеб хотіла туди вилетіти.

Юліян гукнув через отворені двері:

— Покищо той рай дратує мене.

Зоня, мов спокуса станула на порозі. Покутівка це власність панів Гангів? І де ще ті вакації? А та дика качка, Ева, погана дівчина...

Юліян здвигнув плечима. — Поганенька собі — буркнув під носом і заглибився знов у книжку. По хвилині підійшов до сестри, обняв її рукою і притискаючи її личко до свого сказав:

— Коли я буду вже в горах на найвищім шпилю?... ох! якби ти знала, як я того прагну, як мене туди тягне, якби ти знала!

— А мене Покутівка, — дражнила його наново сестра. Але йду до батька, бо сам покличе і буде грім! Треба викінчити один годинник, завтра речинець.

*

Юліян працював до пізна, а коли заснув, приснилася йому Покутівка. Не саме село, а якесь одно місце. Стояв на краю темного ліса, де беріг полоскав глибокий, у місячнім сяєві став. Плавали дикі качки; одна з них відлучилася від гурта, пурхнула поверхнею води, і щезла в лісі. Він відступився і поглянув на небо; воно було повне зірок, і одна з них впала йому перед ноги. Коли зігнувся, щоб її підняти, станув коло нього Юлій Цезар.

— Не дотикай її — сказав строго. — Її місце там угорі. Хто буде світити, коли заберемо?

Подав йому лук і стрілу і вказав уперед себе. Юліян узяв лук і стрілу і звернувся до ліса. Ледви пішов уперед, як йому засвітила зірка. Миготіла то тут то там у теміні лісу. „Чому ти не вгорі?“ спитав строго. „Твоє місце там вгорі.“ Зірка впала.

Він зблизився і поглянув униз. Тут побачив щось дивне. Зоря стратила своє срібне сяєво і прибрала іншу форму. Хтось поклав йому руку на рамя. Він оглянувся: Юліюс Цезар Галліюс.

Але це не був Цезар, а хтось інший, тяжко вниз похилений, наче двигав тягар.

Юліян шукав очима дальше за зорею по землі, тимчасом замісць неї показався плуг. Залізний гострий плуг. Він підняв очі. — Ходім удвох, — здавалося йому, прогомоніло десь над його головою від того, що йшов біля нього похилений тягарем.

— В мене лук і стріла — сказав Юліян.

— Зарий його в землю. Вона потрібує крови, щоб родила — зачув ніби у відповідь. — З крови повстає і вмирає життя, а спасення вимагає життя...

*

Зайвого часу не було в Юліяна. Підучував слабших учеників, вчився чужих мов, займався спортом і гімнастикою, музикою і літературою.

Батько настоював, щоб займався якоюсь професією, бо не завадить знати і поплатне ремесло.

Та Юліян не мав на те часу, хоч мав охоту до столярства і у вільних годинах забігав до варштату знайомого теслі.

Та найбільше манила його фільольогія та старинний світ. Ідеалом його були великі мужі грецьких та римських часів; дарма, що його впевнили деякі фахівці-професори й слухачі природознавства, що наука фільольогії мусить зчасом зійти на другий плян з програми шкільної науки, бо живі мови та інші для життя потрібні науки і здобутки, домагалися своїх прав. Але і студії права мали багато за собою. Задумувався над французькою революцією і республікою, яка кишіла від діячів — адвокатів і правників. Робив порівнання, кілько та

якої інтеліґенції було тоді у Франції, а в українців тепер? — немов відчував, що було б і для України потрібне. „Для України!“ кликав його молодий голос.

Але ніхто не чув того оклику в його молодих грудях.

Час-від-часу намовляли його в хаті до богословя.

— Пішов би з дому — говорив батько — осів би де апостолом черні без турбот і клопотів для батька й матері, трудився б для свого упослідженого народу, жив би й сам при ньому, став би зразком культури у своїй окрузі, і не жив би марно.

— А я б лиш здалека благословила одинака і ловила б слова про те, як йому ведеться, чи любить і шанує наш селянин свого апостола! — додавала мати.

Та його власні молоді мрії залишались покищо без виразних контурів і не погоджувались з бажаннями батьків.

Повний охоти до життя, він почував іноді непоборну волю до боротьби, то знову як справжній вісімнацятьліток жив лише мріями. Тихими, зоряними ночами, здавалося йому, що зливався з ними водно і не тямив, чи це сон. Мріяв із розплющеними очима про самі якісь ясні, місячним сяєвом залиті ночі, немов би перетворювався на борця України.

Та в якому напрямку? — не знав.

То опановував його мелянхолійний настрій серед питань, чи дійде він без перепон до мети? Чи

буде фільольогом, чи адвокатом? Що жде його в житті? Щастя? Смуток? Зпоміж того, мелянхолійного хаосу і зворушень, виростало перед його уявою, наче з імли його власне обличчя, яке чимось казало йому, що він п е р е м о ж е.

Сам боровся проти таких ферментів, уважаючи це за наслідки читання поза північ модерних авторів данських і російських, і звертався до улюблених клясиків, головно Ґетого і Шекспіра. Шукав теж великих моментів в українській історії, де велася завзята боротьба за рідну землю і за переслідування ворогами українського народу. Коли наче по проходах по чистилищі, віднаходив згублений, правдивий, свій ґрунт, відчував, до чого призначений, і брався до дальшої науки.

*

Останні вакації Юліяна, у горах у своєї тітки, були дуже короткі.

На селі застав якнайкращу погоду і наче птах, помчав зараз першої днини в ліс і гори.

Чоловік його тітки, вчитель народніх шкіл, супроводив його на місця, де найкращий вид, де здіймалися білокаменисті скелі серед густих лісів, де пишалися верхи багаті травою і цвітом, де полонини манили мандрівника, де можна було слідити за полетом білих хмарок на синім небосхилі.

Блукав він сам безупину з однаковим захопленням на довгі години у гущавині смерековій, зникав між нею, купав і тіло й душу у запашній зелені.

Над берегами яруг любив відпочивати.

Коли поспішали струмочки, пінилися потоки серед гуку і шуму, він приглядався їм довго та задумливо. Шукав поглядом дна витовченого водопадом природного басейну. Пробував молодих рамен у плавбі, а освіжившись у розпіненім кітлі, пнявся на верхи. Його блідаві щоки румянилися тоді легко, око блистіло блиском дикого хижака; груди віддихали живичним повітрям.

Ввечір шукав на небосхилі завтрішньої погоди, щоб уже зранку прислухуватись таємничій лісні лісів, полохливій пташні, або слідити за звинною вивіркою.

Так минуло вісім день.

Ніхто його не стримував, ніщо його не розчаровувало. Йшов не оглядаючись і вертався з наміром повторити те саме завтра.

Девятого ранку ослонилося небо. Коло полудня знявся великий вітер і розсунувши завіси, показав частину небесної синяви. Годину пізніше, натовпилися звідкись неповоротні тіла хмар і пішов дощ.

Грубі клуби мряк потягли верхами гір і лісів, закутали корони смерек у сіровину.

Над раном втихомирились громи, але сік завзятущий дощ. І в дальших днях сипав далі немилосердно.

Юліян не витримав довго. Ходив нетерпляче понад беріг ріки, а коли вона мчалася мов розбішена, зібрався і втік. Приїхав додому, якби переміне-

ний, забрався до столярства і чужих мов, і так провів час аж до кінця вакацій.

*

Юліян був перед матурою. Зближався час, коли мусів сам вибрати собі якийсь факультет.

Одне знав: не сповниться його бажання студіювати за границею. І про техніку думав; але защо? Батько не обіцював нічого, а цілком сам не годен був би утриматися. Залишилась або фільольогія або богословя, до якого його так намовляли, особливо батько. Але, коли звертали йому увагу, що богословські студії найлекші, Юліян мовчав уперто. Або говорив болюче: „Чого мені там? Нехай мене, ради Бога ніхто до нічого не силує. Ще хвилина для мене не вибила."

*

Одного разу, влітку проходжувався він позаду хати в невеличкім зільнику і перечитував Шекспіра „Юлія Цезаря". Бачив крізь широко відчинені вікна обі молодші сестри. Марія викінчувала якесь шитво, що мала кудись за плату віднести, — наймолодша Оксана сиділа над зшитком і плакала.

Марія вспокоювала її. Він знав у чому річ. Один із учителів, нервовий математик, дав дівчині, хоч училась, як упевняла, найпильніше у другім семестрі, — двійку. — Якби в нас інший батько — нарікала крізь плач — заступився б за мене, просив би професора, щоб питав мене ще раз, аби я дістала хоч поправку і цілого року не стратила!

Якби я була чужим годинником, тоді він узяв би його ніжно в руки, приложив до вуха і спитав як лікар: що тобі хибує, чого не достає?"

— Оксанко, — скартала її старша сестра. — Ти ніби мудра дівчина, а таке верзеш. Не соромно тобі?

— С о р о м н о ! — якби я знала, що тепер із того всього вийде?...

— Поможи собі сама, коли хочеш колись бути сама вчителькою — озвався батько за плечима. — А долю родичів вибереш собі, коли припаде тобі опинитися вдруге на світі. Працювати я вмію. Але жебрати за вас, чи за себе я не буду й вам не дозволю. Плач, коли хочеш, але бодай знай чого плачеш! І дав пятнацятилітній донечці кілька хлястунів по плечах. Окрик болю з уст дівчини рознісся по кімнаті. Тоді як молодий тигр ускочив знадвору через вікно Юліян і вхопив батька за руки.

— Тату, що ви робите? — крикнув з обуренням і стиснув, мов кліщами, батькові руки. — Доки ви будете деспотом? Бийте мене, коли це вашій вдачі потрібне, але її залишіть у супокою. Вона лише жалілася, не просила вас нічого, як і ніхто з нас не просить. Доки гадаєте нас тиранізувати? Все має свої границі. Старі дуби громом несподівано валяться. Що скажете про своїх дітей т а м?

— Що бив доти молотом у залізо, доки не викликав іскру і не надав їй потрібної форми...

— Форми? — повторив Юліян і скривив зневажливо уста.

— Так, форми.

— Яку хочете створити з власного зразка, тату.

Старий годинникар неначе остовпів бачучи сина з побілілими устами і розгорілими очима.

— Форми? — повторив Юліян. — А що буде з душею?

— Тверда нехай буде як камінь! — відповів батько.

— Тоді і сльози, що будуть колись на ваш гріб падати, скаменілі будуть. — відповів син.

Ще стояли хвилину, ще гляділи один одному в вічі.

— Ти підеш з моєї хати... — обізвався перший батько і сіпнув рукою, щоб вирвати її з руки сина.

— Піду, тату. Розуміється...

— І пожалуєш гірко своїх слів і поведінки супроти батька.

Син випустив руки батька, батько замахнувся, щоб ударити його, але в тій хвилині опустив руку. Син стояв нерухомо із зложеними на грудях руками і ждав — не зводячи свого проникливого погляду з батька. — Залишіть, тату — сказав лише. — Це все одно не доведе нідочого і ви непотрібно зворушитеся. Я ваш вихованець, і не можу інакше поступати. Чи хочете, щоб я неправдою орудував? Ви цього не схочете, хоч і які ви жорстокі. А щодо того, щоб я покинув вашу хату, то не журіться. По матурі я піду. І далеко поїду...

Сестра Оксана зсунулася на софу і заплакала тихо.

Мов на тайний приказ вибив стінний старомодний годинник. Поплила від нього музика, мов зворушливі краплі тонів, щоб утишити бурхливі почування.

Батько поглянув на годинник.

— Хто його накрутив? Його мусів хтось недавно накрутити!

— Я! — відповів син, поглянувши певно батькові в очі.

Батько кивнув головою.

— У цій хвилині я міг би тобі багато простити — сказав стисненим голосом, зідхнувши глибоко. — Цей годинник то мій єдиний скарб і приятель, памятка по батькові. А що... — На мить перервав і докінчив:

— Він не лише свідок моїх сирітських літ, але він був і першим дарунком вашій матері, свідок моїх освідчин і свідок, як вона, та добра й терпелива, приняла мої освідчини, а враз із тим вибрала собі і батька для своїх дітей.

Сказавши це не поглянув ні на кого і вийшов.

*

У кімнаті стало тихо.

Всі були під вражінням цієї хвилини.

По хвилині мовчанки лягли на кімнату вже сутінки. Юліян стояв іще при вікні, сплівши пальці

поза голову і не рухався. „О, Цезаре, Цезаре...“ — прошепотів і замовк.

Старша сестра приступила до нього на пальцях і погладила його по рамені.

— Ти любиш того Цезаря?

— Так, але його зрадили і вбили. Це був один із найбільших державних мужів.

— Зрада, Юліяне, це мабуть найпідліший вчинок, на який може спромогтись людина — сказала сестра.

— Ми майже всі зрадники, сестро. Хто більше, хто менше.

— Якто?

— Підстелюємося, лицеміримо, продаємо свої погляди... — махнув рукою і замовк, відвернувшися до вікна. Сестра помовчавши сказала:

— Ти такий щирий, Юліяне...

— Колись усе зміниться... хочеш сказати. Я знаю. З дня на день відбувається зміна, доводить до чогось нового, свіжого.

— Ти фільософуєш, як іноді батько, а я хотіла сказати щось інше. Хотіла сказати я к и й в і н.

Брат зморщив чоло.

— Залиши його. Він не зносить усе слабосильне. Такий його характер, і ніколи інший не буде. Саме на таких як він можна будувати. Він нас ніколи незаводив. Не обіцював, чого не міг дотримати.

— А я думаю про наші обставини, Юліяне. Ти нас колись ущасливиш, як добєшся своєї цілі.

— Коли це буде? — спитав.

— Ну, колись... за кілька років, кажім.

— На мою поміч можете все числити — яка б вона там і не була.

— Доки не одружишся — обізвалася нараз з іронією Оксана.

— Не говори нісенітниць, Оксано, особливо, коли я не в настрою до жартів. Гляди, щоб ти не віддалася, заки я одружуся.

— Я йду з дому — додав згодом. — Вернусь може пізно. Ви йдіть у сад. Не сидіть довго в хаті. Вечір заповідається гарний. Щастя, що недалеко нас отой міський парк.

*

Але сестри не пішли в парк.

Старша засвітила світло і взялася викінчувати роботу. А Оксана не виявляла охоти виходити з дому. Вдивлялася мовчки, як зорі одна по другій запалюються на небі. Гляділа на місяць, але він легко прикритий невеликими прозірчастими хмарками, віддалявся спішно в далечину. Великі липи з сусіднього парку і кілька тополь стояли нерухомо. Глибока туга прокинулась у дівочій душі і гризла її. „Гляди, щоб ти не віддалася, заки я одружуся“ повторяла слова брата. Мрійний усміх пересунувся через її молоді уста і згас. Її ніхто не любив. Вона не була до „любови“. Зате він, той їх єдиний брат, був такий, що його певно я к а с ь полюбить і забере їм його. На ту думку защеміло їй болюче сер-

це і підвела голову вгору. Відвернулася від вікна і вийшла живо до садочку.

Тут обхопив її запах рож, що стояли сильно розцвілі. Вона похилилася над білими. Любов. Любов це безперечно щось таке гарне, солодке, невловне як запах. Може як запах оцих білих рож. І туга. І знов глянула на місяць.

А он. Ні, він стоїть, але блідий... То хмарки темними вже пасмами через нього пересуваються, гадають — поволічуть його з собою. Але її ніхто не любив. Кінчила вже шіснацятий рік, хоч у хаті вона все ще пятнацятилітня і „мала". Вернувшись у хату записала у свій денник: „Неронська сцена з батьком. Два пасма на моїх плечах від карбача. Лірика стародавнього годинника. Чудовий вечір. Місяць — зорі. Група дерев з тополями, що пригадували картини Метерлінських композицій і творів. Я не до любови, зате мій брат, який усе від дівчат тримається здалека, коли яка несподівано зайде в кімнату, він кланяється і в тій хвилині щезає."

*

Тиждень пізніше сидів старий Цезаревич у своїй робітні похилений над якимось годинником давньої конструкції і роздумував. Не міг дійти причини, чому механізм не відповідав законові рухів. Морщив чоло, підсував брови вгору: „Гм, гм, гм..."

— Що там, тату? — спитала його помічниця.

— Чудно. Перший раз у житті мені таке трапляється.

Нараз хтось застукав, і не вижидаючи на запрошення увійшов. Це був Юліян.

Здав матуру з якнайліпшим успіхом і приніс свідоцтво. Був ще у святочній одежі. Від часу бурхливої сцени, батько і син оминали один одного. Оба вижидали сьогоднішньої днини, відчуваючи, що перша стріча по матурі змінить їх взаємини.

Батько переглянув швидким оком свідоцтво і сказав: — Я тобі не гратулюю, сину. Я цього від тебе сподівався. Ти зробив у першій мірі собі, а не мені вдоволення.

Подав йому руку і він стиснув її щиро. В очах Юліяна заблис промінь, і він хотів покинути кімнату, одначе батько стримав його. — Випроси собі щось у твого батька, Юліяне. Я бажав би тобі сьогодні щось миле зробити.

Син станув. По міміці його темних брів було видно, що він думав живо.

Батько замітивши це, усміхнувся. — Не можеш?

— Я лише хотів, щоб ви моє бажання самі вгадали.

— Пусте. Кажи! Опісля і я собі щось від тебе випрошу.

— Моя просьба до вас, тату: щоб ви, як мене не стане у вашій хаті, не брали нагая у руки.

Годинникар поглянув на сина. Цей стояв перед ним поважний і підняв очі. Ці очі темно отінені не благали, а — рішали.

Батько притакнув мовчки головою.

— Скажіть, тату, щоб я для вас вчинив?

— Дві речі, мій сину. Одна: в карти не грати, а друга: довгів не робити.

Юліян усміхнувся і надумавшись відповів: — На перше даю слово, але на друге можу лиш з застереженням дати. Я не певний, в які моменти мене поставить життя. Можу приректи, що не з легкодушности вчинив би їх.

— Держи слово — вдруге подав йому руку і спитав: — А тепер який факультет? фільольогія чи богословя?

— Покищо нічого. Впишуся може на фільольогію.

— Може?... — батько зняв брови вгору. Юліян вгадуючи хід думок батька, витягнув з кишені білет.

— Від батька Едварда Ґанґа, тату.

— Що він пише?

— Читайте!

Годинникар читав: „Прохаю вас, шановний пане, батьківського дозволу затримати вашого сина, Юліяна цілі вакації в нас, а пізніше згодитися на мою пропозицію, щоб ваш Юліян з моїм сином відслужив рік війська, як однорічник у Відні. Реверс за вашого сина виставлю я. Про решту поговорю з ним особисто. О с в а л ь д Ґанґе.

— Сьогодні ввечір я вже відїду, тату — сказав Юліян. — Я такий гордий.

— З чого?

— Що я свобідний...

Батько усміхнувся. — Звичайно, почування студента. Я розумію тебе, хоч ніколи студентом не був.

— Чи конче вже сьогодні мусиш їхати? — спитала сестра зазираючи йому з жалем в очі.

— Конче, сестро. Якби ти знала, як я нетерпляче ждав цієї хвилини. Вона мене багато коштувала.

Батько зморщив брови. — Так? Я гадав, що тобі студії не завдавали ніколи великих труднощів.

— Не забувайте, тату, кілько я працював поза ними.

— Ти, здається, дуже скоро справився з собою.

— Не було часу. Я одинак. У вас три доньки, а що найважніше, я вже знаю, чого хочу.

— Я не знаю, чи ти вже знаєш, але кажу тобі лиш те, що доля чоловіка мати свою пайку у віковічнім тягарі праці. Не забудь за скоро за свій народ.

— Народ, народ, тату, велика річ. Але заки до нього справді дібюся — піду в світ. Військо, дисципліна, подорожі, але про те все ще час говорити.

І з тим вийшов з хати.

Батько підпер голову в руки і сидів довший час мовчки. Відтак протерши чоло, неначе відсунув тим рухом якусь заслону зперед очей і сказав уголос: — Чи я мав сина?

Донька глянула поважним поглядом на батька, яким глядів іноді її брат, опісля підвелася не-

чутно із свого місця і приступила до батька. Без слова взяла його руку і зложила на ній поцілунок.

— І сина маєте й доньок маєте, тату — сказала.

— Дякую тобі, моя дитино — відповів.

По мовчанці сказав: — Який він тепер, я знаю, та який ще може стати, ніхто не знає. Поїде в велике місто, в море людей, і я боюсь, що воно приправить його там не на дріжджі для свого народу, а матеріяліста, безідейника...

— Ви бачите примари, тату — відповіла Зоня.

— Може...

Годинники, якби протестували. Всі загомоніли враз. А один, найбільший із них, вдарив якусь годину. Рівно, поважно, сумно.

Зоня підняла голову й поглянула на нього, а від нього на батька.

Він був такий чудний сьогодні.

*

По обіді у кімнаті Юліяна був рух.

Дві валізки стояли відчинені. Юліян, сестра і мати укладали в них, що потрібне на довгу подорож.

Пакування йшло якось розсіяно й пиняво. Сестри і мати були зворушені несподівано скорим відїздом любимця.

Юліян не сподівався, що його відїзд викличе таке зворушення в хаті.

— Але чи ти мусиш відразу на цілі вакації їхати? — обізвалася Оксана, витягнувши якийсь підніжок близько брата, і сіла коло нього.

— Вже порішено.

— Отже до панства Гангів. І до Покутівки, чи до другого їх села?

— Здається, вперед до Покутівки. Та може відвідаю вас ще колись. Не сумуйте. Час скоро минає. Вакації минуть як ніщо. Вже довше затягнеться, коли буду при війську. А потім — додав, — як мені виявив Едвард, подамося в подорож на рік, за границю. Швайцарія, Німеччина, Льондон, Оксфорд.

Мав почуття, що мусить стримати віддих з радости, від перспективи того всього величавого і нового, що побачить і почує.

— Стій, сину — ти убогий з дому — вмішався батько, що появився у кімнаті. — Чиїм коштом?

— Едвардового батька. — І тут пояснив Юліян, що цей бере його на секретаря свого сина і опікуна, щоб стежити за сином і здавати батькові з усього якнайдокладніший звіт.

— Вважай сину. Панська ласка до порога, каже народня приповідка. В подорожі чоловік багато користає і це може буде найкращий здобуток твоєї молодости. Але... Едвард не потребує з кожним роком числитися, як ти. Він син заможніх родичів, а ти... Треба памятати, що люди є роджені в залежности і через одну струну получені з тим, що дає нам поживу.

Юліян слухав батька, а коли цей скінчив, він відповів, що чує, що подорож не відбере йому того, що дасть йому колись поживу. Хотів би поїхати до тітки Софії в гори, але нехай цього року якась з сестер поїде туди, бо він не може.

Але батько вийшов з кімнати так само нечутно, як прийшов.

— Отже, скажи, Юліяне, — перебила перша Оксана мовчанку. — Чи Покутівка те село, звідки отець Захарій?

— Так, Оксано. Або що? — спитав. — Батько Едварда є власником двох сіл. Цього літа будуть вони перебувати почасти в Покутівці, почасти у другім.

— То ти будеш якийсь час і в отця Захарія гостювати. Він перший тебе запросив. Пригадуєш собі?

— Він мені вже кілька разів і через Едварда пригадував.

— Не забудь зайти до нього; це така добра і чесна людина, і як тато слушно каже, „наш чоловік".

— У тім то і річ, що н а ш; маєш його зараз на плечах, — відповів Юліян подратований. — Я сповнив йому фірманську послугу і зате маю бути комусь тягарем під назвою — „гостя". Мене не тягне туди, коли вже конче хочеш знати. У Гангів я з Едвардом мов із братом годимося. Будемо разом у чужих мовах вправлятися, в їзді верхи...

— Але ти звичайно любиш дотримувати своєї обіцянки, братчику, а тут...

— І буду дотримувати. Але тут ця обіцянка побути в них тяжить на моїй душі якоюсь чорною точкою. Я чую навіть тепер, що доки з тією обіцянкою не впораюся, вона буде в моїй душі виростати.

— То впорайся з нею — промовила сестра Марія.

— І те все, якби мені навмисне, — відповів Юліян.

— Ти надто з книжками зжився, Юліяне, і все, що не звязане з ними, видається тобі немиле або зайве. Не робись уже тепер диваком — і не сторони від людей.

— Тобі б уже час і залюбитися, брате.

— Ще чого б не стало? Доста мені вас усіх у серцю, а не то ще когось там, — відповів, — негоден буду понести стільки добра.

— Тоді стрясеш нас, як горішки з гилячок і залишиться лише вона одна в тебе. Уявляю собі, що це буде якесь чудо природи — докінчила Марія.

— Ні, радше якась Антиґона, що нас усіх своїм античним розумом і геройством побє, — жартувала Оксана. — Юліян любить усе клясичне, скінчене...

— Не чіпайте Антиґони, бо це надто велика постать патріотки. І не пророкуйте, бо... — і брат усміхнувся, погрозивши пальцем. — Ануж справдиться...

Батько і мати ввійшли в хату. Надіхала карета молодого дідича і треба кінчити пакування.

Вмить усе споважніло.

Юліян закинув пальто наопашки і приступив до батька:

— Не запрацьовуйтеся, тату, і до побачення. Розуміється, що перед відїздом до війська буду ще у вас.

— Не забудь, сину, ми старі, — відповів коротко.

Мати німо притиснула сина до грудей.

— Не спаношися, дитино, — прошептала, бо голосу десь їй забракло.

— Ех, мамо... — вирвалося йому з уст, і він схилився низько, щоб поцілувати її в руку.

Відтак звернувся до сестер.

Вони стояли німі і лиш мовчки стиснули братові руку. При батькові звикли не показувати своїх почувань.

Годинникар проводив сина до хвіртки, за ним мати, а сестри повибігали в сад. Там ніхто їх не бачив...

*

Увечір тиша запанувала довкола чистенької хати і в вечірніх легких сутінках здавалася ще біліша. По відїзді брата забракло сестрам спонуки до розмови. Ходили, снувалися, вертались думками до нього і замовкали.

Коли вийшли обі з кімнати, на дворі стояв погідний вечір. Спокійний, без найменшого подуву, здалека доходило рахкання жаб, наче на селі.

— Тепер було б гарно жити на селі — обізвалася старша.

— Ні, в горах, — додала учениця.

— Ні, на долах. І вертатись оттак самому, або удвійку, мовчки по вузькій стежці крізь високе збіжжя, зрошене вечірньою росою.

— Ні, в горах, Маріє. Десь сходити з заліснені гори, чути в долині шум гірської ріки і в товаристві вертатись мовчки, або співати півголосом тужливу якусь пісню. Десь-не-десь хтось сказав би гарне слово... щось поважне, — як Юліян каже... приманчиве. Над головою глибоке небо, місяць повний, розжарений, а ми — йдемо, йдемо трохи притомлені і... розходимося...

— Ти поетка, Оксано.

— Що з того? Я чую, що ніколи не буду така щаслива, як інша. Туга, що мою душу вічно наповнює, ніколи її не покине.

— Відки ти це взяла?

— Сама з себе. Чому я почуваюсь все самітна? Або знов вистачаю собі все і всюди? Хоч би й як весело, Марійко, а мене внутрішня самота переслідує, часом навіть посеред гамірного гурту до себе манить. Мені тільки з отими там добре.

І показала на небо.

— Не знати, чи Юлик буде вже на місці? — спитала якось розсіяно Марія.

— Ні, мабуть аж пізно вночі; вони поїхали залізницею.

Коли мати вернулась з орудками додому і всі дівчата зібралися на чистім поді (літом вони там ночували, щоб утримати чистіше кімнати в

долині) виглядали мов гурт янголів. Молились, обтулюючись довгим волоссям мов крилами, ховались під білі покривала і вмовкали.

— Може Юлик уже на місці згадує нас? — пішло шепотом з уст наймолодшої.

— Може...

— Я завтра в пятій встану, щоб цвіти і яринy підлити. Може білий гвоздик розцвітеться, той, що я дістала — сказала півголосом Марія до старшої сестри.

— Що за гвоздик ти дістала? — пішло ледви чутно з уст наймолодшої, що вже засипляла. Але Марія мабуть не дочула. Перед її дівочою душею виринула „Покутівка“ і панський сад. Між його деревами, кущами, і клюмбами з цвітами виринала стрункa постать молодого городника з непокритою головою.

*

Юліян провів уже місяць вакацій гостем у Гангів, а до парохії ще не навідувався. Вона лежала годину ходу від двору і він не міг якось туди вибратись. Великий став, куди їздили купатися з дідичівським сином, притикав своєю трощею майже до саду парохії, був такий розширний, що треба було довшого ходу, щоб дійти аж до саду. Юліян і не згадував товаришеві, що має намір туди зайти.

Аж раз:

— Ти куди? — спитав його Едвард, коли Юліян узяв ціпок у руки і прощаючись, звернувся до дверей.

— На парохію.

— Чого тобі там?

— Запросили свого часу... ще від афери. Треба вивязатися з обітниці.

— А-га!.. тодішня історія, де ти відограв ролю янгола спасителя — відповів молодий німчик і усміхнувся.

— Іди, іди, — сказав. — Це порядні люди. Панна не дуже гарна, але кажуть, мудренька, багатонадійна спадкоємниця...

— А мене це що обходить? — відповів понуро Юліян.

— Ну, ти не буркочи зараз. Як тебе схотять там довше затримати, ти не давайся. Попівські доми на селі голодні на інтеліґенцію.

— Не бійся! Я числюся з часом. І чого б мені там на довго? Занудили би.

І пішов.

На парохії Юліян зустрінувся на ганку з отцем Захаріем, що саме відправив якогось чоловіка за орудками в сусіднє містечко.

— До пані Орелецької не поступайте. Нехай хоч з тиждень буде в хаті спокій — почув Юліян. Чоловік вклонився й пішов, а о. Захарій звернувся до гостя.

О. Захарій зрадів. Він уже чув про його побут у дідича. Гадав, що Юліян взагалі не загляне до них.

— Так тяжко вирватися з двора — виправдувався Юліян. Дотого він студіює...

— Студіює?

Вправляють з Едвардом в англійській, французькій і російській мові.

Увійшли у простору, гарну кімнату, де штори були дополовини спущені, бо на дворі стояла липнева спека.

О. Захарій подав папіросницю:

— Куріть, бо я лише десь колись. Мені шкодить.

У хату ввійшла ймость: гарна, з лагідними рисами бльондинка, трохи подібна до чоловіка. За хвилину двері за спиною Юліяна злегка рипнули і він озирнувся.

Увійшла молода дівчина, середнього росту, із смаглявим лицем і зупинилася.

— Ви її знаєте вже, наша донька Ева — сказала ймость. Ева дивилася на батька допитливим зором, якби питала: „Ви говорите з ним, недавно ще критикували його, що нехтує вашими запросинами?...“

Ні, рішуче не була гарна. Едвард говорив правду. Але мусів бачити її гарне, мов з мармуру виточене чоло з темними рівними бровами. Уста, правда, були ніби грубшим пензлем мальовані, але очі в неї мудрі і допитливі.

Батько усміхнувся і спитав:

— Пізнаєш цього пана?

— Так. — і знову дивилася на нього, не промовивши ні слова. Стрінувшись з його очима, її очі втікли з його обличчя і спинилися на його руках,

наче шукали на них якихось слідів. Так, Евині очі не найшли нічого на руках гостя. Вони були в нього гарні, сильні, як бувають у добрих спортсменів, притім плекані, гнучкі. А такі були „тоді" закривавлені, подумала і прислухувалася розмові. Юліян говорив спокійно, виразно і Ева заслухалася в його голос, як любителі музики у звуки інструменту.

Чи він вже знає всю тутешню околицю? спитала.

Майже. У перших двох днях показали йому. Був певно і над ставом і купався.

О, так, і над ставом, хоч він не любить спокійної води, їздили у ліс. Ліс і став це найкращі місця в Покутівці.

— Найкращі місця ліса і ставу тільки Ева знає, — докинула їмость. — Вона то в лісі, то над водою літом.

Юліян глянув на дівчину.

Так матері здається. Вона знає лиш ті місця добре, що в сусідстві їх саду, а далі ті до ліса менше. Сама не любить у глиб ліса ходити. Але вона його навчить веслувати, якби він хотів.

Вона його?

Юліян здивувався, підсуваючи легко брови і всміхнувся.

Дівчина збентежилась, бо його очі спинилися на її чолі.

Вона вміє.

І він теж.

Ах, він певно лиш поверховно вміє. Бо вона вміє навіть тоді, коли вихор здіймається. Неодин з гостей у Покутівці пробував і впевняв, що це тяжко.

Він усміхнувся. Коли вона не вірить, то колись повеслують навперейми. Юліян в ясні ночі їздив з газдою Матвієм, що найкраще в селі веслує. З нього сміялись у дворі.

— Я вночі ще ніколи не веслувала, — сказала дівчина. — Ах, я би так хотіла колись ясним вечором або вночі повеслувати, мамо. Це мусить бути гарно і лячно.

— Ти доволі вдень бродиш...

До дверей застукала служниця. До єгомостя прийшли люди з требою. Їмость пішла за господарством.

Еві припала роля провести гостя по саді і показати, що найкраще в ньому.

Подалися до саду.

За годину він мусить вертатись, сказав.

Ева зморщила брови.

Вона його не буде затримувати. В них до нічого нікого не силують. Це не є правдива гостинність. Нехай лишиться доки йому приємно.

По лиці юнака перебіг легкий румянець.

Ввійшли у сад, де губився своїми стежками зільник. Ева в ясній легкій одежі, з волоссям зчола зчесанім назад, звязанім великою кокардою, виглядала як дітвак. З цим дитячим виглядом рішуче суперечили задумливі великі очі і дрібна зморшка

між бровами. Сказала, що поведе його туди, де в них найкраще, де читає, або пересиджує, коли смутна.

— Це буває в вас?

Коли стрінулася з його очима, спустила знія-ковіла погляд.

— Чому це не може бути в мене? І ви думаєте, як інші, що коли одиначка, то вже ніколи не може бути сумна?

Ні. Цього він не думав. Він лиш думав, що в кого такі добрі родичі, як у неї (так він чув), то той і не може мати багато причини до смутку. Але коли її цим вразив, то нехай вибачить. Він не вміє бути ввічливим. Він терпкий, змалку залізно вихований.

Вони йшли хутко, не зупиняючись у зільнику, хоч він був гарний і повний барвистої рістні. Немовби прямували до поважної цілі, йшли далі, аж опинилися коло білої лавки та обемистого пня зрубаної липи.

Тут вона звичайно читає або вчиться зі своєю вчителькою п-ю др. Емі. Вона приватистка гімназії. Др. Емі сидить на лавці, а вона на пні.

— Сядьте трохи на лавку. Я присяду на свій пеньок.

— Чи ви собі пригадуєте, як я була у вас з батьком подякувати вам за ваш учинок? Ви були собі через нас так сильно скалічили руку. Я цього ніколи не забуду. А я вам не могла подякувати, дома вночі по тих відвідинах плакала. І жаль було

мені і соромно. І я чомусь не вірила, що ви приїдете колись до нас і я буду мати змогу свою провину направити.

Що мав відповісти отим великим, допитливим, чорним очам? Мовчав.

— Я довго ще після цього бачила вас блідим з перевязаною рукою і всміхненим. Очевидно ви сміялись з мене. Подайте мені вашу руку.

Вона стиснула її обома руками і задивилася на його долоню, наче шукала там за чимось.

Він вихопив руку. Вона злякалася.

— Я хотіла бачити, чи є ще слід на долоні...

Її уста були бліді...

— Вибачте, коли я вас перелякав, — сказав він — я не звик... Людська долоня, як відкрита душа, сказав один психольог. Я вихований на коваля. Краще не згадуйте мені більше про той незначний учинок.

По часі вона перша спитала: чи він і та сестра, яку в робітні пізнала, лише двоє у своїх батьків?

О, ні! В нього гурт сестер. І всі вони люблять одна одну...

Ева не може собі уявити, що це таке мати сестри, або брата і любити їх. Вона звикла, що всі з її родини, лише її одну люблять. Але їй з тією любовю всіх не дуже так добре. Іноді з нею як із золотим тягарем, як то кажуть. Вона мусить, ніби та невільниця, всіх задовольняти. Хоровитий бать-

ко заєдно у тривозі, що і вона мусить колись на його хоробу занедужати, мати тремтить над нею, не дає нічого до рук узяти, бо вона о д и н а ч к а... Особливо щодо науки, щоб не „перевчитися", а там є ще в неї і бабуня. Ох, та бабуня. Дівчина зідхнула глибоко, зморщила брови і поглянула далеко вперед себе, мов побачила щось прикре.

— Тепер підемо далі.

Він поглянув на годинник і пішов мовчки за нею. Її несподівана поведінка з його рукою, відобрала йому рівновагу. Що це за дівчина якась, що не розуміється на любові між сестрами і братами? Пів дитина, пів доросла. Вона, мов ясний мотиль рухалась граціозно, майже нечутно, показуючи йому то якесь особливе овочеве дерево, то якийсь ,,ужинний кущ, квітку плекану нею. Опинилися перед двома березами, такими близькими одна до одної, якби природа хотіла показати, що це близнюки. Між ними висіла гойданка.

Нехай він сідає, вона його поколихає. Ні: вона нехай сідає, він здатніший до цього.

Заперечила головою: вона любить тільки тоді, як нікого нема, коли можна тут мріяти.

Вона хоче йому ще несподіванку зробити, заки відійде.

По її стрункій, молодій постаті зсунувся його погляд і зустрівся з її очима. Ох! як вони розбіглися, ті молоді очі. Вона вже така, нехай він не дивується, коли хоче щось зробити то робить це зараз, без надуми, добре воно, чи ні.

Дійшовши широкою стежкою аж до кінця саду, вони спинилися перед високим парканом з хвірткою на замок зачиненою. Недалеко знов якась лавочка. — Тут також добре сидіти і може найкраще, бо найспокійніше, — перервала дівчина мовчанку. Ева вдарилася раптом у чоло. Ох, і забудько ж з неї! Ідучи в сад, забула ключа від цієї хвіртки. Нехай він буде добрий пождати хвилинку. Юліян зміряв очима висоту паркану і сказав, що якби вона не боялася, то він пересадив би її на другий бік. Так пішло б скоріше. Та вона розсміялася і щезла з його очей. Вона не відбігла далеко, як почула, мов вихор, погоню.

Не спамяталася, як він несподівано стримав її. Він сам принесе ключ. Стояв близько неї і глядів, усміхаючись на неї.

— В мами ключ! — перебила вона збентежена і завернула в глиб саду.

За недовгий час вернувсь із ключем.

— Що там таке цікаве за цією хвірткою? Тайна в лісі? Рай? Пекло? і підсунув брови усміхаючись. Їх щоки горіли ще від бігу.

— Самі побачите: може рай, може пекло, а може щось інше.

Він поглянув на неї допитливо, а вона пояснила:

— Може таке, що в а б и т ь і г у б и т ь.

— Так? Тоді треба з неабиякою увагою входити. Ви кажете, вабить?

— Так, така сила. Не така, як алькоголь, а все одно згубна, бо приманчива. Ліс і вода мають свої вроки, як людина і так само привабливі.

— Але ліс і вода то природа, а ви говорите про алькоголь, а він же не природа — відповів він. — Але і людина — природа і тягне до алькоголю і тому вони собі противники. В декого проявляється нахил до алькоголю так само як диспозиція до деяких недуг.

Вона собі то все так до одного зводить. Може помиляється. Нехай він не сміється, але вона стоїть саме тепер на точці, як то кажуть, критичної обсервації свого „я"... Юліян не розумів дівчини, здвигнув мовчки плечима, але з його обличчя зник усміх.

— Ви мабуть багато читаєте? — спитав і його погляд спинився на ній.

— Так, коли це можливе попри науку. — Після середньої школи хоче йти на медицину. Все ж лікарі багато дечого можуть...

— На медицину? Так. Для бабуні, яку вона дуже любить. Він все ще дивився не розуміючи її.

*

Ввійшли поза хвіртку.

— Тут справді, як у раю, — кликнув він вражений красою старого ліса.

— Як у казці, — поправила вона й усміхнулася вдоволена, поступаючи перед нього. Лісовий холод обняв їх і відразу перемінив на інших. Він від-

крив голову, відгорнув волосся з зіпрілого чола, а вона, зупинившись на часок, відітхнула глибоко. Здавалася, ніби зеленим світлом облита.

Вона тут певно часто буває? Не відповіла хвилину. Була, видко, перенята ще попередніми думками.

Як часом... Іноді вона дійсно боїться заходити сама в глиб ліса. — Кажуть, чоловіка може блуд обхопити — додала поважно.

— Блуд? — здивувався.

Ліс, кажуть, має свою невидну силу, що манить і відбирає відвагу чоловікові, коли він пуститься сам один у його глибінь. Вона це чула ще малою від своєї бабуні й не хоче того на собі зазнавати.

Він не чув ніколи про щось таке.

— Не чули про те, що вабить до себе, вкладаючи людині тугу і несупокій у груди, що викликують враз жах і миле почування? Людина йде за тим наче сонна — доки...

— Доки? — спитав він і станув.

— Доки або не визволиться з чару зачорожження, або не згубить себе.

Вона вказала на чоло.

— І ви вірите у щось таке? — усміхнувся весело.

— Коли я сама в лісі, тоді воно приходить мені на думку. І гарно мені в ньому і лякливо... Ви глузуєте! — кликнула, побачивши, що в нього усміх не щезав з уст. Ніхто не хоче її поважно розуміти.

— Скажіть, ради Бога, звідки ви таке берете?.. — спитав.

Перед ними опинилася служниця і попросила до підвечірку.

*

Коли в тиждень пізніше Юліян знову зайшов, пішов з Евою по так званій „вступній балачці“ з родичами, знов у сад. Ішли якийсь час мовчки.

— Панно Ево, підемо шукати „блуду“ вдвох, — промовив він нараз весело. — Я здоровий і сильний; як щось нас „незнане“ або блудне, хоч би й яке приманчиве та страшне, стріне — в мене є відваги й сили за двоїх. Я підійму вас високо, високо вгору, мов смолоскип і буду так лісом нести, аж вернемось додому. Хочете?

Не знає. В кожнім разі сьогодні ні. Оцей ліс дуже великий і тягнеться аж до чужого села. Глибина ліса мовчазна, тому викликує жах.

— Так ми розрушимо мовчання ліса.

Вона поглянула йому в очі і сказала:

— Може підемо колись.

Нараз обернувся обличчям до глибини і гукнув з усієї сили: „Ево!“

...Ево... відбилося звідкись, не то зпоміж дерев... не то з боку. Вона поклала палець на устах і шепнула:

— Здається, на землю впало...

— Або між галуззям повисло... — відповів так само пошепки, мов дослухувався з лісової глибини кроку. Тиша довкола наче чогось собі вижидала.

...А тепер нехай вона йому по щирости скаже, хто їй такі чудасії в головку вложив.

Її погляд пішов по нім.

— Бабуня. Вона нещаслива і час-від-часу переживає страшні хвилини боротьби з отим блудом. І все він бере верх над нею. Закрила лице і прошептала:

— Я її внучка і подібна не лише зверха до неї і я може також колись... — і не договорила.

За хвилину почала говорити про бурі в лісі, про ліс в ясний соняшний день, про лісну звірню в місячних ночах, його пташню, гадюку, яка над берегом ставу час-від-часу показується і вигрівається на сонці.

Похитав головою. Не сподівався у Покутівці з уст гімназистки таке почути. Був цілком зчудований. Вона запримітила це і збентежилась.

„Добре!“ Другий раз він цього з її уст не почує!

Це „добре“ сказала таким голосом, наче йому хто гарячий ніж під серце встромив.

— Панно Ево!

— Що? — Вона споважніла і перед його очима виросла.

— Бачите, який я? Я вже вдруге...

— Це ніщо. Скільки голів, стільки і гадок, — відповіла.

Мовчки пішли дальше.

Нараз станув перед нею, мов вкопаний і сказав зміненим голосом:

— Панно, Ево, усміхніться!

Дівчина глянула з переляком на нього.

— Я вас прошу.

Вона похитала поважним заперечливим рухом голови:

— Ні.

— Я вас прошу.

— Я не можу. Ви глузуєте.

— Ні. Я цілком поважно прошу, як свою сестру. Усміхніться!

Вона глянула вдруге в його очі і опустила погляд.

Його очі були повні чистої щирости і просили.

Вона усміхнулася мимоволі і тоді на його гарнім, молодім обличчі показався, мов соняшний промінь, усміх.

— Дякую — сказав коротко.

Якийсь час ішли не промовивши до себе словечком, віддалені на крок від себе, мов двоє слухняних дітей, висланих кудись мамою, кожне із своїми думками зокрема.

*

Він був поважний і лише час-від-часу спинявся його погляд на ній неначе взяв її від хвилини, під свою мужеську опіку.

Нараз вона кликнула:

— Гляньте, пане Цезаревич, гляньте т у т — тут! — і показала рукою праворуч. Тут, де росли густо дерева, дуби, береза, граби, заблистіла про-

ти сонця, що клонилося до заходу, жевріючи — вода ставу.

Він доглянув воду.

Сонце, здавалося, втікало перед ними між деревиною. Кидалося їм золотими клаптиками збиточно по ногах просто в обличчя. Опинилися над самим берегом ставу.

Лежав роскішний, темнозелений під берегом ліса непорушний.

Вона глянула цікаво на юнака і на її устах заграв любий і переможний усміх. Що він скаже про став на такому місці?

— Рай, — відповів коротко.

Коло густої трощі, що буйно затягнулася недалеко берега, заслоняючи парохіяльний паркан, стояв невеликий човен.

— Це мій човен. — сказала, мов представляючи йому свого доброго товариша. — А там далеко — на протилежній стороні берега бачите? Це човен — уже більший — панства Ґантів.

Вже зорієнтувався.

Чи вода глибока не приманчива? Коли вона, Ева, сама сюди приходить розгнівана чи схвильована, тоді вона вспокоюється. А пані доктор Емі не любить води. Називає її „unheimliches Element". А знову бабуня заходить так як і вона сюди, лише крадькома, аби батьки не знали. Ні слуги не знали. І тут бабуня в и с и п л я є т ь с я. Тоді Ева сторожить над нещасливою, щоб та не скотилася часом у воду. Вода може потягти її до себе...

Юліян знову поглянув поважно на неї, але не сказав ні слова.

Став тягнувся у всій своїй величині попід ліс, а там відкрився вид на поля. На деяких пишався ще золотистий хліб, деякі ниви перемінилися у стерни-ну і все було рівне-рівнесеньке, зливаючись ген у далечіні з обрієм.

Обоє стояли й гляділи мовчки на воду. Обернені вже спиною до ліса, мали, крім виду на став ще й далеку сільську дорогу, що бігла паралєльно в інші сусідські околиці.

Вони вернулись берегом і лісом додому, зачиняючи хвіртку за собою.

Заки вийшли з лісу, Юліян сказав:

— Ви певно маєте і тут десь своє улюблене місце.

Вона притакнула головою.

— Де саме? — оглянувся. — Чи може там, де лавка?

— Недалеко лавки.

Близько берега? Троща все закриває. Як живий параван.

— Тут повинна десь недалеко гойданка висіти, звернена у глиб ліса, і повинна слухати лісових казок...

Вона дивилася на нього мовчки.

Він пішов, ледви подавши їй руку.

Ніколи не виявила просьби, щоб він приходив, а він нічого не обіцяв. Лише коли, здавалося, минув якийсь час і надносив з собою тугу і порожнечу...

він зявлявся. Тоді не бачили ні батьків, ні кого іншого між собою, подавали собі руки та йшли в сад. Ліс тягнув їх до себе, мов сумління і щойно там сповідалися.

*

Два тижні пізніше настала слота. Дощ падав безнастанно грубими краплями; полокав деревину по садах і лісі, розмокав стернину і не хотів вгавати. По ночах хлипав, бився з вітром, а в днину сік.

Одної такої сірої днини по обіді Ева сиділа при вікні і дивилася нетерплячими очима на ліс, де найвищі дерева гнулися й подавалися, куди їх вітер силував, із ставу здоймалися легкі мряки, волікліся кудись сірим серпанком, не вертались. О. Захарій перебував у своїй канцелярії, ймость зі службою у шпихлірі.

Сидячи так, мов потонула всією душею у мряці, Ева, почула раптом тупіт коня і майже рівночасно, майнув перед вікном якийсь їздець і щез.

Цезаревич!

Вона жахнулася і побігла до своєї кімнати. Це сталося так скоро, якби хто вдарив пястуком в шибу. Румянець, що загорівся на її блідавім обличчі зник, лише раптовий переляк потряс нею.

Відітхнула, протерла чоло, стиснула уста, сперлася на крісло і ждала.

Непомилилася. За кілька хвилин почула голос батька, а за ним і голос Юліяна: дзвінкий, свіжий, повний чогось схвильованого.

Його голос із батьковим мішалися. Його голос із тим своїм „чимось“ був так далеко від усього того, що було тут.

— Панна Ева дома?

— Так.

— Я хотів би на хвилинку до неї, як можна.

— Прошу, — відповів батько. — Вона буде в своїй кімнаті.

Юліян увійшов.

Чи скора їзда верхи нагнала йому кров на обличчя і надала очам яскравішого блиску, чи що інше, він видався їй наче збентежений. Чи бажала, чи ні, прийшов — пояснював. — Але дощ і всяке інше спиняло, час так скоро біжить. Що вона робила за всю ту слоту?.. У лісі і над ставом напевне не була... Йому за ввесь той час якось „ніяково“ було, хоч все чимось займався.

Відгорнув волосся з чола, переїхав рукою по очах і дивився хвилинку на дівчину.

Сьогодні боялася тих темно-сивих, чорно отінених поглядів.

Час справді скоро минає. Коли вона пригадає, що вже за три неділі має лагодитися до виїзду на дальші студії — не хочеться їй вірити.

Чи Ева переїде в столицю?

Так. Так обрадили з др. Емі та іншими професорами батьки. Мусіла брати лекції. Покине Покутівку.

— І не буде їй жаль?

— За чим?

За тим усім тут, серед чого виросла і що тут гарне. За лісом, за бабунею...

— А за ставом?

Вона усміхнулася.

Вона і сьогодні була там і вчора.

У дощі?

Так. Вона любить приглядатися воді, коли великі раптові краплі скачуть і тонуть під поверхнею води. Але приглядалася не довго. Було надто мокро і під парасолею невигідно. Дотого вона боїться салямандер і водних змій. У лісі було краще, так тихо, так заспокійливо. Вона мимоволі обняла руками одного дуба і притиснула чоло до нього. Їй було сумно. І скоро звідти вернулась. Нехай він гляне, що вона найшла. Чотиролисткову конюшинку. „Щастя" зовуть ще.

Він знає. Його сестри ховали оттаке зілля в молитовнику.

Вона счудувалася.

Його сестри по старосвітськи виховані. Моляться? Молода дівчина видивилася на нього побільшеними очима.

Дуже побожні. А вона?

Вона зігнулася почерез стіл і відповіла пошепки.

— Відколи я прочитала Біхнера „Kraft und Stoff" і Дрепера, я стала іншою... Ах, пане Цезаревич, які були греки й римляни! Др. Емі знає чудово старинну історію. Які відмінні були їх ідеали від наших. Від теперішних. Я боюся, що зчасом забуду і

„Отче наш"; чого я не хотіла б. Я цілком певно цього не хочу. Особливо, коли бачу як моя мати навколішках молиться. А раз я навіть бачила, як вона хрестом лежала у церкві й молилася. — Ні, ні, — додала майже з переляком — ми не сміємо Господа Бога і Христову науку, як впевняє татунцьо, занедбувати. Правда? Коли грім із страшним лоскотом серед блискавки вдаряє, — я скоро хрещуся. Чому так? Він відповів: — Мабуть маємо у крові. Греки й римляни? Греки зробили гарне людське тіло образом совершенства і щойно з нього виробили образ бога, прославляючи совершенне тіло на землі, як божу істоту, що перебувала в небі і звідти кермувала. Цей погляд, як знаєте, витворив і грецьку різьбу. Статуя, що була найкращою з усіх, мусіла певно зображати якогось бога, бо виражала безсмертний супокій, яким бог нас перевищає. Ах, кілько можна про них, їх ідеали, культуру й працю говорити. Я великий прихильник старинного світа, лише за мало про нього покищо знаю.

Ева держала чотиро-листковий листочок „щастя" і слухала. Коли він скінчив, вона зідхнула.

Підсуваючи йому листок через стіл сказала:

— Я поділюся з вами оцим щастям. Хочете?

Він усміхнувся.

— Ні, — відповів. — Це ваша власність. Яке діло кому до того?

Щастя треба собі самому здобути. Що сам здобуду, то знаю, що моє.

Ну, коли він не хоче з нею поділитися щастям,

яке вона знайшла на березі ставу, то нехай візьме його на памятку свого побуту в Покутівці.

Він усміхнувся і похитав головою.

Він і цього не хоче. Але він зробить інакше. Сягнув у грудну кишеню свого суртука і виняв звідти щось невеличке, завите в білий шовковий папір і поставив перед нею.

Вона не рухнулася. Гляділа на звиток. Цікавість перемогла. Розгорнула обережно білий шовковий папір і зігнулася. Білий, як пушок, кучерявий, китайський гвоздик запишався перед її очима. А!.. і який же він гарний! — Такий білий.

Вона підняла його й повела до носа й уст, подаючи головку трохи взад і впивалася запахом цвітки.

— І з двома білими вусиками в середині — подумайте, пане Цезаревич.

Він усміхнувся вдоволено. Додав нараз:

— Не знаю, чи побачимося ще.

Вона почервоніла і не підводячи очей сказала:

— Як гадаєте, пане Юліяне?..

Він мовчки подав їй руку і вийшов з кімнати. Заки вона встигла його діґнати — він був уже далеко і чути було лише тупіт коня.

*

За якийсь час зайшов Юліян знову на парохію. Застав лише самого о. Захарія. Ґмость виїхала з Евою і тещою в сусіднє містечко за орудками для хати. Панотець попросив гостя посидіти з ним на

ґанку, звідки було видко дорогу, ціле обійстя й було близенько лиш на ліво і до хвіртки, що вела до зільника і до саду. Отже неабияке місце для контролі. Між чотирма великими олеандрами, що пишалися по кутах просторого ґанку, сиділи оба на старосвітських, уже добре витертих, фотелях і розмовляли.

О. Захарій оповідав про життя своїх парохіян, про процент „свідомих“ та знов „несвідомих“, про їх відношення до влади.

Оповідав, як нужда і жадоба побільшити своє майно, чи сплатити довги витягає людей у той новий світ, де наш чоловік у тамошніх обставинах почувається мов справжня тварина.

— Чого їдете до Канади, Михайле? — спитав він одного, не дуже вже молодого , ґазду, що мав свою добру хату, невеликий шматок землі, жінку і двоє дітей і був чи не найзручніший робітник у селі, за яким усі розбивалися. Він зняв капелюх з голови, почухався і відповів:

— Та я, бачте єгомость, гадаю, що не слід сидіти всім на місці, де мене родичі породили. Поїду на яких кілька років, попробую. Зароблю що — добре, не зароблю — вернусь. Їдуть другі, поїду і я.

І справді. Поїхав і за три роки вернувся. Люди розпитували про всяке, він між іншим казав: „Коли нас корабель віз, то він не віз отаке, як то кажуть, „людей“, ні, він віз цілий один край, де не було нічого крім нужди, лахів, голоду і плачу, а між ними був і я.“

— Ти не пішов з нужди, Михайле. В тебе була земля, хата й жінка, діти... Ти мав де й на чім заробляти. — Було, — відповів якось глухо, мов чим то провинився. — І привіз гроша? — спитав Юліян зацікавлено. — Привіз. Небагато їх там мав. Але й то пропив. За той час, як був за морем хата згоріла, жінка скоро по його повороті померла, а він сам тепер чимраз більше морально підупадає. — Це Канада з нього зробила — говорили чоловіки і жінки, бачучи як він іноді непевним кроком вертався додому, а капелюх з якоїсь досади аж на вухо зсував. — Нема кого вдома бити, — говорили. — Хлопців своїх порозганяв по службах, дарма, що ледви від землі відросли, та і сам став волоцюгою. — А вам що до мене? — відзивався, коли яке слово дійшло до його вуха. — Що? Я свій пан, свій газда. Як схочу, знов поїду. А тепер я на своїм родиннім клапті, та на тім, що найшов. Хочете знати, що найшов? Гній і вас, дурних, спутаних, що видять і знають лише те, що під ніс йому лізе. Іди мой один з другим у світ, не ньоркайся тут — учися... але тут учися, а там... працюй... і аж тоді вертайся і говори. Моя Домна пішла за скоро в яму, я б ще раз туди вернувся, де машини і гроші світ обертають. Ех, мой гроші, гроші, а ті машини, гадаєте, ми варті щось без них? — Ади який розумний — відказували знайомі й сміялися. — Розум лишив при машинах, а гроші хоч привіз з собою, то до Срулевого Дудя носить. А Дудьо лиш облизується, коли його здалека бачить, дарма, що Михай-

ло кулаком відгрожується. Хитрий став за морем, але не розумніший. „Отче наш“ не вміє вже говорити; та ще й інших висилає... гай, гай... свята земля зпід його ніг виховзується. А що чоловік без неї варта?

— За тим щось є — завважав Юліян.

— Було б, якби була більша освіта.

— Так, освіта й орґанізація.

О. Захарій притакнув головою.

— Але й боже слово нехай має своє місце в душі народу. Наука Христова не захитає його ґрунту під ногами... як не скріпить.

Він замовк на хвилину, ніби задумався, а відтак додав:

— Я маю гарних людей у своїй Покутівці, добрі і не без охоти до просвіти й орґанізації, і це мені нагородою за мою працю між ними. Коли б лиш Господь здоровля дав, а то живу з дня на день. Роблю, що можу. Гадаю, як виховаю кільканацять таких, з яких вийдуть зразки культури, тоді я не жив дурно.

Він замовк і зідхнув...

Юліян сперся ліктями на коліна, опустив голову на руки й задумався.

Він чув уже нераз, що о. Захарій був, так сказати б, ідеальним душпастирем, хоча може чудаком у своїм роді. Був без лакомства на матеріяльні здобутки, викладав дітям під голим небом Христову науку, вчив їх любити і шанувати один одного, триматись з собою, любити землю і поборювати брехню, хочби яку дрібненьку.

Його стадо йшло наче наспіло в важних моментах до нього. Та при цьому не менше ревно обкрадали і обманювали його в господарстві, як траплялась нагода.

Ймость, іншої вдачі та інших поглядів, нарікала голосно перед своїми сільськими приятельками на невдяку тих вихованців, що не бояться Бога, свого доброго і чесного душпастиря, як Юди, за плечима кривдять. Бувало, що та жіноча її гвардія, вихована нею вже роками, не менше привязана до своєї духовної „мамки", як вона до них, накликувала таку бучу на чоловічу безсоромність, що нераз зявлялися тайком у о. Захарія газди з самими винуватцями, що признавалися до своїх зловчинків і винагороджували свому душпастиреві заподіяну йому кривду і просили вибачення, щоб лиш сором не розходився по селу і далі.

О. Захарій замовк, спершися на спинку фотелю, а Юліян задуманий крутив папіроски, складаючи їх рівно у свою папіросницю.

— Отже ви, як згадували мені недавно, — перебив душпастир — не рішилися ще справді до якого факультету вам звернутись.

— Ні. Родичі бажають, щоб я йшов на богословя, але мене богословя не манить. Батько мотивує, що воно дає найскорше кусень хліба, мама хоче мене бачити лиш душпастирем, бо вся її родина із священичого стану.

— Ваш батько з якого роду? — кинув о. Захарій питання.

— Мій дід був військовим. Помер капітаном.

— Ваш батько не звичайний годинникар, як інші його товариші професіоналісти.

— Він трохи дивак і свого роду фільософ.

— Чи був завсіди такий?

— Від коли я його знаю, завсіди.

— Отже з військового стану — сказав о. Захарій, мов більше до себе.

— Мій дід вчасно і несподівано помер. Моя прабабуня по смерти моєї бабуні, а її доньки, і свого зятя, себто мого діда, жила у біді, щоб вихо-вувати внуків. Енергійна і мудра, як оповідав батько, все ж посилала дітей до школи. Мій батько, хоч і як вчився добре, не міг скінчити середньої школи. Дійшовши до 7-мої кляси гімназії, взявся до професії, в якій йому пощастилося: оженився вчасно і став похмурим, строгим, але з традиціями переданими йому гордою прабабунею і непохитними засадами. Сестра його, моя єдина тітка, вийшла заміж за старшого і чесного чоловіка. Живе глибоко в горах і лише рідко, раз у рік, у день його уродин, обзивається до нього або відвідує його. Душа мого батька без тепла, повна погорди до слабосилля і прощання людських хиб, до всього, що мягке...

— Чудно. — відповів о. Захарій. — Коли ми дитиною терпимо, не маємо доволі тепла від батька і мами, тоді затягаємо сірість на пізніший свій вік. Ви казали, що ваша прабабуня була горда і енергійна, непохитна, хто знає який вплив ішов від тої жінки на розвій вашої дитячої душі! Хто знає!

Юліян звів брови і дивився хвилину здивований на душпастиря. Через його думки перейшло щось мов спомин з сірої давнини, коли жила прабабуня, потонулий у забуття. Залишилось йому в памяти тільки, що буцімто хтось „загнав собі кулю в лоб".

Коли про те, що чув з уст батька дитиною, розпитував пізніше у своєї мами, вона замісць відповіді гладила його по лиці пестливо і запевняла, що йому мабуть щось таке снилося. Прабабуня не була вовчицею, лише добра та спокійна і тулила його нераз до грудей, коли батько був занадто строгий для нього. Про це він не хотів казати перед о. Захарієм.

— Цезаревич, — вимовив нараз о. Захарій це імя, наче пригадуючи собі щось.

І стрінувшись з поглядом молодого чоловіка додав:

— Я чув це імя колись, але при якій нагоді і з чиїх уст не памятаю. Отже, ви, пане Цезаревич, з військового роду...

— Так, отче.

— Постать ваша і вигляд військовий, лише кров мішана з попівською.

О. Захарій усміхнувся, а потім додав:

— Не диво, що вас не тягне до попівського стану. Дарма. Але найважніша причина якась, так сказати б, мусить бути.

Юліян здвигнув плечима.

— Я думаю про фільольогію, думаю про тех-

ніку, про такий фах, щоб мене не привязував до одного місця. В житті священика є багато сонного, самітнього і багато середньовічного.

О. Захарій підняв руку.

— Апостольського хотіли ви сказати...

— Нехай і так.

— А проте ви не були б проти того, щоб стати розсадником моралі між своїм народом.

Юліян усміхнувся своїм гарним усміхом і наче говорив до дитини:

— Щодо того, то не відмовляюся. Ця праця має дещо за собою. Я люблю природу. Ставши духовником, мав би нагоду жити серед неї, на селі, не мусів би бути зобовязаний усяким державним і приватним „великим цього мира“ (крім „консисторії“), головно там, де йде про інтереси народу. Я б не жив безчинно. Та чи справді з народу такого як він є тепер можна б золото викувати глибиною? Я боюсь, що — ні, отче.

О. Захарій зморщив брови, наче б його хто болюче вразив.

— Народ без глибини? — спитав і по хвилині додав: — Наш нарід є тою клявіятурою, з якої можна і мусимо добути звуки, що стали б зчасом скінченим мистецько викінченим твором. Апостол черні мусить бути і творчим духом моралі, серця та ума. Мусить ним справді наскрізь бути — не фарисействувати в користь особистих, егоїстичних цілей, нижчих від тої „черні“, між якою живе і годується! — Ах, що ви ще знаєте, мій сину, що ви

ще знаєте, що значить бути справдішнім апостолом народу!

Погляд молодого чоловіка зупинився хвилину на поважнім обличчі о. Захарія, і йому здавалось нараз, якби стояв перед святим.

Відтак обізвався:

— Я уявляю собі, що стан справдішнього апостола „черні“ нелегкий. Розуміється, я маю тут на увазі людину, що з надумою і з сумлінням рішилась би на неї. Чи вам здається, отче, що в мені могло б бути стільки безкорисного тепла і витривалости! Ні. Я вертаюсь до свого. Я чую, що мені треба такого поля до праці, де я міг би цілком потонути. Маю виразне почуття, що я міг би стати драматичним артистом, може ще й архітектом ,або фільольогом. Про що інше не думаю. Але до теольогії я нездатний. Зрештою — додав і схилився заслонюючи очі руками, — я не знаю. Я ще молодий. Я сповняв би може функції душпастиря совісно, робив би для народу, що міг би, але далі... Я питаю, де та глибина, де я міг би пірнути до самозабуття і, випливши з неї, дати своєму народові щось нове, реальне?

— Ви гадаєте, що і все новітне потрібне народові? Наш нарід не доріс ще навіть і до того „старого, доброго, культурного“, що вже в інших народах майже у кров перейшло, а наш покищо перетравлювати починає. Де йому із своїм сирим, дитячим умом до новини. Ну, але ви бодай отверті, і мені цікаво пізнати душу нашого молодого інте-

ліґента. А про „г л и б і н ь“ — про яку ви говорите, що ви хотіли сказати?

— Я хотів спитати, як мені ту глибінь в народі віднайти, коли я, як ви лише іншими словами кажете, лише о ч и м а живу, і безнастанно тільки користи шукаю.

— Хліба, пане Цезаревичу, не можна вважати за великий гріх. Це ж перша умова існування і в тім треба йому на поміч іти. Киньте „глибінь“, а просвіщайте його почавши від тілесної культури аж до високого розвою його духовости. „Глибінь“ прийде сама, бо вона не „ґеній“, як сказав Ґете, лиш п р и р о д а. Подумайте про Шевченка, про Франка та інші наші глибини, що вийшли не з іншої верстви як з „черні“.

На хвилину запанувала мовчанка, Юліян сягнув по папіросницю, а до ґанку підійшов листонош і подав часопис і лист для панни дому.

О. Захарій спитав його, чи невідомо йому, чи не вернулася пані Орелецька, директорка пошти, до дому. Виїхала з їмостю і панночкою ще зраня і досі їх нема.

Ні. Не чув нічого.

— Скажіть мені, молодче, чи таких є більше, такої думки, як ви, себто, що відтягаються від богословя?

— Ні. Я цього не сказав би — відповів Юліян. — Я говорив тільки сам за себе.

— Кажуть, від молоді поступ ішов та йде. Який може бути поступ від тих, що ще самі незрілі, а може і зовсім буденні?

— Мусимо мати лиш найздатніший процент на увазі. Це не роблять все сильні одиниці, отче, бо буденність іде напомацьки за голосом провідника.

— Молодь гарна, пориває своїм запалом. Але запал так само творить, як і руйнує.

Тут о. Захарій замовк, наче б хотів усе виявити, що важило йому на душі і лише по хвилині сказав:

— Що молодь творить, може бути добре і лихе. Наш простолюд покищо лише матеріял, з якого повинен витворитися народ, а праця в цьому напрямку вимагає також сумлінних і просвічених душпастирів. Але, судячи по теперішній молоді мені щось інше видається.

Юліян, поглянув на о. Захарія, відгорнув волосся з чола і замовк. Він не знав, що має думати. Чи цей апостол перед ним був справді таким у душі та сумлінні, як виявляв себе? Чи була це лише його постанова намовляти молодь іти туди, куди він пішов, щоб його ділянка праці не залишилась згодом пусткою...

О. Захарій мов відгадав його думки.

— Ви ще справді дуже молоді, мій сину, і не знаєте багато життя і людей, — сказав спокійно, з усміхом на устах.

Юліян легко спалахнув:

— Як кажуть деякі авторитети, нарід невдячний, і потребує або Христа, або надлюдину між собою, щоб умів з ним працювати і оминув конфліктів.

О. Захарій не обзивався.

— Добре було б передовсім і себе самого спитати, кілько в нас тієї любови до народу.

Тут Юліян зупинився на хвилинку і поглянув наново на душпастира, чи не стане він йому перечити?

Але ні. Мовчав і притакнув головою.

— Тієї любови, отче, про яку кажуть і пишуть, що вона змиває ближнім ноги та служить їм. Крім того треба також бути свідомим того, в якому відношенні ми самі стоїмо до Царства Господнього.

— Я з вами згоджуюсь, Цезаревичу, — сказав душпастир з якимось внутрішнім вдоволенням. — Ви говорите як з книжок. З вас став би згодом неабиякий проповідник.

Юліян вийняв наново папіроску і закурив. Потягнув кілька разів і кинув її позад себе на подвіря.

— Я не говорю з книжки, отче. Та хоч би і так! Чи книжок не пишуть люди? Не черпають їх змісту здебільша з життя? Вони ж на те й пишуть, щоб ми те, що читаємо, до життя ліпше пристосовували. Щодо себе скажу лише, що я не доріс до праці між народом. Вона мозольна і поважна, і не притягає мене.

— Ви ще молоді і можете помилятися щодо себе.

Юліян поглянув на о. Захарія.

— І ще одно, отче, до чого признаюся отверто. Я за гордий, за неподатливий, щоб бути таким, як от, наприклад, ви, як оповідають про вас; вашу

терпеливість, безкорисність, непохитну віру в добрі людські прикмети й те, що з зерна, яке засіваєте, мусить колись само зійти. Що я з вами так отверто говорю, ви самі винні, шановний отче. Мені здається, що перед вами мусить кожна душа сама відкриватися.

Він замовк, але не відводив очей з обличчя душпастиря. По лиці панотця перебігла мов легка смуга притаєної доброти.

— Скажіть ще щось, молодий чоловіче, бо я знаю, що вже скоро до нас не зайдете.

Юліян збентежився...

— Я прийду, чому би ні? Не можу собі навіть уявити, що пізнавши раз ваш дім, можна б сюди не приходити.

Йому здається, що кожна днина, яка тепер минає, пропадає для нього як нагода на майбутнє.

О. Захарій усміхнувся.

— Не бійтеся, мій сину. Нічого не втратите. А може і побут у Покутівці дасть вам колись пізніше кращі моменти, щось милішого, бо... — перервав і замовк.

— Бо щодо шляху, на який я маю вступити, то він мені сам покажеться, — докінчив Юліян.

Він протер чоло, наче відсвіжив себе, відітхнув і встав. Йому час до дому. І часу забрав отцю багато. А там і сонце клониться до заходу.

А тут у вас, отче, усе таке мирне, повне якоїсь гармонії і безпеки, що прокидає приспалі сили і перетворює на моменти... Ах, він сам не знає у

що, у зовсім інший світ — скінчив спішно, якби стримував себе, щоб не проявити мягкости, що намагалася пробитись назверх.

О. Захарій усміхнувся своїм лагідним усміхом.

— Могло б ще інакше бути. Краще — сказав приємно зворушений. — Хочете вже йти? Ідіть і приходіть знов — і подав руку молодому. — Може стрінете там де моїх. Перекажіть, щоб скоро вертались. Мали доволі орудок у місті, але повинні би вже дома бути. Та коли їде з ними моя теща, то воно все так буває. Бачите, сину. Кожна хата має свою чорну хмару.

Юліян вертаючи сільською дорогою, думав, чому о. Захарій так допитувався його, чи не вступить до семинарії і не намовляв його. Його погляд побіг по дорозі, по полях, де люди укладали з клань снопи збіжжя на фіри і відвозили до дому. Сонце жевріло на заході і над лісом сліпило око. Повітря було чисте, повне запаху свіжої стерні і ледве замітний вітрець овівав чоло, очі та лиця.

Він згадав Еву.

Як чудно все зложилося. Долі захотілося, щоб коні о. Захарія сполошилися, і щоб він „спас“ подорожніх, що сусідували із двором.

Які добрі були вони всі для нього, які ввічливі, а як важко було йому сюди зайти вперше! Тут світ у них зовсім інший, а все-ж рідний. Інший, як дім дідичів і — дім батьків.

Батьків? Та що це? Прокинулась погорда до рідної хати? Соромився? Щезла вже любов до тієї

хатини, де панувала жіноча праця мовчазно, невтомно, під руками його золотоволосих сестер, яких мати мов освячувала своїм усміхом доброти і благальним поглядом, щоб витримувати те, що йшло від непривітних життєвих обставин і їх батька, невблагальне, строге, примусове.

По його устах перебіг сумний усміх, він похилив голову і потонув у думках.

Нараз від ліса гукнув хтось. Він здрігнувся. Це був Едвард Ганге, що стояв на вузькій пільній дорозі з далекоглядом і дивився в його сторону. Пізнавши в самітнім мандрівнику свого вчителя й товариша, він спустив шкло.

— Я за тобою, бо не міг тебе діждатися. Дві години ти перебув на парохії. Чи не взяли тебе може в який фамілійний полон? — розсміявся.

Юліян легко почервонів і пояснив, що забалакався з о. Захарієм.

А решта?

— Виїхали в місто, і саме отець просив мене, щоб, коли стріну їх, переказати, аби не вступали ніде, а вертались просто до хати.

— Значить, ти будеш десь тут по шляху блукати, щоб стрінути їмость і панну Еву. Підійдім онтам на той горбок, де доріжка завертає до нашої покутівської. З того горба видко на всі сторони. Там є і добре джерело, напемося води, бо мені вже добре в горлі висохло...

Юліян поглянув на годинник і пішли куди вказав приятель. Коли опинилися коло горбка, Ед-

вард кинувся на землю як довгий, а Юліян, перекинувши його далекогляд на рамено, дивився вдаль.

— Ти добре сказав, Едварде. Все прегарно видно. І в о н и — їдуть. Я пізнаю по конях і фірмані.

— Дивись добре, може жиди з товаром!

І дідичівський син поглянув і собі через шкло:

— Пізнаю.

— Хто та дама коло їмости?

— Не пізнаєш її?

Юліян здвигнув плечима.

— Це теща о. Захарія. Frau Orelecki.

— Але бач! Pfarrtöchterlein неабияку бутлю на колінах тримає. Що це таке?

Юліян перебрав шкло. Едвард не глузував.

Коли бричка зближилася до горбка, фірман пізнавши Юліяна та панича з двора, зняв капелюх і зупинив коні.

Їмость і Ева врадувані всміхалися. Ева не надумуючись, простягнула до Юліяна праву руку, через що освободила з одної сторони бутлю. Та ледви Юліян вспів переказати бажання о. Захарія, коли побачив дивне диво. Старша з пань, пані Орелецька, як її назвав Едвард, скористала з руху привітання внучки, вирвала їй бутлю з лівої руки і, піднявши її сильними руками вгору, припала до її отвору жадібно і почала пити сивуху з такою жаждою, якби вмирала від спраги.

Молода дівчина крикнула і майже рівночасно сховала лице на колінах матері.

Їмость почала виривати матері бутлю з рук, але надаремно. Візник ударив коні так сильно, що ті сіпнувшись, пігнали далі, а Юліян глядів з побілілим обличчям ще довго-довго, мов побачив примару.

— Чоловіче! — кликнув Юліян. — Що це таке?

— Що? Для тебе це тайна? Grossmütterchen Орелецька алькоголістка.

Юліян дивився на нього і не сказавши ні слова, вдарився в чоло.

Аж тепер довідався Юліян, що пані Орелецька була жінкою одного українця, почтаря з гір, що хоч і сама з лиця негарна, та мудра, дотепна, з польського роду, вийшла за нього для маєтку і крутила ним, мов залюбленим гімназистом.

Коли їх єдина донька мала чотири роки, помер батько.

Підчас жалоби пізнала ледви 24-літня вдова одного військового і закохалась у ньому так шалено, що коли він не звертав на неї уваги, сама йому освідчилася. Запропонувала йому свій маєток до виплати його довгів, а це здавалося їй, було найважніше. Він хоча вдовець і як на той час, правда, у грошових клопотах, не прийняв її освідчин, і вона з жалю, а може з інших причин покинула гори. До року постаралася за пошту в містині А., куди і перенеслася. Спродавши посілість по чоловіці, зложила частину капіталу в банк, другу вложила у землю, доньку помістила кудись на виховання і вела

як молода, багата вдовиця, дотепна і гостинна, безжурне життя, влаштовуючи ріжні забави з танцями при чаю і трунках. Добродушна помагала убогим ріжних націй, головно українцям, давала радо на ріжні добродійні цілі, без надуми зєднала собі в цілій околиці симпатію і прихильність, хоч чимраз частіше бачили її підхмелену.

Лихі язики впевняли, що молоді поштові експедитори давали причину до того своїм неточним урядуванням, другі, що за багато вона перебувала на самоті, інші, що з туги за донькою, яка лише підчас вакацій перебувала дома.

Донька скінчивши свою освіту, скоро у шіснацятім році життя, не залишилась довго у домі мами. Спори мами з нею, яка вдалася з поверховности і вдачі до свого батька, доходили іноді до прикрих сцен.

Один молодий, поважний богослов, у селі Покутівці на відпустці познайомився з Евою Орелецькою і до року перед висвяченням звінчався. Мати Орелецька справила доньці гучне весілля, спросивши не лише інтеліґенцію містечка, але й дідича з родиною з Покутівки.

О. Іван Захарій, бо це він був тим щасливим зятем пані Орелецької, зєднав собі симпатію дідича Покутівки так, що коли треба було взяти сотрудника, його вибір випав на нього і о. Захарій залишився там по сьогоднішний день.

Пані Орелецька, чи як її селяни називали „Орелиха“, не покидала своєї звички улаштовувати

розривки і тарочки, бо при цих нагодах любила згадувати давні часи із забавами у великих панів, де вона блистіла своїм дотепом, манерами і строями, на які сипав небіщик повними руками срібло.

Лиш від часу, як найшлася в доньки донечка, також по імені матері й бабуні, Ева, вона мов опамяталася, відтягнулась від товариства і перебувала найрадше в доньки. Займалася внучкою або перебувала у себе дома, коло хазяйства із своєю вірною слугою і на відміну втихомирювала свого „червяка“ алькоголем.

Коли такий момент находив на неї, ніхто не був усилі стримати її, дарма, що о. Захарій робив усякі зусилля відвернути її від того налогу.

Внучка Ева, що доволі вчасно пізнала хибу бабуні, яку любила понад усе, бо змалку вихована при ній, коли мама була занята хазяйством, стримувала її неодин раз просьбами від трунків. Вона не могла дивитись на неї, коли була в опянілім стані, і нераз погрожувала:

— Кину вас, бабуню, і поїду на науку у світ, щоб навіть не сподівалися мене хоч раз у рік бачити. І переходячи на інший тон переконувала її:

— Про що будемо з вами говорити, коли вернусь із чужини і застану свою дорогу бабусеньку нетверезу з запухлими очима, червоним носом, розбитим чолом, яке я унаслідила по вас; а матусеньку ще гірше прибиту, як звичайно, а батька з погіршеною хоробою. Остаточно, застановіться над одним. Татунчик противиться тому, щоб я йшла на

медицину і взагалі на фахові студії. Каже: доста дівчині науки середніх шкіл, коли знає стільки, що ґаздині, а пізніше матері. Доста. Краще, каже, щоб знала колись тому лад дати, що чоловік заробить, і не розтрачувати, а зуживати. Чим я буду утримуватися в чужині, як ви пропустите горлом те, що призначили для мене на студії? Вам відомо, що від батька можу мало чого сподіватися. Він вічно бачить свою передучасну, несподівану смерть, з котрою сполучує якусь катастрофу для нас... Отже ви, дорогесенька бабуню, моя єдина надія; ви хоч старші від моїх родичів, а думаєте більше поступово, розумієте ліпше новочасні змагання. Коли стану лікаркою, я вилікую вас з вашого терпіння і ви будете при мені, чуєте п р и м е н і! Еей, бабуню, бабусенько моя...

— А як тебе захопить любов? Якийсь добрий і гарний чоловік полюбить тебе щиро і ти його полюбиш? Що буде тоді з твоїм пляном, Ево? — відповідала бабуня, усміхаючись добродушно. — Тоді хіба бабуня вибере з банку призначений капітал для своєї внучки і дасть від себе на віно.

Ева заперечувала головою.

Вона лише на медицину піде, бо саме лиш медицина дасть їй зброю у руки, проти недуги батька і проти бабусиного „блуду"...

— Бабуню! — кликала з блискучими очима. — Ваша Ева, ваша внучка лікаркою при шпиталі, а зчасом може одною з найліпших між нашими лікарками... Чи це не честь, не щастя?

— А що буде з женихами, Ево? Це буде певніше, ніж лікарювання.

Ева закопиливши спідну губку, сказала трохи зарозуміло: „Поживем, — побачимо".

Бабуня усміхалася, як до балачки дитини, гладила її пестливо по молодім лиці, хоч у душі знала добре, що внучка на свій молодий вік дуже поважна.

— Як Бог захоче, серденько, бо все ж Він рішає людську долю. Може прийде і такий чоловік по тебе, що і всі студії будуть тобі проти нього нічим, бо як не як, а призначення жінки передовсім вийти заміж, дбати за домашню господарку, за чоловіка і виховувати гарних і добрих дітей. Я дам тобі засоби на студії, як прийде відповідна хвилина, бо ти мені і найближча і наймиліша. Ціла округа знає, що в Покутівці в о. Захарія єдина донька. За два роки їй буде вісімнацять і буде по матурі. Не випадає перед світом і молодими людьми зачиняти двері. Хто знає яке там життя на тій чужині? Здалека нам усе краще видається й всюди ліпше. Я старосвітська, не дуже довіряю тим вашим модним принципам. Я чула багато дечого від пані докторки Емі... Вона щороку подорожує по всій Німеччині та чужині. Особливо та велика свобода у відносинах обох полів до себе. Що в них благороднішого і кращого тепер? Що ті новітні відносини дали новішого? Що одні стали сміливіші, а другі менше соромливі? Що непорочність зменшилася? Не смійся, доньцю, з того, що я говорю. Не смійся,

добре і мудро це, як жінка має свій власний хліб в руках, але заки вона його осягне намотається стільки чогось такого довкола обох полів, з чим ми старі не годні згодитися. Бути може, що воно і мусить так бути, та по мойому навіщо? Залишись ще під опікою родичів і докторки Емі, набери ще з рік у нашій столиці життєвого досвіду, доброї поведінки, пороби знайомства, а вже тоді їдь у даль новомодній долі назустріч!

*

Внучка задумувалася на самоті. Хоч і була бабуня налогова, як признавалася, але походила з доброї польської родини, люди шанували її і любили. Батько хоч літами від бабуні молодший, але в поглядах часами дуже назадницький. Сам був лише побожний, знав свою церкву, своїх парафіян, займався їх моральним вихованням, учив їх свою землю любити, за свою мову і права уступатися і впевняв, що священик мусить своїм правовірним життям давати приклад, щоб не показували на нього пальцем і не закидали йому того, перед чим він їх остерігав. Одним словом, не хотів, щоб вона йшла на медицину. Ох, він не знав жінок-лікарок! А вона знала вже дві. Особливо одна запала їй у душу: одна окулістка. Молода ще, може двацятьдевятьлітня, а мала таку велику практику, ще й була примаркою відділу очних недуг, що була вже, як оповідали, міліонеркою. А що буде ще дальше?

Одного разу боліли в докторки Емі очі і Ева пішла з нею до тої окулістки. Пацієнтів у почекаль-

ні багато: старі, молоді, селяни, жиди, хлопці, діти... Нараз відчинилися двері і ввійшла живим кроком якась молода панночка у шовковім плащику скромного крою, темної барви. Майже незначна, з орлиним носиком, темними гарними очима, вклонилася зібраним пацієнтам так низенько, наче просила вибачення, що теж сюди ввійшла.

— Знов якась хора — замітив хтось із пацієнтів. — Та видко знайома з лікаркою, бо сама ввійшла до неї, не ждала її поклику.

— Це не пацієнтка, а вона сама — пояснила якась старша пані в темних окулярах. — Це та золота, з золотими руками, що ущасливлює людей, які стоять над безоднею вічної ночі.

— Правда, ніхто б не сподівався, що в тім дрібнім тілі дівчини така сила духа, така наука і жертволюбність?

Від тої хвилини не мала Ева іншої цілі як піти на медицину, стати лікаркою, жити для нещасних і для праці. Усе інше видалось їй неважне або напів неважне.

*

Майже три неділі не заходив Юліян на парохію, перебуваючи з молодим Ґанґом на фільварку у другій меншій посілости, недалеко Покутівки, де супроводили одного молодого кревняка Ґангів. Це був син сестри Едвардової матері, що перебувала тут, у невеликім, але гарнім мешканні фільварку з сином два-три місяці. Була це поважна, моторна

німкиня, що з особлившим зацікавленням заходила в усі закутки гарної посілости свого шваґра, у супроводі обох юнаків.

Молодому Едвардові було цікавіше герцювати на коні з кузином веселої і трохи легкодушної вдачі як супроводити тітку по господарці. Так роля „чічероне“ припала Юліянові, і за те зєднав він собі прихильність старої мудрої німкині.

При відїзді запросила вона його, щоб відвідав її колись будучи в Німеччині, де пізнасть її старшого сина, що саме тепер кінчить техніку.

Після двох неділь, коли кінчились вакації чи не всіх середніх шкіл, Юліян з Едвардом вернулись назад до Покутівки.

Якась туга за видом молодої дівчини, за її очима, яких повіки здоймалися важко мов у бедуїнів, не покидали його.

Може вона лагодилася до виїзду, а може виїхала вже до столиці? Коли бачилися останнім разом, між іншим сказала, що по відпусті з Покутівки поїде у столицю і мешкати буде у докторки Емі. І спитала його тоді, чи він совгається, бо вона страх любить їзду на леді, взагалі всі спорти, хоч не всі їй дозволені. Вона вдарила себе тоді в груди й відітхнула. Одного вона мабуть ніколи не навчиться — плавати.

Докторка Емі все за неї боїться, коли вона виходить із совгами з дому. Бо Ева така вже, без усякої контролі над собою, коли раз до чого роспалиться, необчисленна. Лід може заломатись під

нею, і хочби вона не потонула, то може простудитись. І як вона, її опікунка, др. Емі, буде за одиначку перед родичами відповідати? — Vorsicht ist die Mutter der Weisheit — сказала їй. — Amen — докінчила Ева, виставляючи збиточно кінчик язика.

Така вона була ота Ева.

І йому тужно за нею. Ніби негарна, а гарна. Йому хочеться так побачитися з нею. Коли він з нею, то якось так чудно робиться... Тут вона ніби близько, він бачить її обриси... а вмить вона ніби знов розпливається, віддалюється. Щось нарушує в ньому почування, ніби з шовку ткане, і він сам перед собою затулює очі.

Що це таке?

*

Небавком по повороті до Покутівки довідавшися, що Ева ще дома, але вже за кілька днів від'їжджає до столиці, рішив вибратися одного пополудня на парохію.

Несподівано наспів лист від його батька, щоб він яко мога скоро вертався до дому. Батько почував себе не конче добре. Лікарі сказали, що мусить ще цього року виїхати лікуватись, бо недуга може так розростись, що вимагатиме операції. А операція це для нього смерть. Далі подавав до відома, що Зоня заручилася з першим давнім його помічником, п. Станьком, самостійним годинникарем. Отже треба, щоб Юліян був на час його відсутности дома.

Лист був у короткім, властивім батькові стилю, — але при цьому щось неначе болюче неокреслене блукало між рядками. Ніодне тепле слово — хіба: „Твій батько".

Юліян опустив голову.

Батько хорий! той батько завсіди твердий, як залізо, що майже не признавав недуги. Ніколи не чули досі скарги з його уст про фізичне недомагання, завсіди незломний, працьовитий, похилений над столом від ранку до пізньої ночі.

Батько повинен виїхати на далеке і дороге літнище: але з чим, звідки візьме на це гроші? Та дробина, що може і ощадив, що уривав дітям, там з одежі, там з чого іншого, на що вони лиш нарікаючи приставали, це могло покрити ледви кошти подорожі.

Горячий сором ударив йому нараз у лице. Він — його син не міг йому нічим помогти. Блискавкою перелетіла його думка по всім його дрібнім „маєтку". Обчислив, що варті його одяги, книжки, бриліянтова шпилечка до краватки в дарунку від мами. Від Едвардового батька не міг прохати якогось гонорару вперед. Закрив лице руками і потер чоло. Такий був завсіди певний себе, такий гордий і так рішуче виступав проти батька іноді, — а тепер такий немічний. Хто був тому винен? Нараз піднявся. Його молоде обличчя було захмарене, але вираз твердої рішучости появився коло його уст, над якими засіявся вже темним ніжним пухом вусик.

Він щось мусить зробити. Попробує звернутись до Едвардового батька.

Це не була легка справа. Старий німець був точний, більше сухої вдачі, і хоч багатий, рахував кожний сотик. Але Юліян не мав нікого іншого, до кого міг би в тім клопоті звернутися за поміччю. Почав ходити по хаті і думати.

Чи лицювало звертатись до такого великого пана з такою вульгарною просьбою? До нього, тримав себе звичайно осторонь нерівних собі, він — бідний студент бідних батьків, гість у чужій хаті...

Тепер уперше відчув, як важко бути бідним саме тоді, коли обставини вимагали кращого матеріяльного становища.

Юліян затиснув уста, приступив до вікна і дивився у парк.

Парк у Ганґів — гарний, великий і зразково заложений, з невеликою оранжерією і пальмовим павільоном. Коли дідич уволить його просьбу, він мусить виїхати найдальше позавтра до дому, щоб батько не стратив ніодної днини і не журився засобами на виїзд.

Перед його уявою стануда сцена перед матурою, коли батько покарав наймолодшу свою дитину за те, що вона даремне проливала сльози. У ньому мабуть уже тоді проявлявся нездоровий стан, бо кожда дрібниця дразнила його.

Юліян дивився похмуро в парк, де пишалася розкішна, доглядана деревина, біліли гарно очищені стежки, визирали з трави взористі цвіти:

великі групи шляхотних блідо фіялкових і білих дзвінків, грядки у формі арабесків, ріжноманітні „тарілки", айстри, гвоздики, хризантеми, усе гармонійне, якби під рукою мистецької руки...

Затиснув капелюх на чоло і вийшов до парку, щоб освіжити чоло. Та ледви ввійшов у парк, як мов із землі, виринув на малиновій алеї молодий помішник старого німця огородника, Зарко.

Юліян пішов живо проти нього. Майже рівночасно станули один проти одного.

— Чи вдома дідич? — було перше запитання Юліяна.

— Ні.

— Виїхав може?

— Так.

— Куди? — спитав Юліян нервово.

— Не знаю. Був у дуже поганім настрою коли відїздив.

— Через що?

— Три найкращі і найдорожчі штуки його улюбленої худоби згинуло несподівано цієї ночі.

— А коли вернеться? — спитав Юліян.

— Мабуть не скоро. Перед годиною панич Едвард теж виїхав до міста в інтересах.

— А в місті він, Зарко, не був цими днями? — спитав Юліян. Він його вже кілька днів не бачив.

Темне, обгоріле , гарне і характеристичне лице молоденького садівника покрилося на хвилину легким румянцем.

— Був. Передучора був у його родичів. Там довідався про поважну недугу батька та відїзд батька до купелів. Дома все прибите внаслідок того; а наречений панни Зоні, що мав вже в столиці осісти — відїхав і вернеться аж по двох місяцях. Панна Оксана плаче по закутках, що батько хорий.

— Бідна дівчина — сказав притишеним голосом Юліян. — Це так нагло прийшло, несподівано, а сам батько?

— Змарнів але спокійний і вичікує нашого приїзду.

Хотів у першій хвилині поділитися з ним своєю журбою, але щось замикало йому уста.

— Мати й сестри пересилають привіт, — кликнув ще за ним Зарко.

— Ах мати! — кликнув Юліян і став на мить. Щось сонцем засяло в душі. Подав руку молодому, подякував і завернув з алеї поквапно назад.

Юліян поглянув на годинник. Доходило до лятої.Запалив папіроску. Отже з дідичем не вийшло нічого. Що робити? Куди звертатися? Чи може звіритися товаришеві Едвардові?

Не міг. Особа батька була йому за свята.

Понурився у гадках, вийшов з парку і подався в поле. Так широко було всюди, так просторо, свобідно і сам не знав, як зідхнув повними грудьми, протер очі ніби зсуваючи цим рухом хмару, що повисла над його думками.

Нараз блиснула йому думка: „Парохія"! Худа, похилена постать о. Захарія виринула в його уяві.

Чи він не перебував у Покутівці, щоб на цей раз забути тих добрих людей?

І не думає вже Юліян про молоду Еву, а думає про її поважного благородного батька, того правдивого апостола любови, якого імя згадують люди з пошаною.

Юліян залишив поля, що притикали до ставу і ввійшов у ліс, пустившись його краєм попри беріг ставу.

Йому не хотілося зустрічати сьогодні кого-небудь.

Хотів бути сам.

Край ліса, що холодився у воді, був так густо і високо оброслий ріжнородними рослинами, трощою і лозою, що годі було живо йти. Дике, колюче гилля чіплялося його одежі, а нога притолочила якогось змія, що звинувшись у клубок, спочивав у теплому баговинні.

Але він гнав уперед.

Наблизився до тої частини ліса, куди заходив кілька разів з Евою.

Перед ним уже недалеко видко було паркан, хвіртку, парафіяльний сад. Та тут, ще у лісі забіліла нова березова лавка, звернена до води, а спиною до лісових дерев. Сів. Утомився.

День був серпневий і горячий. Зняв капелюх і відітхнув. Лісове холодне повітря вспокоювало душу.

Останній раз був тут перед пригодою з бабунею з бутлею.

Усміхнувся. Ціла тодішня сцена видалася йому такою неважною та комічною, що не варт було над нею застановлятися.

Прогнав якусь бжілку, що вчіпилася його і вперто окружала його голову. Оперся ще вигідніше об широку лавку і поплив за гадками. Цієї лавки не було тут, коли був останній раз у парохії і заходив сюди з Евою. Її злагодили, очевидно, на празник.

Хто тут сидів на празнику? З ким сиділа Ева в той день, чи вечір тут над берегом? А по празнику — казала, що відїде.

Та це не могло бути правдою. Чув, що вона ще перебувала тут. І неначе залишаючи в лісі дотеперішній свій звязок з молодою Евою, підійшов до хвіртки.

Входячи в сад, він мимоволі оглянувся у глибину ліса. Чи йшов там хто за ним? Ні. Пустка ліса та його легкий шум прощали його. Хто знає чи буде він ще коли тут. А коли може й буде, то як буде тоді?

Пустився стежкою в сад. Коло великого пня, де любила пересиджувати Ева, не було нікого.

Сад мовчав. Десь недалеко впало перезріле яблуко на землю і знов тиша. В нім виринуло питання, як розійдуться з Евою.

Зпоміж дерев забіліли стіни приходства. Ось-ось він увійде в гарний зільник, що тягнувся перед тією частиною мешкання, де була вітальня та Евин покій. Вікна були широко відчинені, його кортіло

заглянути туди, та на жаль цвіти, які заповнювали вікна і легенькі білі завіски не дозволяли. Він закинув руки взад і ждав. Може вона вийде в сад, може побачить її хоч на самоті, а відтак уже піде до батька. Та все лежало, мов у сні, у літньому сонцю...

Зморщив нетерпляче чоло і по хлопячому тріпнув пальцями. Опісля обернувся обличчям у глибину саду.

Десь з боку рипнула хвіртка, що відділяла сад і зільник від подвіря. Юліян оглянувся. Йшла Ева. Румянець, викликаний несподіваною появою дівчини, показався й щез на його щоках.

— Панно Ево... а я гадав... я через сад прийшов. Отець добродій вдома?

— Ні. Вернеться коло шостої. Пождіть. Сядьте он тут під яблунею...

Обоє сіли. Як вона почувала себе? Давно не бачив її. Хотів додати, що ще коли з бабунею їхала... але не зважився. Інстиктовно відчув, що це викличе в неї прикре почування. Та й не важне було то все.

Він не знав, що далі говорити. Вона сказала, що саме сьогодні відїхали від них гості, але які? — перегнулася граціозно вперед нього на лавці і заглянула йому в очі — він ніколи не вгадає. Їх свояки. Свояки, яких вона аж тепер уперше побачила. Від бабуненого брата, давно померлого й зовсім убогого. Тета Оля незамужня. Вони обидві вер-

тались з Дрездена, де перебувала Дора (та „кузинка"), щоб вивчити німецької мови. Знаючи, що др. Емі, з котрою тета Оля була вже давно знайома, перебувала на феріях у нас, хотіли побачитись з нею, і використати нагоду, щоб ми з Дорою познайомилися раз особисто. Цим разом вони помилилися. Цього літа др. Емі виїхала до своїх родичів до Німеччини. Побули в нас один день і від'їхали. Вуйко Альфонс, запевняла тета Оля (Альбінська було їй на призвіще) вижидає їх повороту нетерпеливо і тому спішили з відїздом. Між ними і бабунею струни натягнені і вони не симпатизують з собою. Причини поховані в їх молодости.... а вуйко Альфонс зарозумілий проти бабуні. От що. А я мало цікавилась ними. Чи хочете знати ті причини?

Але Юліян мовчав. Для нього було це все нецікаве. Він дивився на неї немов ждав, щоб вона закінчила це оповідання.

— Бабуня лише на хвилинку з ними побула і зараз до дому відїхала. А щодо мене — говорила Ева дальше — то мені обі симпатичні. Тета Оля більше, ніж Дора, що молодша від мене і рішуче ще дитина, хіба ростом. Волосся в неї попелясте, рішуче попелясте. Мама каже, що щось подібно милого й любого не бачила; та ще й граціозна.

— Краса тіла і рухів переважає дуже часто красу обличчя — обізвався вперше Юліян.

Дівчина наче не дочувала.

— Околиця І. знана не лише із своєї краси, але й з повітря, що може і рівнятися з повітрям міста З.

Молодий чоловік зчудувався.

— Ви знаєте ту місцевість? — спитала Ева.

— Так, там проживає батькова єдина сестра. Але крім тої одної тітки, її чоловіка і її замужньої доньки, нікого більше не знаю.

Хто та його тета?

Юліянові прочулося, що в її питанні задзвеніло легке легковаження. Він подивився на неї спокійним поглядом і відповів:

— Жінка надучителя, поважна, працьовита, зразкова ґаздиня, представниця українського жіноцтва старшого покоління.

Отже її свояків не знає.

Ні. За коротко перебував там, щоб пізнати мешканців з цього міста.

Знав лише з часткових оповідань і пояснень своєї тети, що там колись і не надто давно мав один багач, німець Ганс фон Ганингайм, рудокопні а недалеко й копальні срібла. Сам він жив у Парижі, де вів розпутне життя і ледве раз-два на кілька років приїздив на недовгий час на ті свої посілости, головно, щоб знати, кілько можна добувати грошей із тих своїх дорогоцінних джерел, но, і чи його уповажнені та робітники добре працювали.

Розуміється, що за час того його побуту всі стралались представити йому стан рудокопні у най-

ліпшім світлі, що і було якийсь час правда. Підчас побуту власника йшла тут робота горячково.

Коли власник висловлював бажання оглянути з інжинірами деякі шахти, чи не треба в них і при машинах зробити поправок, то прибирали отвори гірляндами і вмовляли в нього, що все в найліпшім порядку.

Він висідав із своєї, білим шовком, вибитої карети, радився, як найліпше підтримувати рудокопню в русі; робив проєкти, розмовляв з інжинірами і влаштовував завсіди блискучий бенкет для свого урядництва, неначе нагороджував його за труд коло своєї особи і відїжджав. Його уповажнені не жалували його грошей і жили безжурно з сьогодні на завтра.

Не інакше велося, коли перебрали по смерті голови, підмінований в основі, близький руїни маєток, два брати фон Ганингайм, головно старший Йоахим.

Він старався всіми силами втримати те, що ще світилося, а саме рудокопню в І., але не надовго. Нова велика позичка на гамарню та деякі будівлі, дороге огрівання деревляним вугіллям вело до матеріяльної руїни. Крім цього прийшли ще й інші причини: віритслі напирали на сплату довгів і —

Юліян замовк.

— Далі, далі... Пане Цезаревичу — напирала молода дівчина, якби побіліла. — Ви не знаєте чому мене це так займає...

І справді Юліян не знав.

— По смерти старого власника почалося давнє веселе життя. Світло било з великих вікон білої палати, гула музика ясними та темними ночами. Йоахим Ганингайм, здавалося, унаслідив жадобу життя по батькові. Шептали потайки, що бажав свою напричуд гарну та люблену жінку, англійку розвеселювати, щоб не тужила занадто посеред глибоких карпатських гір за своєю захмареною батьківщиною. Улаштовували забави з танцями і кількаденні прогульки, де гарна англійка відзначалась їздою на своїм пишнім, расовім верховці. Молодший брат, жонатий з якоюсь графинею, мав численну родину, працював пильно від ранку до вечора, як цього вимагали інтереси рудокопні. Та все це було за пізно. Прийшло візвання сплатити відразу довг, який сплачували досі роками, бо коли ні, то велике, гарне майно фон Ганингаймів буде засеквестроване і піде на продаж.

Катастрофа була неминуча. Ця вістка долетіла блискавкою до останньої хатини робітника.

Один директор одної гарної копальні, якого жінка інакше не показувалася, як у шовках і оксамитах, упав побитий апоплексією в кілька годин по страшній відомости.

Щодо самих власників, то ще тої самої днини погнали дві карети, запряжені найбаскішими кіньми із стайні фон Ганингаймів, до резиденції. Одна з кількома вищими урядовцями, що рішили за всяку ціну вдержати загрожене продажю добро — на чолі з найкращими знавцями гірництва, а друга

з гарною англійкою. Заки чоловік виїде, сама вона мала в його імені прохати головного представника дібр релігійного фонду продовжити речинець сплачення довгу. Всі її просьби були даремні. Коли вона вертаючись каретою плакала, один із її уповноважених, один із найталановитіших урядовців, сам ще молодий, батько кількох дітей, потішав її, що її становище ще не захитане поважно. Вона хвилинку мовчала, подякувала йому за співчуття ласкавими словами й додала: „Цим разом я вам не можу повірити, Цезаре Борджіє, на те я надто англійка. Зрештою і ваше становище загрожене... в вас є жінка й діти. Але вам світ отвертий, як молодий ще урядовець гірництва можете собі й деінде при ваших здібностях найти хліба. Ми з мужем упораємося". І роблячи знак рукою, що він вільний, притиснула чоло до шиби карети, не глянувши більше на нього.

Він відступив і подався до своїх товаришів, що ждали на нього у другій бричці і підкріплялися на борзі розпакованою їжою і трунками. Вона відчувала, що опинилася на березі безодні; вона мудра, недурна англійка. Але то нічого не поможе. А він? Він усміхнувся одним кутиком уст. Він свого „хліба" не потрібує шукати „у світі", він був осторожний і передбачував усякі можливости.

Скінчивши своє оповідання, Юліян змовк і поглянув далеко вперед себе. Тому, що Ева стояла ще мовчки під враженням оповідання, він додав, що жаден з урядовців гірництва не міг довго потіши-

тися здобутими частинами прошевих і матеріяльних засобів з майна вельможів. Лиш один однісенький, саме той, стояв забезпечений, спокійний посередині зруйнованої громади.

Ева підняла зчудовано голівку. — Справді?

Так.

Як він називався? Бо її бабуні брат, вуйко Альфонс також був у тодішніх часах уповажненим Ганингаймів.

Він не знав.

Йому не хотілось більше про те говорити. Вуйко був зразковим управителем, умів здобутим матеріялом мудро управляти. Його ще сьогодні шанують. Сказавши це, Ева поглянула на обличчя Юліяна, що видалось їй замкненим і поважним і шукала вперто його очей, а вони умисне уникали її погляду.

— І не можете собі пригадати імени того урядовця?

— Ні, панно Ево.

— Але ваша тета певно знає.

— Мабуть, але я її не питав. Мене в той час, коли я там перебував, займало що інше, а не господарка якоїсь чужої родини.

Їй здавалося, що від Юліяна повіяло холодом. Вона спустила погляд.

— А гарна англійка?

— О, вона не пропала, панно Ево. Покинувши нещасне місце такого безжурного життя, мешкала якийсь час у столиці, звідки вийшла пізніше заміж

за високого урядовця тої влади, що сконфіскувала маєток Ганингаймів.

— А він? Вам не відомо, як він скінчив?

Вона поглянула на нього переляканими очима, наче на лихім вчинку спіймана.

— Так. Дещо від бабуні. Він Йоахим не міг пережити утрати майна і, виїхавши відтіля, стратив себе. Ніхто не сказав про те лихого слова. Нікого Ганингайми не скривдили. Хто їх знав і про них чув, називав їх лише нещасливими.

Сказавши це, Ева замовкла й опустила руки на коліна.

Юліян піднявся із свого місця.

— Ви хочете йти?

— Маю охоту піти напроти вашого батька, хоч не знаю куди. Чи він виїхав?

— Ні. Але саме нині перша лекція катехизації, а це займає в нього звичайно більше часу.

— Мені важко з ним сьогодні поговорити. Завтра або позавтра я мушу необхідно вертатись до дому.

І розповів про батьковий виїзд до купелів, не згадуючи нічого про властиву причину свого приходу на парохію.

Ева поблідла.

— А я не знала нічого — обізвалася нерівним голосом.

— Та й я не знав нічого. Все прийшло несподівано.

Почули шелест і побачили о. Захарія на бічній стежці саду.

Коли він побачив обоїх на лавці, по його обличчі перебігло мов легким промінем. Але лише на одну хвилину. Уже стояв коло них поважний і задуманий.

О. Захарій, зачувши від молодого чоловіка через що мусів так скоро покидати Покутівку, попросив його до своєї робітні.

— Тут церковна атмосфера, правда? — сказав о. Захарій. — Сідайте молодче і скажіть, яка справа привела вас до попа Захарія? Говоріть отверто, я радо вас вислухаю і може в чім пораджу — або й послужу.

Юліян розповів, як мога вкоротці, про свої відносини до батька, про те, як майже сам утримувався матеріяльно, щоб не впасти йому тягарем, про працьовитість всіх у хаті, про гармонійне їх життя, підкреслив невідрадне своє становище, щоб допомогти батькові у виїзді до купелів, про свій намір поговорити з дідичем і свою невдачу через відїзд цього і... і... ось...

— І зайшли, як і личить — до попа.

Юліян потряс заперечливо головою.

— Не кажіть отче „попа". Не до попа тягнуло мене, а до вас, „апостола черні", його дорогої мені особи, по слова, які він скаже. Я майже не знаю, яке мені становище супроти хорого заняти.

О. Захарій помовчав, відтак став проти юнака і поклав йому спокійно руку на рамя:

— Я вам дякую за ваше, хоч і яке молоде довіря. Не кажіть і не просіть ліпше нічого, я все зрозумів і знаю,. Потрібні засоби на лікування батька, я вам постараю. Скажіть лише кілько, бо тут кожда хвилина дорога.

Юліян зчудувався, хотів ще далі говорити, але душпастир спинив його. Тоді Юліян назвав суму, про яку гадав, що буде досить на згадану ціль

О. Захарій сам не мав засобів. Але він їх постарає. Він їх або визичить від своєї тещі, що передала йому більшу суму на позички між селянами, або візьме з сирітської щадничої сільської каси, заложеної його заходом.

Зачувши слово „тещі" Юліян трохи перелякано подався взад. Йому станула картина з недавнього пережитого перед уявою і думка промайнула в нього, що через бабуню могла би про цю позичку довідатись Ева.

— Отче... коли так, то прошу з „селянської каси" — вимовив збентежений.

— На як довго? — душпастир говорив спокійно і не спускав з лиця юнака.

— Не спішіться, роздумайте добре, щоб не взяли тягару на себе, який пригнув би вас — упімнув о. Захарій.

Юліян почервонів. Перед ним рік війська, потім подорож, 4—5 років наука в Академії...

— За пять років — сказав рішуче та поважно.

— Отже за пять літ — повторив за ним душпастир.

— Але... отче... я дуже просив би з сирітської каси. Мені миліше буде з вами або з селянами мати до діла як... — і тут урвав.

Отець усміхнувся:

— Я вам вірю, мій любий, але з цього, як бачу, не може нічого вийти, бо сирітська каса в нас позичає найдовше на два до трьох років.

Юліян виглядав збентежений.

І знов душпастир прийшов йому на поміч:

— Не бійтеся моєї тещі, пані Орелецької. Вона вас в тім напрямку ані не скомпромітує, ані не зробить вам прикрости. Я не люблю займатися прошевими справами і роблю це лише для своїх парохіян, щоб не ходили до лихварів, або банків. Теща розжичує гроші по умові. Найкраще на листи довжности з інтабуляцією або за поруку другої особи. Чи зможете в час хоч проценти платити?

— Ні. — Він хотів би проценти з капіталом разом сплатити, а перші навіть в речинець вдвоє, щоб лише не журитися підчас студій сплатою частками затягненого довгу. Чи булоб це можливо?

— Це одно. А подруге хотів я ще сказати, що вас мало знаю. Ви за рідко переступали попівський, український поріг, трималися більше панського терену. Ви виїжджаєте внедовзі до війська — правда?

— Так.

Юліян стояв мов опарений.

Такого звороту він не сподівався від о. Захарія ніколи. Коли підняв погляд і стрінувся з поглядом душпастиря, то в його очах — він це від-

чув — загорів огонь жалю та образи. О. Захарій це замітив.

— Ви мені признаєте, пане Цезаревичу, — говорив спокійно, — що я маю право висказати вам у тій справі свою гадку отверто. Ми це все повинні робити, щоб наші справи, коли заключаємо їх між собою, будь вони найдрібніші, були коректні і ми їх на будуче не потрібували соромитися. Ви ще молодий, ще не знаєте приваб життя, не знаєте вимогів його та наслідків, що можуть бути двоякі — добрі й негативні. Чим ви мені поручите, що сплатите, на наданий речинець цей довг?

— Зараз не можу нічим поручити — відповів Юліян коротко і тремтючим голосом.

— А пізніше?

— Зложеною сумою з гонорару, який буду діставати від батька мого товариша Едварда, як секретаря підчас подорожі і моїм будучим становищем, коли б мені хотіли повірити. Моїм святим обовязком буде віддати довг на означений час.

О. Захарій подумав недовго, опісля заявив поважно, що перебере цю справу на себе; визичить потрібний капітал в пані Орелецької, а він, Юліян, зобовяжеться сплатити його за нього в даним речинці. Якби о. Захарій несподівано помер, сплату треба буде однаково точно залагодити. З другої сторони, на випадок наглої смерти його тещі, пані Орелецької — затягнену о. Захарієм позичку треба буде сплатити її спадкоємцям, хтоб вони не були — далекі чи близькі щодо сотика. Умова трохи

чудна; але можна навіть ще й таку точку додати, що хто із спадкоємців зажадає в речинець сам довг і викажеться листом довжности з його підписом, він тому і має виплатити затягнену суму. Колись врятував молодець Цезаревич йому дитину від каліцтва, то він, як батько, рад стати йому із вдячности в пригоді, тим більше, що ціль, на яку піде капітал освячує засоби. Згода? При тих словах душпастир протягнув до Юліяна руку, а цей подякував щирими словами.

— Потрудіться завтра коло одинацятої перед обідом і ми закінчимо справу. А тепер ідіть і не журіться — додав він з лагідною повагою. — Зайдіть ще на годинку до моїх, бож і так незабавки ми залишимося самі старі.

*

Юліян був щасливий.

Почувався таким вдоволеним, геройським, наче б поборов поважного ворога. Його серце поширилося з радости при уяві, що його батько, який бував так часто строгим, дістане від нього несподівано матеріяльну підмогу в такім моменті. Він був би найрадше в тій хвилині сів на поїзд і поїхав до нього. На цей місяць він вже ледве чи зможе вернутись до Покутівки, коли батько виїде з дому. Мусів ще побачитися з Евою. Пустився у глиб саду за нею.

Ішов скоро стежкою в надії, що дівчина буде десь на нього в саді ждати; може на білій лавці

коло пня, а може побігла до лавки над ставом, де нераз пересиджували. Кинувся з поспіхом туди, чіпаючись за галузки сильними молодечими руками, підносячися на мить. Але дівчини там не найшов.

Найшов її на ганку, де любив пересиджувати о. Захарій. Сиділа захована між олеандрами. Обличчя в неї бліде, а сама гляділа на відчинену браму обширного подвіря, якби вижидала чийогось приїзду.

— Я за вами шукав в саді, — сказав живо — хотів попрощатися, а ви — нараз урвав. Вираз її лиця та спокій, з яким звернулася до нього, вразили його так чудно... ні... відкрили йому щось... що нараз сам не знав, що це таке було. Поблід по уста, забув про що думав і простягнув руку:

— Я йду, панно Ево, але завтра ще зайду — сказав.

І не вижидаючи аж вона подасть йому свою руку, вхопив її сам. Вона була холодна.

— Що вам, панно Ево? — спитав не своїм голосом.

— Щож би? — спитала вона й усміхнулася насилу. — Я зайшла сюди, щоби вашій розмові з батьком не перешкоджати й вижидала вас. Ви їдете завтра, чи коли там, я знаю — сказала мов подразнена — і не потребуєте мені про це ще раз повторяти.

— Так, завтра над вечір або і скорше.

— А я за три дні...

Відтягнула свою руку і почала звільна ставляти пучки пальців — одну проти одного поволеньки, наче пристосовувала їх до себе. Відтак приложила їх до уст і водила ними по тих, не здіймаючи погляду до нього.

— Я ще зайду до вас, панно Ево, ви не гнівайтеся... — вимовив мов непритомно Юліян.

Вона похитала головою. Вона не гнівалася — говорила рухом, а голосом додала:

— Залишіться ще трохи.

— На кілька хвилин хіба — сказав і відітхнув.

Його погляд обхопив її, стрінувся несподівано з її поглядом... вони злякалися.

Як добре було, що саме в тім моменті загуркотіла якась фірчина на подвіррі. Це надїхав не хто інший як „хмара дому", бабуня Орелецька.

Одіта поверхи в широку старомодну шовкову пелєрину, обшиту довгими тороками, у соломянім капелюсі з чубком струсевих пер зверху, з завязаними під бородою стяжками.

* * *

В тій хвилині був цей капелюх у бабуні Орелецької на один бік зсунений. Вона кликнула на молоденького хлопця-фірмана голосно: „Куди ти навертаєш, цимбале... Чи не бачиш, що на ґанку стоять олєандри і єґомость, їмость і ґості? Стань! — а то він десь поза ґанок в сам куток садиться — стань! кажу".

Хлопець оглянувся, насупивши брови.

Та то не ганок, то кадка з дощівкою — відворкнув. — Пані знов недовиджують, я саме оминаю її, а ганок он там дальше. — І стримав перед ганком випасеного старого, спокійного коня.

— Бабуня! Господи! — зойкнула Ева мов омертвіла. — Саме тепер, саме тепер...

По пригоді з бабунею в дорозі, де він був свідком бабуненої страшної поведінки, вона чи не цілу дорогу переплакала із сорому. Вона мала намір поговорити з ним отверто про нещасну ваду бабуні, але він не показувався. А нині, саме нині, зявляється несподівано бабуня. Піднесена енергія бабуні показувала, що вона була подразнена алькоголем. Висідала дуже поважно, майже святочно і держалася надто рівно. Кликнувши ще кілька слів до „цимбала" в ласкавішім тоні, вона звернулася з резоном до ганку.

— Господи! — промовила півголосом вдруге Ева і заслонила на мить чі.

— Що вам, панно Ево? — зачула нараз близько себе голос Юліяна; він нахилився до неї.

— Бабуня — алькоголістка, — прошептала дівчина здавленим голосом. — Мені так тяжко, ви розумієте, але вона добра.

— Щож, це ходить по людях, заспокійтесь! — і зсунув лагідно її руки з очей.

Бабуня помітила рух своєї внучки і, переступивши поріг невеликого ганку, зморщила брови.

— Що це таке, Ево? — спитала. — Ага, ти боїшся, не бійся — і подала внучці з висока, мов

княгиня, до поцілунку руку. — Ти лише не соромся твоєї бабуні, бо ще сама не знаєш, яка твоя старість буде.

І опускаючись безцеремонно на фотель о. Захарія, наче гість далеко від неї був невидний, скидала пелерину і капелюх.

— Я приїхала побачити, як ти справуєшся, донцю. Гніваєшся дуже на бабуню?

Коли дівчина всміхнулася насилу, бабуня сказала:

— Зле з бабунею, донько. Але хто знає, чи без бабуні буде ліпше?

Та нараз мов пригадала присутність Юліяна, обперлась об спинку фотелю і вдивилась в нього.

— Хто ви такий, молодий паничу? Чи може той „Юліян", про якого говорила мені Ева?

Юліян вклонився і назвав своє імя.

— Цезаревич... чоловіче... Цезаревич? Мені цього не казали, лише все про „Юліяна". Чи може бути? — додала нараз поважно, мов це одно імя витверезило її. — Що за Цезаревич? Наскільки мені відомо, був лише один Цезаревич — і відвернувши голову від юнака, закінчила: — Я його лише недовго знала. Дуже недовго. А з яких Цезаревичів ви?

Юліян оповів кількома реченнями своє походження.

— Отже сином капітана Цезаревича є ваш батько? Годинникар?

— Годинникар, — відповів Юліян сухо і ми-

моводі вдруге вклонився. По його обличчі перебіг румянець.

— Він помер наглою несподіваною смертю. Чи це також вам відомо?

Юліян не знав.

Бабуня Орелецька задивилася на гарного, рослого юнака, мов на привид перед собою.

Відтак, пірнувши в гадках, спитала, чи йому відомо, що він не вдома і не при своїм гарнізоні помер, „а — а..."

Юліян схилився над старою жінкою, щоб не втратити жадного слова. Вона видалася йому така чудна бесідою.

— У службовій подорожі, в горах — помер несподівано. Молодий ще, гарний. Тут, тут около уст, — указала рукою на нього — у рисах і щось в очах. Це зовсім він, коли дивлюся на вас. Але вже доста.

— Прошу мені лише сказати, в яких горах?

Стара жінка поглянула недовірчиво на Юліяна. Чи справді цей внук не знав би де помер його предок?

— В околицях копалень вельможів Ганен фон Ганингаймів.

— Фон Ганингаймів? — сказав Юліян і підніс брови.

— Так. Ви нічого про них, про ті золоті часи не знаєте? Які то були часи!

Бабуня Орелецька завернула трошки очима до юнака.

— Вони зовсім мене не цікавлять. Що мені молодому українцеві, може бути цікаве з часів Ганингаймів.

А вона навпаки, живе дальше духом і часами тих вельмож. Жила там довший час і вийшла відти заміж. Там у місті І. й досі живе її старший брат Альфонс Альбінський, що був найвиднішим урядовцем гірництва фон Ганингаймів... їх права рука. Рука, якою вибирали „каштани з вугля". Які то часи були, ах, які моменти. Тепер лише згадується мов казка — і бабуня похитала головою, прижмурюючи очі.

— Яке панське гуляще життя велося там, в яких розкошах жилося... де тепер живе хто так. Але — додала наче опамяталася як звичайно — всьому приходить кінець.

— Бувало, як зачнуть гуляти, в карти грати, музикам платити, до білої днини божеволіти, то не надивишся всьому тому. Я там бувала; мій брат і я, ми обоє були там у вельможів у „білій палаті", так сказатиб, втаємничені. А урядовців яких і кілько! Німців і поляків і чехів і мадярів!...

— А українців не було, добродійко? — спитав Юліян.

Бабуня прокинулась перелякана.

— Між гірничими урядовцями не було тоді. Мій чоловік, що мав пошту, був українець. Один молодий учитель, якийсь громадський секретар були також українці. Але ролі не грали вони між панством жадної.

— І гуляли і грали в карти, бабуню? І ваш брат, наш вуйко Альфонс? — спитала Ева вдивляючись в бабине трохи почервоніле обличчя.

— Вуйко Альфонс не був ніколи пристрасним грачем, грав усе помірковано, вставав і відходив непомітно. Він мав жінку українку, діти і ще якусь українку овоячку.

— Чи справді жінку українку? — зчудувався Юліян.

— Справді. Доньку священика, знаної родини.

— Але інші грали інакше, як він. Їх було досита, коли посходилися на забави до вельможів Ганнингаймів і...

Юліян, мов змій, нахилився над бабунею і топив у неї свої сталеві, майже зеленкуваті очі.

Бабуня подалася взад.

— Ради Бога, не такий погляд, паничу! — кликнула і простягнула, наче в оборону перед ним руки. — І ваш предок грав, не гадайте, що не грав. Він також знав добре ті часи, але... — тут урвала, відвертаючи від нього очі.

— Але що, бабуню? — настоювала Ева.

— Але, доню, я бачила там і пристрасну гру, бачила як проправали маєтки та села. Ба, я сама сиділа одного разу з такими грачами при зеленім столі. Цього не забуду. Ах, який це був блискучий вечір!... Здається, що він і був останній. Гульба, сліви, костюми, карти, тости, танці — все йшло окремо, а все всуміш. Сказано: життя й смерть.

— Ви багато бачили й пережили, бабусенько

— докінчила внучка за бабунею, присуваючись підхлібно, не то шукаючи в неї опіки.

— Бачила, мої діти, як не бачила! Бачила красу, любов і пристрасть. Вона страшна.

— Пристрасть має лиш своє право доти, доки ми нею кермуємо. Колиж ми керму випустимо з рук, вона бере нас під свою владу, робить нас сліпцями і душевними каліками, — почули нараз голос о. Захарія ізза плечей присутні.

Юліян підвівся із свого крісла, глянув на годинник і сказав:

— Ви мене зворушили, добродійко. Мені все так бажалось щось більше про свого діда почути, як те, що я знаю, та бачу, це не суджено мені. Виходить, з його життя бракує ще якийсь уривок.

— Ага бракує, бракує — відповіла стара жінка притакуючи, а по хвилині додала: — Та нащо вам більше знати, як те, що був мужчина гарний, світлий, люблений при свому полку, лише як на „вояка“ може за мягкий. З виду ви до нього як крапля до краплі подібні. Вдачі вашої не знаю.

Юліян усміхнувся.

— Я сухої, майже строгої вдачі. Мягкість личить лиш жіноцтву.

Юліян почав прощатися, але Ева десь поділась, і замісць неї зявилася її мати. Побачивши доньку, бабуня кинулась до неї:

— Дай пити, донько! — просила.

— Кави, зимного молока... або й що іншого; в моїй хаті нема нічого, пустка.

Їмость, поговоривши, просила Юліяна залишитись на вечеру, але зіч подякував. Перед ним подорож, він мусить дещо залагодити і не хотів би, щоби батько на нього зі своїм відїздом чекав. Оглянувся за Евою.

— Ева побігла проти батька — сказала — він вийшов до громадської канцелярії, обоє повичні зараз вернутися.

Чого вона вибігла з ганку? Хотіла уникнути з ним хвилинки на самоті? Чи мусіла вийти назустріч батькові? Він так ждав тієї хвилини, щоб без свідків попрощатися з нею. Та тепер не було часу. Ішов скоро, минав сільські обійстя, хати, одну-другу-десяту, аж стрінувся з ними.

Вона йшла поруч батька, вчепившись його за руку, мов дитина і говорила щось живо.

— Добре, що вас ще бачу, пане Цезаревичу — сказав душпастир — бачите, я думав, що зможу з вами, як урадили, завтра в 11-ій побачитись, але справа склалась інакше; мене покликали на похорон у сусіднє село й я не вернусь скорше як над вечір. Чи можете відкласти ваш відїзд на позавтра?

Юліян роздумав і відповів, що тільки тоді, коли це необхідне. В тій хвилині зустрілись його очі з очима дівчини.

— Шкода, — сказав о. Захарій поважно. — То поїдьте на залізничий двірець, а я поїду з похорону за вами і там закінчимо наші справи.

Та Юліян не був вдоволений цією пропозицією. Його очі зсунулися по Еві. Вона стояла без руху

і гляділа далеко перед себе. Підчас клопітної мовчанки підійшов до них поштовий посланець і спитавши, чи оцей пан „панич Цезаревич“ — передав йому телеграму.

Перелетів очима і передав її душпастиреві. „Батько ожидає тебе завтра вночі. Проведеш його до Л. Спіши. Зоня“.

О. Захарій сказав:

— Прийдіть до мене завтра в пятій рано. А тепер не тратьте часу, йдіть, щоб на час встати і все перевести.

Він подав Юліянові міцно руку, Юліян звернувся до Еви. Вона стояла поблідла, коло її уст блукав усміх.

— До побачення, панно Ево. Гадав, що мій відїзд буде інший, але на жаль... — перервав і додав поквапно: — Коли побачимося? Може будете ласкаві колись до моєї матері або сестри заглянути?

Вона дивилася на нього великими очима, а її права нога, наче чимось то порушена, почала злегенька вибивати такт.

— Це ледви чи можливе, молодче. Вона мало знайома, — відповів за доньку о. Захарій, — має науку, буде в місті під опікою пані Емі, але може колись... не перечу.

— Так — повторила дівчина — може... Панну Зоню я знаю. Вона мені симпатична. А ви поїдете до війська, забудете Покутівку, хіба що дідичів ні, ще ліс і став.

Він усміхнувся насилу:

— Дідичів ні, ще ліс і став — повторив.

Коли Юліян вклав на голову капелюх, поглянув востаннє на дівчину. Чи не мала вона більше жадного слова для нього?

Ні. Вони розійшлися.

„Дідичів ні, ще ліс і став..." промовило в його душі. Він почав свистати.

*

На другий день раненько, коли ще парохія тонула у мряках, підписав Юліян Цезаревич о. Захарієві довжний лист, а душпастир передав йому приладжений уже грубий лист у великій коверті з адресою пані др. Емі, кажучи:

— Зайдіть по приїзді у столицю до тої пані і передайте їй цього листа. Вона піде з вами до банку і передасть вам потрібну суму. Це жінка чесна, дискретна, а ви — тут затремтів голос о. Захарія — передайте свої шляхи Господу Богу.

Покутівська парохія лежала ще сповита у сні, а за нею мріли ліс, став і біла лавка.

Юліян виїхав кіньми.

Дома Юліян опинився наче в улику. Звернувся до батька з запитом, як себе почуває та оправдувався, що не приїхав скорше.

— Нічого, сину! — відповів батько тихшим як досі голосом, обхоплюючи сина повним поглядом. — Добре, що ти вже тут. Як уже знаєш, сину, лікарі висилають мене до купелів. Ця моя теперіш-

ня хороба побороздила мені мої обчислення на кілька років вперед. Поїдеш зі мною. Я, розуміється, беру на себе всі кошти подорожі. Я був би Зоню забрав з собою, але хто заступить мене в робітні? Вона, знаєш... — він тут урвав і стулив уста тісно.

Юліян похитав головою, скинув з себе пальто і витягнувши з калитки кілька грубих банкнотів, поклав на стіл.

— Це для вас, тату, підмога на купелі — не журіться нічим. — Лікар добре зробив, що вас вислав.

— Нащо даєш це, сину? Я ні на кого не числив. Давно вже приготовився на такі випадки в мене чи в кого іншого з вас. Я цих грошей не беру, ти їх не заробив, віддай, коли позичив.

— Я їх не віддам.

— Вложи їх у щадницю, може колись буде мені ще треба, тоді, згадаю твоє добре серце. Оповідж нам, як тобі ведеться.

Юліян переповів кількома словами про свій побут у дідича, про відносини на парохії, подав характеристику о. Захарія, згадав мимоходом і бабуню Орелецьку.

Батько насупив брови і спитав, чи вона ще живе. Треба вже колись поїхати до її рідні в гори, тети Рибко та її чоловіка, не поминаючи тету Олю Альбінську. Вони обі заопікуються всіма ними, мамою та сестрами, якби його колись не стало, бо його, Юліяна, він не рахує. Він уже мужчина і дасть собі у світі сам раду.

— Тату! — кликнув прикро вражений Юліян, але зараз замовк.

Батько поглянув крізь вікно.

— Не хвилюйся. Старайся хоч себе поставити на ноги. Зоня вже так якби забезпечена. Має свій кусень хліба в руках, а її наречений, Мирослав, добрий і чесний чоловік. По моїй смерти поведуть вони нашу майстерню далі.

Батько спитав, чи Юліян знає молодого огородника Захарка з Покутівки.

Юліян не відповів зараз. Він знав, що батько числився з кожним словом. Як людину, знав він його досить добре. Він був характерний, доброго серця, щирий українець, правдомовний.

— Я підкреслюю це слово, тату. Коли хочете про нього, як про огородника, щось знати, то нехай послужить факт, що він заангажований дідичем Ґангом і на дальші літа в Покутівці від нового року як самостійний городник з доброю платою.

— Він був у мене, купив гарний стінний годинник і згадав, що гадає за рік женитися. Господь знає, як ще буде зі мною. А наша Марія паленіє, коли він до нас заходить. Уважай на свої сестри підчас моєї неприсутности.

Юліян вийшов до матері та сестер, де говорили про ріжне, про хоробу батька, заручини Зоні, про цвіти, які зявлялися від якогось часу у вікнах убогої родини годинникаря.

— А тобі як ведеться, паничику? Бував у о. Захарія на парафії? — спитала Марія і кивнула

пальцем. — Яктам? Ми чули, що ти парохію не обминав....

Вона шукала так уперто очей брата, що він під інквізиторським поглядом сестри легко почервонів.

— Не обминав, сестричко, не обминав, ви самі того бажали, і признаюся, що ні одної хвилини не жалував.

— Панна Ева... — докинула Зоня, спиняючись поважно поглядом на обличчі брата.

— Поступова і мила панночка, далеко цікавіша, якби ви думали... буде тут далі приватно вчитися...

— А їмость, Юльку? — спитала мати, усміхаючись і погладила свого любимця, поправляючи йому краватку.

— Як всі мами та їмості. Є там ще й бабуня... пані Орелецька, мамочко.

— Яка? пішло одним звуком з уст присутніх.

Але Юліян не відповів.

Перед його уявою виринула ніжна постать Еви з чорними очима.

Нараз обхопили його ззаду дві руки.

— А такої, як я, не було там? — зачувся веселий голос Оксани.

— Ні, такої другої Оксани не було — відповів брат живо, рад зміні, що не мусів про тих там говорити.

*

Увечір, як місяць виплив на небо, відїхав господинникар Цезаревич у товаристві свого сина у су-

проводі доньок Зоні та Оксани. Юліян вернувся з купелевого місця на третій день.

Вітер гнав і зривав листки із дерев, сіпав осінніми цвітами, завертав над дахами дим і ганяв шалено по вулицях міста, збиваючи порох вгору, щоб погуляти з ним по широкім полі за містом.

Оксана сиділа над книжкою. Марія вибігала затрівожена в невеликий садок за домом, щоб побачити, що там діється з незірваними ще овочами. Мати поралась коло підвечірку і застелювала стіл до чаю.

Зоня зупинилася коло вікна і дивилася на небо. Там гнали тіла сірих хмар, мов навперейми. Вона згадала батька і нареченого. Побачила Марію, як верталась із саду бігцем, держачи під полою овочі. Вітер намагався зірвати коси, а вона сміючись кивала до сестри головою.

Нараз двері робітні відчинилися та увійшов поквапно Юліян і кликнув півголосом:

— Ходи до робітні, Зоню, панна Ева Захарій прийшла з годинником до направи. Але прошу зараз, бо вона квапиться.

Зоня з братом подалися до робітні.

Юліян збентежений забуваючи, що молода дівчина була вже в них свого часу, представив сестру.

— Ви забули? Ми вже знаємось з панною Зонею. Ви дуже до неї подібні.

Зоня мимоволі спитала:

— Чим можу служити?

Ева, чуючи на собі погляд Юліяна, обертала в руці годинник і казала:

— Це не мій годинник, а моєї професорки, пані др. Емі. Вона короткозора, він випав їй з рук. Мабуть пружинка зламалася, не знаю.

— Побачимо — відповіла Зоня і приступивши до вікна, заглянула до середини.

— Коли може бути готовий?

— За два тижні. В мене багато роботи. Я буду старатися, щоб був скоріше готовий, хоч волію „хорих“ довше випробувати. Так бодай батько робить. Яка ваша адреса?

— О, я сама зайду по годинник — відповіла дівчина і звертаючися до Юліяна, що стояв недалеко стола і тримав якусь книжку в руках, спитала:

— Що це за книжка?

— Французька. Вправляюсь у мові.

— А я йду сьогодні до кіна. Дають Ібсена „Примари“. Чи не пішлиб?

— Ні, панно Ево. Мені шкода кожної годинки. Як вам відомо, я з кінцем цього місяця мушу йти до війська.

— Але подумайте, що „Примари“... — наче пригадувала щось з притиском Ева. — Я дуже цікава на це. Знаю твір лише з читання... і першорядні актори...

Хтось із вулиці застукав до дверей. Ева висунула головку і кликнула:

— Зараз, пані доктор, зар-раз — і зачинила назад двері.

— Дуже хочу бачити примари, пане Цезаревичу... Отже?

Її великі очі звернулися вижидаючи до нього.

Сестра переглянулася з братом.

— Піди, Юльку — сказала вона легко. — Ти вже стільки пильнуєш ті книжки, не виходиш нікуди, зрештою може й Оксана піде.

Юліян відгорнув волосся.

— Як піде вона, то я піду — відповів, — а сам для себе, то ні. У Відні, гадаю, побачу Ібсена ліпше, бо в театрі. І я люблю Ібсена до деякої міри.

Юліян вийшов з кімнати і за хвилинку вернувся.

— Отже підемо.

— Добре. Від шестої до восьмої. Я буду з докторкою Емі. Де стрінемося?

— Я вас віднайду.

— Зробіть так, щоби ми близько сиділи. Я вас познайомлю з докторкою, ви мусите її пізнати.

Юліян станувши перед входовими скляними дверми робітні, дивився хвилинку за нею. Вернувся на своє місце і почав наново читати. Підвів голову і поглянув на сестру. Їх погляди стрінулися. Він мов схоплений на лихім вчинку, хутко сховав очі, похиливши голову вниз. Зоня, піднявши брови вгору, як мали звичку робити батько та Юліян, сказала:

— Отже така ця Ева Захарій?

— Така, Зоню.

— Несмілива дівчина, але за своє смілива, не гарна, а гарна. Вяже.

— У тім то і річ.

Увійшла Оксана і покликала обоїх до чаю.

*

Коли ввечір брат із сестрою вернулись по „Примарах“ до хати, застали маму та обі сестри похилені над шитвом.

— Ах, мамочко — кликнула з захопленням Оксана. — Що це за пєса! Яка я тобі вдячна, братіку, що ти забрав мене!

— Подякуй панні Еві, Оксано, що бачила „Примари“.

— Ага, Ева! — обізвалася Оксана з захватом. — Я пізнала її і паню доктор Емі. Вони обі припали мені до вподоби. Кожна щось має за собою, чим цікавить. Але як вплинули „Примари“ на Еву, Юліяне, ти бачив? Господи! Я думала, з нею станеться щось. Ти бачив її очі? Здається, всі її почування зосередилися в її очах. Як ми виходили з кіна, вона притиснула хустину до лиця і сказала до др. Емі: „Чи не добре зроблю я, коли піду на медицину?“ Ще й казала, що завсіди буде ходити на подібні пєси, доки не перейметься відразою до трунків, до крови. На що пані доктор сказала їй: „На здоровля вам, Евко“, з чого Ева в своїм трагічнім настрою відразу розсміялася. Пізніше додала: „Я одна піду на медицину, щоб ви це знали всі. Всі до одного“. Мабуть ми її вже не побачимо, Юліяне. Як гадаєш?

— Звідки я знаю? Казала, що сама зайде по годинник; але хто буде її в робітні бачити? Одна

Зоня. Ти будеш у школі, а я не буду її вижидати.

На дворі вітер притих і одна з сестер відчинила вікно. Ніч була гарна, спокійна і велика тиша панувала довкола.

— А вона тобі симпатична? — обізвалася Марія.

— Симпатична, чому ні, — відповів брат спокійно і відвернувся, випускаючи дим у протилежну сторону.

— Ти нам так мало оповідав з твого побуту в Покутівці.

— Бо нічого й не переживав. Здебільша перебував я в Гангів, багато читав, бо бібліотека їх чудова.

— А в парохії? — спитала Оксана, що присіла вже до стола.

— В парохії — повторив Юліян, усміхнувшись — часом я мав таке враження, якби знаходився в іншому світі. Наші попівські родини скільки вони тої щирости і доброти дають, цього ми може навіть не вміємо оцінити. Сам о. Захарій справжній апостол народу.

— А їмость, а Ева? Ти нам про Еву говори — настоювала Оксана.

Марія усміхалася, а Зоня мовчала зповажнівши.

— Коли хочете, щоб я вам говорив про Еву — сказав Юліян, — то передовсім мушу згадати великий став у Покутівці. Широкий, зелений, бо від ліса, що росте собі преспокійно його берегом, з місцями,

як оповідають деякі люди, майже бездонними. Вночі виблискує сріблом, а вдень відбиває небосхил. То синій, то понурий, підчас злив виступає з берегів. Я його перепливав, але не можу сказати, що його не боявся і добре зглибив... Там, де я не сподівався, він манив до себе на дно... Ну, а на дно не хочеться нікому поринати.

Сестри розсміялися.

— А Ева?

— Як усі. Між вами дівчатами нема великої ріжниці. Хіба, що в кожної інше піря. Вона весела, й сумна, амбітна, експанзивна... що більше казати? Ймость добра ґаздиня, жвава, верховодить мов отаман поглядами й короткими наказами, при цьому гостинна і чемна.

— Ева має іншу будуччину перед собою, як ми, Оксано — сказала Зоня.

— Вона одиначка, має змогу стати, скажім, лікаркою. Колиж вийде заміж, буде безперечно іншою приятелькою свого чоловіка, як ми... і своїх дітей може ліпше виховає.

— Ого! — кликнула Марія.

— Так я гадаю — відбила Зоня. — Ми лиш робітниці-бжоли, не призначені до вищих функцій, не говорю вже про будування держави. До того найдуться в будуччині більші особистости, як ми.

— Вір мені, сестро — настоювала старша сестра на своїм. — Ми з нашим, простим, скромним вихованням творимо, коли нам виховання в нашій сфері дозволяє, гармонію, згоду, здоровля, слідимо

за розвоєм дитини, надаємо напрям її характерові, ми також маємо свою цінність!

Марія, що хотіла щось живо докинути, стрималась, бо Оксана, що слухала мовчки, нараз обізвалася:

— Ей, ви говорите про щось, над чим уже давно трава поросла. Це все тепер вже само собою розуміється.

— Розуміється, а перестає розумітися, Оксано, — сказала Зоня. — Тепер виринають інші типи, появляються жінки, що борються гаряче та розумно за самостійність, з вищою фаховою освітою і ми, бодай я, далекі від того, щоб ганити такі змагання, навпаки, я радуюся, коли виростають і з нашого українського суспільства такі одиниці. Надходять Еви та їй подібні. А ми вже своє зробимо.

— Der Moor hat seinen Dienst getan, der Moor kann gehen — сказала Марія гірко.

— Нічого не вдієш проти того, Маріє. Будучність дійсно належить „Евам“ і це все йде природним темпом і розвоєм.

Юліян ледви чи дочув останні слова та за хвилину вийшов за старшою сестрою на двір, Марія подалася за братом, а Оксана побачивши, що одна в хаті, вибігла за ними.

Вони опинилися в невеликім, подовгуватім саді і станули якби змовились на єдиній стежці, що ділила сад на овочевий і городинний. Вона була рівна і біла від ясного каміння.

Гляділи хвилину на небо, обсипане зірками.

Десь, наче над самою хатою спинився місяць і світив сріблисто. Темні великі кущі та дерева з поблизьких сусідніх садів відбивались на ясному тлі і робили враження чогось страхітливого.

— Ловіть мене, сестри! кликнув нараз Юліян свавільно, — незадовго між вами не буду — і кинувсь бігом стежкою через сад.

Всі сестри погнали за ним. Простягали за ним руки та він виховзувався мов риба і дзвінкий веселий сміх розсипався між ними. Він станув. Аж нараз наймолодша, Оксана, вчепилася за полу його сурдута і тримаючи її сильно, казала поволікти себе кілька кроків за ним. Він станув, стряс розсипане волосся з чола і ледви дівчина спамяталася, вхопив її в обійми і підніс високо вгору.

— Так роблять з героїнями, яких обожають і тими, що є зірками в житті! Поетко моя, що не написала ні одного рядка — кликнув і опустив її звільна на землю пустотливо сміючися.

Нічний сторож засвистав десь недалеко на вулиці і щось мов схвилювало їх. Це була сама тиша ночі і темінь, що здавлося, походила від дерев і кущів та неначе присувалася до них, щоб їх собою оповити.

Коли позачиняли все знадвору, і верталися через освітлену робітню батька, зупинилися тут мимоволі. Крізь вікно впало пасмо місячного срібла, всі годинники були в русі, а один великий ударив раз. Він ніби дідусь у капцях проходжувався там і сям, а всі інші підняли голоси та ходили за ним.

Хто голосніше, хто тихіше, а всі тикали, ніодин не змовчав.

— Батько... — сказала нараз Оксана шепотом і взяла брата за рамя. — Тихоо, тут батько...

— То я тут; тепер я... але дуже скоро вже мене не буде. Не забувайте мене на чужині. Батько вернеться, а я буду сам, зовсім сам.

Він схилився і його уста злучилися з устами наймолодшої сестри, що так і прилягла до нього. Відтак безшелестно й німо, немо би батько знаходився між ними, подали собі руки на добраніч і розійшлися.

*

За тиждень Юліян відїхав. Саме в той день, коли від батька прийшла звістка, що почуває себе краще, приїхав за Юліяном син покутівського дідича і оба виїхали до війська.

Більше як рік минуло з того дня.

Було перед Різдвом.

По вулицях, невеликої резиденції родинного Юліянового міста, від кількох днів сухого морозного грудня зима покрила все білиною. По ґзимсах каменниць, вершках парканів, над вікнами і на тонких рямах шиб поклався сніг грубим пухом. Куди не глянеш все дише свіжістю. Пополудневa пора і сніг, що від самого ранку не падав ніодною зіркою, тепер наче бажаний землею і голою деревиною, почав наново зсуватися з сірого неба. По головних вулицях іще рух, але в бічних він слабне. Сьогодні

святий вечір і хто не покінчив своїх орудок, спішить їх поладнати, щоб прилагодитися до радісного великого свята миру, яке чи не на всій християнській землі, в найбіднішій хатині будуть святкувати.

Коло високих виставових вікон одної гарної крамниці з дитячими іграшками стоять ще глядачі і приглядаються тому всьому цікаво.

Один молодий офіцир, що опинився неспостережено близько такого одного вікна, придивляється і собі виставі. Поправді його не обходить те все, бо його лице виявляє нетерпеливість і погляд, яким шукає чогось між прохожими каже, що він чогось вижидає.

Витягає папіросницю, закладає папіроску в бурштинову цигарничку і закурює. Починає проходжуватися; від фронтових дверей аж до вугла каменици і назад. Зразу повільнішим кроком, а пізніше, поглянувши поквапно на годинник, скоршим.

Він доходить приспішеним кроком до вугла крамниці, вслід за ним якась молоденька дама, що вийшла звідти поспішно, коли оце він нараз завертає так несподівано бистро, що вона вдарилася сильно об його груди, аж її шапочка злетіла на землю.

— Пардон... — кликнув він, а дівча з переляку зойкнуло.

Миттю схилився він до землі, підняв шапку і подав їй виправдуючись. Збентежена, засоромлена, вирвала йому шапку з рук і окидаючи його лютим поглядом зпід брів, не сказавши ні слова, погнала

далі. Він оглянувся за нею, але вже не найшов її більше.

— Гнала як сполошена, — подумав — тому і вдарилась так сильно.

Веселий усміх появився на його устах. Дійшовши знову до крамниці, дивився на прохожих, підіймаючи брови, якби дивувався.

Нараз опинився перед ним хлопчина з елєґантною подорожною валізкою в руках, оправдуючися, що мусів ще дещо для другого пана поладнати.

Завертаючи в іншу вулицю, пішов живо враз із хлопцем.

Сніг падав невтомно і з легких сутінків настав вечір, хоч не була ще пізня пора.

В домі годинникаря Цезаревича освітлено і святочно. Двері необширних та низьких кімнат широко повідчинювані. Наповняла їх мила температура з ледве помітним запахом живиці. Над вікнами були спущені завіси, по берегах прикрашені ручними делікатними гаптами і майже в кожній кімнаті коло вікон стояли на малих кошикарських столиках зимові цвіти в товаристві гарних широколистих рослин, пальм і фікусів.

В останній, найменшій кімнаті, стояла зелена, висока під стелю ялинка, прибрана всякими ласощами, пишна, блискуча, а довкола неї на землі прикриті килимами ручної роботи лежали дарунки. Деякі з них були поміщені між гиллям ялинки.

Її приладили оба наречені двох старших сестер: молодий, веселий годинникар Мирослав і ого-

родник Зарко, що по повороті батька Цезаревича освідчився і дістав руку Марії. Це він головно показав свій артистичний смак, як прибрати деревину і які вибрати дарунки. Коли Зоня і Марія сперечалися купні ялинки, вимовляючись видатками, оба вони порозумівшись мовчки впевнили, що треба наймолодшій „дитині" зробити несподіванку.

У найбільшій кімнаті стоїть посередині довгий стіл, а на ньому розстелено легко сіно. Оксана покриває його з молодою повагою. Мати, чи не із дна своєї виправної скрині, що її дістала ще від своєї матері, вибрала гарну адамашкову скатертину, що ніби сріблом переткана, вилискується і аж до землі вкриває його.

Прикладаючи палець до уст рахує на кілько осіб подавати посудини. Родичі — два накриття, дві сестри із своїми судженими — чотири, разом шість; вона одна виходить сім. Недобре. Кажуть гасло „сім" нещастя і хтось мусить вмерти. І гадками мов блискавкою перебігла по всіх знайомих і рідних. Ніхто нехай не вмирає, ніхто. Всі добрі люди нехай живуть. Якби брат тут був... Тоді було б саме добре. Їх всіх було б восьмеро. Нараз перебіг по їх молодім здоровім личку мов промінь сонця. Вона поставить восьме накриття і нехай собі стоїть. Хто прийде в хату, бідний чи богач, вона заздалегідь попросить родичів, щоб дозволили бути йому гостем. Нараз перервав її думки тупіт ніг у сінях, кілька промовлених слів та енергійний стукіт до дверей. Це певно Зарко. Він любить її драж-

нити, любить її лякати, а найбільше вже дурити. Вона здвигнула плечима, не змінила пози і не просила ввійти.

Стукіт повторився.

Тепер вона кинулась до дверей з заміром відчинити їх широко перед тим збиточником, але коли поклала руку на замок, двері з сіней відчинились і на порозі станув офіцир. Високий з шапкою насуненою низько на очі, у плащі, запнятім аж під шию, коміром піднятим угору, сам увесь білий від снігу. Молодій дівчині забилося серце мов у зайця і вона згадала восьме накриття.

Він поздоровив її військовим привітом, все не кажучи ні слова.

Дівчина стояла так само німа, витріщивши очі на незнайомого. Та офіцир вже зняв шапку і розсміявся їй в лице. Цеж був не хто інший, як її брат Юліян.

— Юліян! — скричала на всю хату і кинулась до нього, а він одним рухом скинув плащ. — Юлику, то ти? то дійсно ти? А я в першій хвилині!... І не писав ти..., то-рраз!

Він ще сміявся весело, приступаючи до неї.

— Ти не пізнала мене, не догадалась?

— Ах, ніяк не сподівалася. Ти-ж ніколи в листах не згадував, що приїдеш до нас на Різдво. Подумала в першій хвилині, що якийсь незнайомий офіцир шукає мешкання і вже хотіла...

— Йому на груди кинутись? — докінчив він

збиточно, скидаючи шалик та відгортаючи змокріле волосся з чола.

Оповів зараз кількома словами свою пригоду з чужою панночкою, що кинулась йому на груди і мало не „розбила“ його серце надвоє.

— А я, — казала вона — думала, чи не запросити того „чужого“ на восьме накриття. Ах... Юліяне, як чудово, що ти, мов з неба зісланий, спав на свята до нас до дому!

На голосну радість Оксани, оклики і сміх мішані з братовим баритоном, увійшов батько із своєї кімнати, прибраний святочно, а за ним сестри та мама. Мати пригортала та цілувала сина, батько з усміхом, що так рідко появлявся на його поважнім, старім обличчі, притискав коротко та сильно одинака до серця, сестри обіймали брата щебечучи, а там оба наречені ввійшли скромно за голосами та витали його щиро.

Юліян оповідав, якто зараз по святах справляє собі цивільне вбрання та їде з Едвардом на т. зв. „Bildungsreise“, до якої сам склав плян, у Німеччину, Швайцарію, Скандинавію, Англію, може ще у Москву, Київ...

— А Францію? — спитав батько.

— Мабуть і туди, бо нащо студіюємо французьку мову?

По тім різдвянім „тріюмфі“, як назвала це Зоня, попрохала вона всіх до кімнати, де знаходилась ялинка. Ялинка блистіла від світла, пишна

у своєму срібно-золотому вбранні, із дзвіночками, серцями, медівниками, позолоченими горіхами, дактилями, а поверх всього того — ілюзія: наморозь, зпоза якої визирали цукрові, румяні личка.

Хто дивися на ялинку, дивився і на молоду Оксану. Всі звертали увагу на неї, жартуючи на тему розвішених ласощів, цукрових круглих личок і полюкованих барвно сердець, освітлених бальоників. Вона була щаслива, що брат був дома і чому їй не бути безжурною?

Відтак розділяли дарунки. Батькові припала гаптована оксамитна шапочка до робітні; матері практичний дарунок — широкий господарський фартух; Зоні передав її наречений маленьке етуї із золотим годинником, Марія дістала від Зарка в гарній оправі Новий і Старий Завіт, Оксана поезії Шевченка та Федьковича і „все до останнього, що є на ялинці".

Мати звернулася до сина і сказала:

— Найкращим дарунком для нас всіх є твій приїзд, мій хлопче. Нікому з нас не снилося сьогодні тебе бачити.

— Який він там хлопець — сказав батько. — Він у мене мужчина, від коли покинув середню школу, а тепер заберу його на часок до своєї кімнати. Йому належиться теж дарунок...

З тими словами всунув синову руку під своє рамя і оба пішли до алькира за робітнею, який охрестили дівчата „святинею", бо там знаходилася батькова спальня, бібліотека та інші його святощі.

— Для Юліяна нема нічого відповідного — сказала Марія, оглядаючись клопітно, коли за батьком і братом зачинилися двері.

— А може і є... — обізвався молодий Зарко збиточно.

— Що, що, що? — перебігло цікаво з уст до уст.

Та він, всунувши руки в кишені, станув перед ялинкою і почав її так пильно оглядати, неначе на ній появилося нараз щось невидне.

— Гарна ростом, — сказав і додав: — і ростом і зеленню — і більше не міг з нього ніхто видобути.

Коли Цезаревич увійшов з сином до своєї кімнати, виняв ключик з грудної кишені, отворив одну шухляду свого старого бюрка і витягнув з маленької, оксамитом овитої скриньочки перстень.

— Ось дарунок тобі, сину, на сьогоднішній вечір за те, що ти зробив мені таку радість своїм приїздом.

Юліян здивувався, перебираючи перстень, якого ніхто досі не бачив у батька.

— Це чистий рубін, тату, скристалізована „кров"... який гарний і цінний!

— Цей перстень дістав мій батько, а твій дідо, Юліян Цезаревич від свого полковника в молодім віці, будучи його улюбленим адютантом, а потім і чоловіком його єдиної дитини — доньки, а твоєї бабки. Тримай його в чести і носи в чести — додав поважно, майже строго. — Будь сильний і відпор-

ний проти всяких спокус. Мій батько був таким до хвилини, доки не стягнули йому цю дорогоцінну памятку з пальця.

Тут він урвав і сів на крісло перед своїм бюрком, схиливши голову на груди, засумований на хвилину.

— Скажіть що про діда, батьку! Ми всі майже нічого про нього не знаємо...

Батько на хвилинку задумався, а потім піднявся із свого місця, витягнув з нижчої шухляди свого бюрка якийсь зшиток і сказав:

—Ось я від кількох років списував це для тебе, а коли почалась в мене хороба, я приспішив і докінчив. Писав уривками. Багато, про що я писав, переживав я сам, дещо розказували правдомовні люди, дещо моя сестра та її чоловік. Багато дечого, що видалось мені в хлопячих літах неймовірним, я пізніше зрозумів і списав так, як слід розуміти. Прочитай та йди дальше, як ішли твій дід і батько. Перстень і цей рукопис належать до тебе.

Юліян здивований переглянув рукопис. Зацікавлений до живого, не надумуючися довго, сів близько стола, присунув лямпу і почав читати:

*

„Я лиш одну сцену маю в памяти, що врізалася мені на ціле життя в душу, сцену з моєю бабунею. Мені було тоді не більш, як десять років; своєї мами я цілком не знав. За моє уродження за-

платила своїм молодим життям. Моя бабуня, а твоя прабабуня, яку безперечно добре памятаєш, бо хоронила тебе неодин раз перед моєю строгістю, і яка вийшла в дуже молодім віці за полковника, під яким служив мій батько, заміж, привела нас обох, себто мою єдину, тоді 15-літню сестру (власне тету Зоню Рибко в горах) і мене на похорон нашого батька. Він лежав у мешканні одного високопоставленого, хоч тоді ще молодого урядовця гірництва, поляка Альфонса Альбінського, при копальнях криці в горах на Б. у власників братів фон Ганингаймів, про яких господарку і життя ти дещо чував, а зчасом і більше зачуєш.

Ми прибули на похорон нашого батька, що відібрав собі життя через нещасливу гру в карти, в палаті братів фон Ганингаймів.

Бабуню покликали телєграфічно, а вона, взявшу більшу суму грошей, забрала нас обоїх і ми поїхали.

Як, що? — спитаєш, мій сину. Як знаєш, бранка відбувається щороку. Щороку їздила асентерункова комісія у свій час на означені місця. Складалася вона з небагатьох військових осіб, а головно із штабового лікаря, кількох вищої та нижчої ранги військових добродіїв, а між ними був не хто інший, як мій батько Юліян Цезаревич. Давніми часами брали деякі лікарі при бранці потайки хабарі. Кажуть „часами“, хто їх там знав і міг контролювати? Комісія приїжджала й відїжджала в призначені на той час місця, аж приїхала одного разу і до містини

М. в гори, де на дві години віддалі від неї, жили власники копалень криці фон Ганингайми.

Та невелика місцевість була повна гамору від робітничої праці та шуму гірської ріки, а з величезної гамарні йшли день і ніч снопами іскри вгору.

Мій батько був там знайомий, бо не першина йому була навідуватися у вельможів Ганингаймів, які любили й шанували його за його симпатичне товариство і лицарську офіцирську поведінку. І сам він був рад із цього побуту, де почував себе все гарно, а наша гарна й горда бабуня, як вдова по полковнику, тішилася такою симпатією у панів-добродіїв, що мала привілей перебувати літом з нами — дітьми.

По приїзді на поклик уповноваженого Альбінського ввійшли ми у велику кімнату, де лежав мій батько між цвітами і видавався, наче спить.

У тій кімнаті був господар хати, його жінка, асентирункова комісія з майором і штабовим лікарем, гурт урядовців та всякі інтеліґенти і робітники.

Я поглянув з боку на бабуню, що провадила нас обоїх за руки. Сину, я постарівся, але ніколи не бачив більше маєстату в постаті, більшої закаменілости та рішучости в обличчі жінки, як у тої моєї, сьогодні для мене чимось неначе чужої, бабуні.

Сама вона здається, не бачила нічого. Бліда, як смерть ішла поволі, рівно, з очима спущеними додолу, в чорнім убранні, що спадало тяжкими фалдами на землю, заслонюючи кінчики її обуви. З голови спливала з капелюха аж по сукню густа, чор-

на крепа. Так підійшла вона з нами до катафальку з батьком.

У кімнаті чорно оббитій, панувала тиша, неначе наша поява стримувала всім віддих. Всі очі звернулися на нас. Першу підсунула бабуня мою сестру до батька. „Попращайся з ним“, сказала півголосом, мов із завмерлих уст, а сама ждала. Сестра, як і вона, в жалібнім строю, що не йшла, а воліклася, підійшла до катафальку і кинулася на вмерлого: „Чому ви нас покинули, таточку?“ захлипала. „Чим ми провинилися, таточку, чим?“ Що таке в її голосі було, чи в словах її, я не памятаю, бо всі присутні ,особливо жінки, вибухнули плачем. Та з тим плачем неначе вступило життя в бабуню. Лагідним, але рішучим рухом відтягнула вона сестру від покійника.

— Не буди його, донцю... він знайшов спокій, а лише ми... — сказала і урвала. Сестра, що насилу відступила від мертвого, зробила їй місце, а вона, що не випускала мою руку із своєї, підійшла тепер близько до катафальку і підносячи мене трохи вгору, сказала: „Поцілуй твого батька, сину, останній раз. Його вже не побачимо. Покинув нас“. Перелякання, ледви свідомий того, що роблю, я вчинив, як вона казала. Але „татку, встань“, поблагав я шепотом, аби ніхто не чув й опустив, як сестра, голову на груди, ще раз поблагавши „встань!..“ Бабуня опинилася за мною, стягнула мене вниз, взяла, як перше за руку і сказала: „А тепер слухай і повторяй за мною“.

Я глянув в її очі. Бліда наче із закаменілим лицем, промовляла: „Я єдиний твій син, тату, присягаю тобі, чим би я не став без тебе в житті, робітником, чи декорованим паном, бути ним чесно, боротися проти рабства, налогів душею і тілом і залишитись свому народові вірним аж до кінця свого життя. Так мені Боже поможи — амінь". „Амінь", повторив я точно з її наголосом. Я замовк, а вона відступила від мене. По хвилині мовчанки, мов ладилася до молитви, схилилася вона над покійним, притиснула своє чоло до його рук, прошептала щось, вчинила знак хреста і піднявши голову, звернулась обличчям у глиб кімнати.

Я поглянув у її обличчя. Хоч і який я був молодий, та відчув, що в цій хвилині воно не віщувало нічого доброго. Хтось з присутніх голосно зідхнув і погляди присутніх звернулись на нас.

Вона цього не бачила; наближалася до господаря дому, з визивною поставою і парадним строєм, і впявливши свої чорні очі в нього, підняла руку і кликнула: „Тепер ти уважай!"

Той пан прокинувся, але не рушився з місця. „Тепер ти уважай — повторила, — проклинаю тебе за невинні сироти враз з цілою твоєю сімєю, скільки б в тебе їх і не було б, щоб кожне з твоїх дітей не зазнало ні промінчика щастя, а з твоєю поміччю по трудах, припливши до берега, в баюрі життя потонуло. Проклинаю, щоб ти сам жив і не гинув, а коли загинеш, щоб не найшлася рука твої

очі затулити і щоб вони на пострах людства залишилися на віки розкриті... щоб ти..."

Та тут замовкла. Окрик жаху пронісся в гурті присутніх і якась постать похилилася додолу. Все звернулося до неї. Це була господиня дому, жінка Альфонса Альбінського. „Зімліла — кликнув хтось з гурту. — Удар серця, зімліла".

Вона справді зімліла. Її винесли з кімнати, а один з панів, здається з військових, приступив до бабуні і подав їй рамя.

„Збожеволіла з жалю — сказав директор тремким голосом, вказуючи на бабуню. — Дивіться на неї". — Та вона відсунула рамя добродія і шукала очима в гурті за голосом, стрічаючи тут лише самі залякані погляди. Легкий усміх, мов тінь, поблукав по її устах, але не сказала нічого.

„По похороні зайду ще раз сюди і сплачу довги". То було все, що сказала. В тій хвилині прийшов священик і почав похоронний обряд. Я оминаю цю сцену, бо для мене нема нічого прикрішого, як хвилина, коли прикривають домовину.

Коли ми виходили з кімнати за домовиною, впали мені в око дві молоді пані, які розмовляли голосно і одна з них вказуючи на мене сказала: „Бідна сирота, зовсім до нещасного батька подібна". Вона була русява, видалася мені дуже гарна і як я пізніше довідався, була це якась убога родичка господаря, також „Альбінська", що помагала при хатній господарці і вихованні дітей. Друга брунетка, з чорними очима і грубими бровами,

була, як здавалося мені, дуже погана. Вона супроводжала мене таким поглядом, що я закрився від нього, аж ми не вийшли за двері...

То була єдина сестра господаря і хоч іще молода, а вже вдова".

*

Юліян підняв на часок голову від рукопису. Йому хотілось знати, чи та молода вдова не була пані Орелецька.

— Так, її чоловік знімчений українець, як це в той час часто бувало, був багатим і почмайстром. Він саме постачав населенню пошту, та держав т. зв. диліжанси.

— Тоді ще не було залізних доріг?

— В тих околицях ще ні.

Юліян перекинув дві сторінки про проект будови залізниці і читав далі:

„Скажеш може, сину, що сумно, що не можна було такий пишний маєток врятувати, а може і спитаєш, чи не було хоч кількох душ, що могли шепнути власникам, куди їм свою увагу зосередити. І я тобі скажу, чому не було? Було. Та все те не було б вже й багато помогло. Один з таких людей був власне тамошній уже згадуваний добродій Орелецький, чоловік п. Орелецької, почмайстер. Через його руки йшли час-від-часу від уповноваженого Альбінського грубі грошеві посилки до щадничої каси до Л. Ч. і В., які ніяким чином не могли походити з місячної оплати гірничого урядовця, що жив понад стан і в той час був уже батьком кількох ді-

дей. Звідки брались в нього ті суми? А в інших, гадаєш, діялося інакше? Інші знов не висилали, що правда, нічого до банків, зате вели розгульне життя і тяжко було „чорне на білім“ доказати, куди дівалися заробітки Ганингаймів. Почмайстер Орелецький, що був незалежний і не дбав за нічию ласку, помер несподівано у молодім віці і не було кому проти злочинців свідчити. Другий добродій, що не менше був обзнайомлений з господаркою гірництва, це був один учитель народніх шкіл, також українець та хоч знімчений і чесний та мало значна особа проти надутих панів урядовців. Що значив народній учитель у панів Ганингаймів?

При учителеві я зупиняюсь довше.

Він, на ім'я йому Рибка, вчитель німецької мови і деяких інших предметів; наша українська мова не мала ще тоді доступу до шкіл і він учив її лише приватними лекціями в поодиноких домах, між іншими і в домі самого Альбінського.

Жінка Альбінського, донька одної достойної української особи, заслуженої літературними творами, виробила собі такий авторитет у свого чоловіка поляка, — в якого честь скажу, що не був шовіністом, — що коли заявила бажання, аби її діти вчилися її рідної мови, він не противився. Правда, крім невеликого відсотку гуцулів, української інтеліґенції на той час було в тій околиці мало, а й німецький елемент проглитав нас своєю культурою. Від міри культури противника, сину, чи сусіда залежить і його духова перемога.

Отже той учитель, сину, молодий чоловік, селянського походження, здобув собі своєю поведінкою прихильність і поважання між тамошнім населенням та інтеліґенцією до тої міри, що почав учити дітей самого Альбінського.

Тут він умів своєю симпатичною, щирою особою і гарним співом так знаменито збуджувати любов дітей до мови, якою говорила їх мати, що хоч і які вони були молоденькі, а при забаві з іншою дітворою, робили несвідомо пропаганду української мови. Це викликало в гарної пані Альбінської щиру радість, а на чолі батька зморшку або усміх легковаження, і навіть одного разу зробив він докір Рибці не займати у дітей забагато часу на вивчення хлопської мови, що хіба може їм для порозуміння з службою придатися.

Рибка вислухав цього спокійно, але не змінив своєї праці і згодом став бажаним гостем у домах, де були молоді панночки і відбувалися домашні забави.

За той довгий час, мав він нагоду неодно збагнути і таке як господарка ґірничого урядництва у майні фон Ґанингаймів.

Я не без причини зупинився при тих подіях. Я хотів тобі дати хоч перелетну картину минулого у нашій закутині і вказати, що іноді й одно здорове національне зерно, хочби воно і на який непригожий ґрунт падало, не гине.

Той вечір такий катастрофальний для мого нещасливого батька, був прощальним вечором у

Ганингаймів для шурина, що приїхав на якийсь час з Англії у відвідини до своєї сестри, відданої за Йоахимом Ганзом фон Ганингайм, а може також, як шептали тоді в деяких домах, щоб рівночасно розвідатися про його маєтковий стан, бо Йоахима за його маєток і розгульне життя звали королем міди.

Не стану я говорити про пишноту того вечора, про музику та співи. Були тут достойники з золотими комірами, високими титулами, панове із столиці, протоєреї, архимандрити з манастиря св. Івана з Сучави, багаті темнолиці бояри з Молдави, славний Миколай — музика з Сучави із своєю капелею, батько славного пізніше скрипака Григорія, і військові. Все репрезентаційне, із гвардією гірничого урядництва з жінками та дорослою молоддю обох полів.

Сама „палата", як звали тамошні, одноповерховий, скромно збудований будинок Ганингаймів, неначе купалась у світлі. Альфонс Альбінський і ціла присутня в місті асентирункова комісія і мій батько, знайомий з Ганингаймами, були також запрошені. Батько любив заходити у ліпше товариство і звик до нього, та цим разом відмовлявся, не мав настрою, а що найважніше, не був „при касі". Він перебував тут лише службово, отже ніяково було йому заходити у таке вибране товариство, непідготований. Але Альбінський намовляв його доти, доки батько не згодився.

На годину перед відїздом на відвідини зайшов батько до п. Альбінської, у кімнату, де перебували переважно діти, бо був великим приятелем дітей,

щоб порозмовляти з їх мамою, щирою українкою, жінкою гарною та з прегарними душевними прикметами. Між дітьми звернула його увагу наймолодша її дитина, шестилітнє дівчатко, своєю напричуд любою дитячою готовістю, на бажання гостя — співати. Підчас розмови з господинею дому ввійшов молодий учитель Рибка, питаючи дещо про господарські справи. Мій батько сказав Рибці, що не має охоти йти на той запрошений вечір, і Рибка відраджував йому туди йти. Він сам, Рибка, мусів бути там на просьбу пана Йоахима у ролі співака і виночерпія, яким бував звичайно у панів, коли відбувалися бенкети. Господиня дому лишилась на цей раз дома, бо не час їй було до виходів.

— Ми вернемось оба скорше, пане — сказав йому довірено батько — навідайтеся лише там до мене і ми порозуміємося. Я волів би сам не вертатись до дому.

Врешті появився господар хати. Стрункий з темнявим волоссям, відчесаним з чола, поважний, у святочнім чорнім убранні, самопевний, мов князь.

„Сину мій, хлопче, (читав Юліян майже стримавши віддих), оповідали про нього, що цей Альбінський був такий захопливий, талановитий, освічений і здатний до ріжних жорстоких учинків.“

— Тату — перервав тут нараз рукопис Юліян — ви так тут говорите, неначе б Альбінський був іще живий.

— Так, — відповів годинникар, — бо Альфонс Альбінський є ще між живими.

— Справді? Де?

— Живе в горах, там, де і моя єдина сестра, твоя тета Софія. Але не переривай. Читай. Це ж преціпь, не така давнина, про яку я оповідаю.

Син замовк, похитавши зчудовано головою і потонув дальше в записках.

„Яка програма на сьогодні?, спитала Альбінська, погладивши свого чоловіка ніжно по рамени, якого любила понад усе, хоч він не все віддячувався їй гідно за її вірну любов. Він поглянув на неї й усміхнувся: — Чи тобі невідомі програми вечорів у Ганингаймів? Правда, тепер уже рідко туди заходиш, де далі й забудеш, що ми там пізналися. Не так, Люнечко? Чи ти вже забула, як перебувала із своїм батьком у купелях в Д., де перебувала тоді і пані Йоахимова фон Ганингайм із своїм чоловіком і ми там пізналися? Це був для нас незабутній вечір.“

Пані Люнечка здвигнула плечима та усміхнулася мрійливо:

— Памятаю, чому би ні; для молодих танець, або сальонові гри, а для мужчин в окремім сальоні — гра в карти. Ах, та гра в карти... мій дорогий... та шалена гра — додала зідхаючи. — Грай обережно, Альфонсе, проти втрати і руїни ніхто із грачів незаасекурований. А ти все тям одно. В нас є діти.

Він окинув її поглядом через рамя:

—Ти заєдно бачиш примари, жінко, коли я туди їду, — відповів сухо.

— Краще вважай на себе, ось за що я тебе прошу...

На ці слова пані Альбінської, мій батько, мов би пригадав собі щось ,ударив себе в чоло і попросив заждати на нього хвилинку, бо забув щось у своїй кімнаті. Учитель постояв хвилинку, відтак подався за батьком. Застав його, як зачиняв двері від кімнати.

— Пані Альбінська неспокійна — шепнув батькові до вуха. — Вона знає ті вечорі. — Вибачте, пане капітане, коли вас, як ваш земляк дозволю собі просити, щоб ви мало грошей з собою взяли.

Мій батько кинувся як ображений:

— За що ви мене маєте, пане? Я ж не студент. Я буду сьогодні в и з и ч е н и м и грішми грати, а це для мене найліпша контроля. Не журіться за капітана — сказав і поклепав учителя добродушно по рамени.

Відтак вернулись уже оба до сальону.

За хвилину ввійшла до кімнати молода дівчина, родичка уповноваженого, панна Ольга Альбінська, — звана всіма „тета Оля". Вона прийшла просто з надвору із зільника, де із службою розсаджувала весняні квіти. В руці несла невеликий жмут правдивих темно фіолетових фіялків „Парма".

— Славно, панно Олю... — сказав учитель. — Ви „з повним", будемо на гостині мати щастя.

— І справді, — повторив за ним мій батько весело. — Зявились у сам добрий час — ще й з фіялками, сама як фіялка.

І подав їй зарумяненій руку. Їх погляди потонули на мить у собі, та її вуйко помітив це.

— Ми спізнилися, капітане — пригадав він сухо.

— Нічого не втратимо. А кілька фіялок я таки випрошу собі у панни Альбінської, може вони принесуть мені на цей вечір щастя.

— Не вірте надто у фіялкове щастя, — відповіла усміхнувшись, уникаючи його погляду, панна Альбінська.

— То пришпиліть мені їх бодай своєю рукою ось тут коло цього ґудзика...

— Мої руки від землі, не бачите? запорошу вам блюзу, я справді не можу. Може хто інший. Пане Рибко, може ви?

Хтось застукав і ввійшла напудрована, вистроєна сестра Альбінського, молода вдовиця, пані Орелецька.

Її чорні очі охопили ґрупу, спинилися на молодій дівчині з фіялками в руці, на моїм батьку коло неї — і звернулися до брата.

— Я жду і жду, Альфонсе, давно одягнена, й думаю, ось-ось надійдеш з паном капітаном за мною, зладила, як це бувало ще за життя мого небіжчика, ідеальний, помаранчевий лікерик, а вас нема.

— Не турбуйся, сестричко. Перше число програми концерту ми не втратимо, бо один виконавчий його член, пан Рибка, є ще між нами. Нас затримала Оля своїми фіялками.

— О-ля?... — сказала молода вдовиця протяжно, змірила дівчину від голови до ніг і по її устах перебіг ,як недавно в брата, ледви замітний усміх погорди.

— Чим? чейже не хотіла також до нас прилучитися, цього би ще бракувало.

— Це я винен — вмішався тут спокійно мій батько. — Я просив у панни Альбінської кілька фіялок.

— Але до палати піде колись „Олятко“ зі мною, — сказала несподівано пані Альбінська. — Пані Йоахім Ґанингайм була така ввічлива, що переїжджаючи недавно верхи попри нас, просила, щоб коли я виберусь до неї, не залишала Олі дома. Вона її полюбила. За що? сама не знаю.

— А я не піду, тіточко, цілком напевно ні, — кликнула „тета Оля“ гордо. — Вона мені страх подобається, та пані Йоахім фон Ґанингайм, та її панська ввічливість, її виховання, поведінка, але я таки не піду, ні.

— Амінь, панство, тепер кінець. Пане капітане... прошу.

І поїхали.

*

Палата вельмож фон Ґанингаймів ясніла тої ночі своєю білиною і чотирома освітленими балконами. Густо заліснені гори, що хоронили вузьку кітлину, здіймалися темними велитнями попід небеса, а долиною між ними плила ріка.

Широке подвіря палати заповнене ріжними каретами, фаетонами і легкими візками. Всіх гостей витала знана, добірна циганьско-угорська музика.

Бенкет відріжнявся своєю пишнотою від усіх попередніх. Але я залишу опис бенкету, мій сину, і поведу тебе лише в один із менших, бічних сальонів, де було зібране, вже опівночі, саме мужеське товариство ріжного віку. Були тут мужі на гарних становищах, були багаті поляки та угри ротмістри, декількох бояр з Румунії, вірмени з Буковини й Бесарабії, священики вищої ранги з червоними поясами і самі брати фон Ганингайми. Всі вони сиділи зібрані коло зелених столиків і балакали небагато, наче зібрались до бою. Розпочавши гру улюбленим тароком, перейшли скоро на інші і чим далі по півночі на газардові гри. Дим дорогих папіросів, якими приймав господар Йоахім своїх гостей знавців, переповняв невелику салю, на столах і різьблених кредансах стояли пляшки з дорогими напитками, у відерцях з ледом шампан.

При однім з більших столів сидів мій батько. Того вечора мав він з одної сторони за сусіда свого господаря Альбінського, проти себе двох румунських бояр і ріtмайстра-поляка, що кидав голосно і з енергією картами на стіл.. За його плечима зявлявся то зникав учитель Рибка, що на часті поклики грачів, щоб наливав чарки, увихався до втоми.

Рибка, хоч був рішучим ворогом гри в карти, розумівся на ній та не грав. Мій батько грав без

щастя і програвав. Програвши пораз третій уже значну суму, дав гарантію. Раз загорнув більшу суму чужий якийсь пан, двічі Альбінський, то знов один румунський боярин, що розкидав дукатами, мов діти іграшками, покликуючи хриплим голосом, доливати йому шампана. Разів зо два програв і Альбінський. Не промовивши на те ані слова, він виняв спокійно програну суму, кинув її панським рухом на стіл і продовжував гру мовчки. Вже було коло четвертої зранку, коли Рибка шепнув удруге батькові перервати гру і віддалитися. Але батько з побілілим лицем, розгорілими очима, з фанатичним завзяттям, щоб програне назад здобути, грав далі.

Обидва брати фон Ганингайми віддалилися зпоміж грачів, а їх місця заняли інші, свіжі гості. Нараз піднявся зі свого крісла непомітно Альбінський і не сказавши ні слова, кудись відійшов. Ніхто з грачів не звернув на це уваги. Може пів години пізніше зявилася пані Орелецька і сіла на опорожнене братове крісло.

— Я займаю місце Альфонса, — сказала ввічливо до батька півжартом, — але, не щоб грати, а так собі, бо люблю слідити за грою. Гра та інші забави сьогодні горять у палаті, пане капітане. Справді г о р я т ь.

І не знати, чи її несподівана поява при нервовім настрою батька, чи втрачена сума, так збентежили його, що він, ставляючи наново якусь, хоч вже і невелику суму на однісеньку карту, провалився і цим разом.

Орелецька, що слідила жадібно за його грою, може і поінформована про його теперішній стан через брата, заломила руки — і, що гадаєш, сину, вчинила?

Вона заявила йому несподівано, що вона його любить і, хоча він може візьме їй цю заяву за зле, вона не може того в собі довше затаювати тим більше, що бачить, що він цього вечора не має щастя, як це при зелених столах іноді буває. Та вона багата, має лише одну дитину доньку, отже все покриє, залагодить і буде добре. Чи він хоче?

Він, мов громом поражений, мов у повороті з іншого світа, сильно зворушений, витріщив очі.

Коли ж вона, не зводячи з нього своїх великих чорних очей, повторила своє питання, він нарешті зрозумів її.

Він не молодий, не має наміру женитися. Дотого він українець, вона полька...

— А що ж це шкодить?

— Ви демон...

— Але не злий — відповіла вона усміхаючись.

— Вибачте і забудьте мене, — додав.

Встав і похитливою ходою покинув салю.

*

Коли мій батько з Рибкою сходили вниз сходами, виринув проти них мов ізпід землі Альбінський. Побачивши несподівано мого батька, він перелякався його видом, мов привиду.

— Ви вже до дому? — спитав.

— Як бачите, пане завідателю — не час?

— Вже по четвертій, але чому ви відійшли скоріше всіх, пане завідателю? — спитав учитель.

— Боявся за жінку, — відповів Альбінський — а тепер вернувся, бо може мене Йоахім потрібує — і з тими словами простягнув нараз руку до мого батька — а може... не побачимось. Я маю ще тут діло, а ви певно виїдете з лікарем заки я вернусь.

— Безперечно, — бовтнув мій батько і його рука наче помилилася, вхопила нараз замісць руку Альбінського за держало шаблі.

— Що кажете, капітане? що кажете? ви такі змінені.

По обличчі мого батька, промайнув гордий усміх. — Коло полудня, як знаєте, вертається наш штабовий лікар і зараз їдемо далі. Завтра, як відомо, маємо бранку.

Все те сказав мій батько спокійно, рішучо.

— А! то може ще побачимось — кликнув Альбінський і в поспіху побіг нагору.

Надолині хотів учитель відвезти мого батька аж до мешкання, але йому треба було свіжого повітря і вони йшли доволі довго пішки. — Будьте ласкаві, пане Рибко, зайдіть, якщо це вам не буде трудно, за дві години, до мене, — попрохав учителя. — Я спічну на часок, а до дому до дітей треба мені кілька словець кинути. Мене жде моя донька і синок, а зрештою, мій молодий приятелю, дякую вам за в с е, в с е, в с е. Цієї ночі я відчув, що ви бу-

ли моїм ангелом хранителем... та на жаль... — І тут він урвав.

Мій батько подався через гарний сад, щоб зайти через шкляну, бічну веранду до своєї кімнати, але прямуючи алеєю лип, опинився нараз око в око з панною Ольгою Альбінською. Тому що це була ще рання пора, мій батько зчудувався її видом. Сама вона не менше була збентежена.

— О, — кликнула хапаючись засоромлена за голову, з якої зсунулися їй ще до половини розплетені коси. — Я не знала...

— Що, дитинко? — спитав батько мягко, схиляючись над нею, та зсуваючи їй руки з голови. — Чи я перелякав вас?

— Ні, — відповіла. — Але я... не бачите? Я ще не зачесана і не вбрана для гостей... а так собі по ранньому. Я вибігла в сад, скоро збудилася, бо пригадала, що може сьогодні буде гарний день, аби винести свої вулики з бджолами надвір. Я шукала за відповідним місцем, шукала і зайшла сюди і найшла... — С л а б о с и л ь н о г о, зломаного вояка, — докинув батько з якоюсь погордою.

— А я думала, пане капітане, що ви вернулись уже давно десь коло або і зараз по півночі.

Мій батько дивився хвилинку на неї, і спитав:

— Чи ви не забудете капітана Цезаревича, тето Олю?

Вона подивилася на нього і не надумуючися головою відповіла „ніколи“ рішуче та поважно.

— Ви молоді — скільки вам років?

— Девятнацять.

— На чотири роки старша від моєї доньки, — проговорив більше до себе і задивився кудись у даль.

Вона стояла нерухомо.

Нараз він схаменувся. — Не забудьте за мої діти, за мого бідного хлопця, тето Олю... Я виїду може на Балкан, — сказав, уникаючи її мирних очей, що спинилися зчудовано на його зміненім лиці, що своєю смертельною блідиною викликало нараз у ній жаль і сум... що йому було?..

— На Балкан?

— Може. Це я вже від двох років пляную. Лише моя теща мене все здержувала. Вона така енергічна жінка, що, коли що постановить, то те й переведе. Вона добра для моїх дітей. А я військовий. Військовому ріжно може повестися. На випадок як згину, вона моїм дітям стане за маму і батька. Мого малого хлопця я хочу по клясичному виховати, щоб був загартованим на тілі та душі і міг собою також володіти, щоб... — тут він нараз, мов боже-вільний, пірвав дівчину перед собою обома руками за рамена і потряс нею так сильно, що вона подалась ціла взад.

— Пане капітане, що робите? — кликнула перелякана.

— Ах, вибачте, пані! — кликнув і вхопився за чоло, зсуваючи руку аж над очі... — Ох, що я роблю, що я роблю!

Молода дівчина, залякана чудною поведінкою

офіцира, що запав їй давно у душу, підняла руки вгору. Їй стало нараз лячно за нього. З ним щось недобре коїлося, щось, чого не могла вона зрозуміти. За хвилинку вже скрикнула з жаху. Хтось обхопив її ззаду за стан і засичав до вуха: — Не простягай за ним руки, безсоромна кокетко, мене він не приняв, а тебе він візьме?

Дівчина вирвалася з рук Орелецької, бо це вона була, і відступила обурена взад, а та кричала дальше: — Цікаво, що аж дві Альбінські впали зарозумілому українцеві до ніг. — І регочучись, мов божевільна, трутила своячку зі стежки, а сама погнала, мов фурія, у глиб саду.

Коли вчитель Рибка зявився точно в півтори години в домі Альбінського і застукав до дверей мого батька, застав їх зачиненими зі середини. Ніхто не відповідав. Тоді він став голосно кликати і далі пястуком бити в двері. Вчитель вернувся на веранду і заглянув через вікно. Дивним дивом було воно відчинене, а на постелі лежав батько. Учитель вскочив у середину і поспішив до постелі. Мій батько мав зачинені очі, а з грудей його витікала кров. На смерть переляканий, зрозумів у мить все. Нещасний відібрав собі життя, бо через надмірну утрату в грі в карти був зруйнований. Вмираючий, зачувши коло себе рух, розплющив ще раз очі і зробив ними знак, ніби покликуючи вчителя ближче. Цей схилився над ним, зрозумівши, що конаючий бажає йому щось сказати. І справді. — Г р о ш і штабового лікаря... — прошептав з напруженням, — що пере-

дав мені для сховку, крім позиченої мною суми на вечір, я не тикав. Коли вернувсь рано... ви знаєте і Оля знає... я їх вже не застав. Валіза була розірвана, зрабована. Мною позичене діти звернуть.

— Альбінський також програв цієї ночі, — прошептав знов — і по півночі... щез... на своє місце послав її, щоб мене обіграного взяти... змовились... і відтак вернувся... — І поглянувши на Рибку, віддав за хвилину Богу духа.

Покликаний гірничий лікар ствердив самовбивство від вистрілу з револьвера в саме серце. Листи віддав учитель Рибка по адресі. Один лист до штабового лікаря коротко пояснював, якто він неприготований на вечір до Ганингаймів, піддався намові і позичив собі чужі гроші та програв їх нещасливо. Їх звернуть його діти, чи теща, що мають невеликий капітал по матері. Він же сам відходить із світа, бо не має відваги поглянути покривдженим малолітнім в очі...

Другі листи були до бабуні і до нас — дітей, третій до панни Ольги Альбінської.

*

Я помину моменти поведінки управителя Альбінського, того, до всього здібного мужчину, коли він, вернувшись із палати, застав уже свого гостя і партнера мертвого.

У першій хвилині ломав руки, жаліючи нещасливого самовбивника, відтак оминав причин ката-

строфи, кидаючи тут і там осуд, що, мовляв, краще, щоб таких офіцерів не було.

Але ніхто не звертав чомусь на нього особливої уваги. Несподівана трагічна подія, смерть такого гарного, загально улюбленого офіцира, як мій батько, що залишив незабезпечених дітей, відсунула особу управителя в тінь.

Ще більше піднесла ту трагедію вістка, що тої самої ночі програв у карти Йоахім фон Ганнінгайм своє ще єдине село на Б.

Неначе чорна хмара зависло над білою палатою та над гірським населенням питання: Що буде далі з рудокопами? Чи вдержиться Йоахім? Візьме наново верх над прикрою ситуацією, як це йому досі вдавалося по великих втратах?

*

Ще тої самої днини по похороні, відбувся обрахунок, як цього бажала собі бабуня. Бабуня у кімнаті між вибраними людьми, що становили свого роду „суд чести“, (бо заздалегідь порішили не звертатися до суду), звернулася до штабового лікаря Н. Винявши кілька грубих банкнотів, приступила до нього, і кладучи їх перед ним, сказала: „Я віддаю вам, пане докторе, в імені моїх осиротілих, неповнолітних унуків, довг затягнений у вас моїм померлим зятем, капітаном Цезаревичем, з ваших на його руки зложених вами, грошей і прошу їх поквітувати.

Штабовий лікар устав.

Це був елегантний, поважний, мужчина, середнього віку, поляк.

— Я це приймаю, добродійко, — сказав кланяючись — але мушу додати, хоч і як мені це прикро, що я, відїжджаючи на днину до Д., передав йому сховати втроє більшу суму. Вернувшися я не застав ні шеляга, а його самого мертвого. Його валізка, де знаходилася моя готівка, була розбита. У листі до мене він згадує лише про в и п о з и ч е н у суму. Хто мені зверне решту готівки? Чей-же признаєте, добродійко, що поважна чесна людина, як він, а це посвідчить не лише його полковник, але й цілий полк, де він служив, ідучи на вечір до Ганингаймів, знав добре, що там не обійдеться без гри в карти. Кілько він мав при собі свого, готівкою, що втратив, чи виграв, це мене не обходить. Про його позичку з тих моїх, на його руки зложених грошей, я нічого не кажу. Ви їх віддаєте, та я лиш їду по військовому рівною лінією і заявляю: він залишив легкодушно мої гроші дома, незапевнившись нічим, що буде, коли вони пропадуть. Я питаюсь, хто мені зверне втрачене?

Бабуня встала.

Її погляд промайнув по ньому.

— Скажіть просто, пане докторе, — сказала, — ви твердите, що покійний присвоїв собі всю вашу готівку? Говорім отверто! І поступайте, як хочете. Нащо передавали йому свій заробіток? Я тут чужа. Наше, себто моє і сиріт становище тепер таке, мов під голим небом. Я тут чужа і не відповідаю далі за ніщо. — Після цього виняла письмо і поклала його на стіл.

— Ось вам, останні слова мого зятя до мене, — сказала.

„Дорогі сироти мої і мамо!

Перед трьома днями, себто 25. квітня передав мені мій товариш, штабовий лікар нашого полку Н. Н., виїжджаючи на 48 годин до літнища Д., більшу суму на перехів.

Вечором того дня мене запросили на карти до Йоахіма фон Ганингайма, де мала відбутися гучна забава. Мені не треба було туди йти; але сталося, і я пішов, піддавшися слабосильно намові д. Альфонса Альбінського, який мене і штабового лікаря Н. на той час запросив до себе до дому. Пізніше, коли я побачив, що не маю відповідної готівки при собі як на забаву у Ганингаймів, я дозичив собі решту із згаданих грошей штабового лікаря Н. Н.... Решту вложив я назад до своєї залізної валізки, де знаходились і службові акти, зачинивши її старанно і забираючи ключ від неї з собою. Заперши двері від нашої кімнати, я поїхав із завідателем та учителем Рибкою до палати.

Мені велось цього вечора так як ніколи. Я гнав грішми, мов у безодню; хотів відбити лише те, що утратив із випозичених, що мені не вдалося, — аж не догонився до краю.

Я не був у силі опанувати себе, програв усе, що лиш мав при собі, руйнуючи тим вас і себе — і мій жереб упав.

Я мушу відійти. Я офіцир. Залишаю вам по собі лише своє імя. Воно обтяжене випозиченою готівкою, довгом у штабового лікаря Н. Н. Очи-

стіть його, мої сироти, бо що вам по мені лишиться?

Мамо! Максима мого, що вдачею більше в мене вдався, мого одинацятьлітнього єдиного наслідника Цезаревича, — хороніть його!

Не від голоду і холоду, а від моральних недуг. Виточіть з нього граніт, бо нам треба сильних.

Видеріть з нього серце, нехай не знає сліз. Хочби теслею був, ковалем, чи офіциром, нехай буде джентельменом.

Мамо! бо і наслідники його не будуть інші.

Лише на самім споді душі там, де темна ніч, де лиш рідко для сиріт бідних доходить сонце, там залишіть йому іскорку золота.

То для нашого народу, а решту... згадайте, через що я відходжу."

*

„Доню моя! Ти в мене квіткою була, білою хмаркою моєю.

Не дивися, які в мужчин очі. Знай працю, знай і не забувай нарід свій, обовязки чесної жінки, але не дивися які в мужчини очі... а ключ твого серця повісь високо, високо..., щоб не міг кожний пройдисвіт його досягти. Батько."

*

„Максиме!

Будь кращим батьком, як я. А та любов, що ти зазнав її досі від мене, нехай вистарчить тобі на ціле життя, бо я іду. Далі зажевріє сонце, кожному може щось нового відкриє, а з мене нехай

воно випє останню краплю крови, щоб я лише жив у ваших споминах. Батько."

*

„Клонюся перед Вами, мамо! За Ваші великі почування і відвагу. За Вашу майбутню опіку над дітьми. Ваш зять, Юліян Цезаревич."

*

Майор читав виразно із притиском, а я оглядав усіх присутніх по черзі.

Пані Альбінська сиділа, як мені здавалося, з приплющеними очима. Панна Ольга стояла за її плечима, мов янгол з мечем. Учитель Рибка горів очима, яких не зводив з моєї сестри, а сестра оперта на бабунене рамя, хлипала потихо.

Лиш управитель, на високостінним кріслі коло своєї жінки, глядів похмуро.

— Хто скаже щось до останніх слів покійника? — спитав, закінчивши читання майор і звернувся з допитливим поглядом до доктора, що приз уста.

— Пане управителю, — сказав майор, — як господар дому, що мусить такий сумний випадок переносити у своїй хаті, — ви маєте слово. Я-ж сам дозволю собі заявити ось-що:

— Полагодім цю фатальну справу з огляду на шановну родину покійника і на вашу чесну і знану особу, без суду тут у хаті між собою. Якої ви думки? що могло, наприклад, статися з рештою грошей шановного мого товариша, доктора? Зая-

віть їй отверто, — вибачте, пані добродійко — сказав звертаючись до бабуні, яка також мовчала, — коли поговоримо отверто (вона притакнула головою), чи вважаєте, що покійник винен у тому, що передана йому сума пропала? Чи не вважаєте, що гроші могли пропасти з чужої грабіжницької руки?

— Але чиєї... чиєї? — крикнула нараз пані Орелецька. — Тут нарід спокійний і робітники ходять лише коло шахт.

Управитель кинув на неї холодним поглядом.

— Звідки ти їх так добре знаєш, сестро? Чи знаєш їх матеріяльне положення? Бо я іншої гадки. Треба числитися з людською психольогією... і... — тут він замовк і потер рукою чоло, ніби зсуваючи з нього якусь заслону.

— Ви скажіть просто, ми тут між собою, — сказав знову майор.

— Скажіть і закінчім це прикре засідання, — вмішався інжинір, один із кращих людей гірничого урядництва.

Альбінський встав і випрямився. Складаючи руку на груди сказав:

— Хоч моя думка неміродатна, бо я вернувся пізніше з палати від покійника, але судячи по його розсіяности підчас гри у Ганингаймів, мені здається, що він мусів уже по першій програній рішити присвоїти собі гроші доктора, щоб відбитися. Я мав його безнастанно на увазі. Він грав нервово, без тямки, неначе навмисне, рискуючи, доки не втратив усього.

На це вмішався вчитель Рибка:

— Правда, він грав шалено, викликуючи долю на поєдинок, бо не хотів нічого іншого, як лише відбити те, що втратив у вас, пане управитель і в румунського бояра.

Око Альбінського зупинилося на мить на лиці вчителя і він усміхнувся знаним своїм усміхом, ніжним, але вбійчим.

— Чи так? То може ви поясните нам загадку, де решта суми доктора? Ви були перші, що зайшли до нього по нещастю, що зняли з його руки дорогоцінний перстень, що... — і він протягнув тут голосом, — що передали листи від нього, ви, ви...

— Так воно і було, — відповів Рибка спокійно, не зважаючи зовсім на глум. — Але я не бачив жадних грошей, і посвідчити можу, що не він присвоїв їх собі.

— Не він? А це як, пане вчителю?

Учитель поглянув на нього із супокоєм і сказав:

— Він іще жив, як я увійшов у його кімнату вікном, яке застав відчинене, бо двері були зсередини замкнені, і коли нахилився над ним, то при моїм першім руху коло нього, він розплющив очі — мов лиш на те ждав і сказав: „Я не тикав грошей лікаря, з яких залишив більшу половину. Вернувшись з вами я не застав їх уже. Валіза була розбита та ограблена."

— Розбита! — кликнув Альбінський, і засміявся так, що це вразило немило присутніх, а найбільше лікаря.

— І це було все, що сказав? — спитав, приступаючи ближче до вчителя, що стояв поблідши проти нього.

Бабуня і всі вижидали напружено його відповіди. Тимчасом він відвернувся і відійшовши від управителя на два кроки, відповів виразно:

— І це було все.

Його лице було бліде, неначе відбив у цій хвилині найтяжчого ворога від себе.

— Бачите? — крикнув з тріюмфом Альбінський, відгортаючи своє гарне волосся взад.

— Само собою, розуміється, що українець на свого земляка не скаже нічого злого. Одначе я вас не уважаю за міродайного свідка, а до того ще й додам: хто нам докаже, що він не перервав гру, не вернувся потайки до дому тої нещасної ночі і не „визичив" собі решту суми? Гм?

Альбінський стояв перед учителем і грався перед ним своїм поглядом. Учитель не рухався з місця, лише лице його міняло барву. — Стережіться, пане управитель, — процідив, спалахнувши очима, — інакше ви могли б цього пожалувати. Я українець, це правда, і він був ним, але щодо підозріння, щоб він міг підчас гри віддалитися і забрати крадькома довірені йому гроші товаришем, я рішучо заперечую. На те можу присягнути. — І він підвів два пальці вгору.

— Чим ви це докажете?

Рибка усміхнувся слабо.

— Може хочете собі пригадати, пане управителю, — сказав, — що я стояв час-до-часу за його

плечима, якби мав я якесь передчуття, що йому того вечора не поведеться в грі. Тим більше, як вам відомо, він зовсім не виявляв охоти йти на вечір до Ганингаймів і лише ви його намовили. Я боявся і тому сторожив над його грою, коли почав грати пристрасно...

— Так, так, пристрасно грав, це свідчу і я, — кликнула несподівано пані Орелецька.

Учитель і цим разом усміхнувся. — Посвідчите, пані? — спитав їдко. — Це добре. Бо я можу іще й те посвідчити, що коли пан управитель віддалився кудись по півночі на три чверти години, тоді ви заняли його місце. Правда, ви не грали, пані, але коли я радив йому кинути гру і вертатись до дому, ви стримували його і намовляли далі грати.

Вона зарумянилася аж під волосся, кинула на нього злобним поглядом і замовкла.

— Я вам повірив, пане вчителю, — обізвався знову Альбінський з іронією, — що ви грали ролю якогось янгола-сторожа капітана, але що ви були того вечора у вельможів Ганингаймів лише виночерпієм, то не мали доволі часу той свій шляхотний намір перевести до кінця. Тому я ще раз повторяю: хто докаже, що він не перервав гру, не вернувся до дому і не визичив собі і решту готівки доктора Н. Н.?

У першу хвилину настала мовчанка. Відтак усі звернули голови в одну сторону. Ольга Альбінська, що стояла досі за плечима своєї тітки, наразмов із землі виросла і підняла руку. — Я докажу,

вуйку, що він не вертався вночі, що не тикав валізи і грошей і щойно ранком, по четвертій зявився прибитий, зломаний, а в годину пізніше прийшла катастрофа.

— Ти? — відповів управитель, майже дотикаючися її. — Ти знаєш навіть, що в четвертій?

— Так, — відповіла дівчина, — бо того ранку я була перша на ногах для своїх бжіл. А вчора такий чудовий ранок був. Я чогось не спала тієї ночі... як вам уже вночі розказувала.

Очі присутніх спинялися то на дівчині, то на управителі.

— Що ти мені вночі розказувала? — спитав, глянувши проникливо на неї. — Ти, видно, так добре спала, бо це хіба тобі снилося.

— Ні, вуйку, — заперечила і на її легко блідих устах заблукався усміх.

— Ви забули, що ви вертались тої ночі до дому по якісь папери для вельможів Ганингаймів, коли заходили через мою кімнату до вітальні капітана вікно зачиняти, бо не мали ключа від його дверей...

Очі всіх звернулися на управителя.

Він це відчув.

Та він недурно роками умів володіти собою. Він узяв її за руку і стиснув її мов залізом.

— Божевільна! Ти борониш фантастичними словами ворога народности твого батька, бо гадаєш, що він був такий наївний як ти? — вибухло нараз з його уст тяжким гнівом, — а мій дім виставляєш на обмову і фальшиве світло? Німко, ти!

Твоя мати німка-міщанка і ти в неї вдалася. Як би не тяжке матеріяльне положення твого батька, то я спокійно показав би тобі на двері.

Молода дівчина дивилася великими очима, а по хвилині сказала: „Чи це сюди належить, що моя мати знімчена українка — я полишаю на боці, — але питаюся, на яку то „обмову" я виставляю ваш дім, вуйку? Ви заходили у вітальню і казали, що зачинили вікно. Хто його отворив, Господь знає. Попри наш дім багато людей переходило тої ночі. Коли в палаті бенкет, святкує і робітництво. Це відомо."

Управитель не відповів нічого. Закинувши руки поза спину, він приступив до вікна. Коли обернувся по часі, обличчя було таке спокійне, якби перед хвилиною не потрясла ним була буря до дна душі. Усі присутні стримали віддих. Штабовий лікар піднявся із свого місця і сягнув до прудної кишені за записником.

— Якжеж буде справа між нами, пане управителю? — обізвався тепер лікар, міряючи його оком.

— З ч и м? — спитав цей наче зчудований.

— З тими моїми грішми у капітановій валізі.

— Це в а ш а справа, пане докторе, — відповів управитель і здвигнув плечима.

— Чи це ваша поважна відповідь?

— Так, пане докторе. Якнайповажніша. Мені припало б хіба ще спитати вас, що це саме за гроші, що ви їх передали сховати капітанові Цеза-

ревичеві і не затримали при собі саме тепер підчас бранки?

Погляди обох мужчин перехрестилися. В очах лікаря загоріла ненависть.

— Це не належить сюди, — відповів і вдарив роздражнено рукою по шаблі.

— Отже й бачите. Поправді сказавши, добродію, ціла ця справа безмежно глупа, — сказав управитель. — І коли ви гадаєте, докторе, що вона мене цікавить, то помиляєтеся. Я маю інші діла перед собою.

Лікар поглянув на нього зневажливо, але спитав спокійно: — Ви поляк, пане управителю?

— Я думаю, що це доволі відома річ, — відповів цей строго і переїхав рукою по волоссі.

— А я зрікаюся пропащої моєї готівки, якби вона і найшлася. Ми їдемо зараз далі.

Обидва поляки усміхнулися якби на спільний наказ і відвернулися один від одного.

Майор, німець, що сидів зі строгим виразом лиця і слідив мовчки за всім, устав із свого крісла і вклонившись бабуні, вийшов із кімнати рівним кроком, і не поглянувши на нікого.

Штабовий лікар передав бабуні квіт за віддану нею довг померлого батька і, вклонившись легко присутнім, вийшов за майором.

За ними підвелася й бабуня.

— І я піду, пане управителю, — сказала. — піду шукати собі іншого буття, щоб жити із сиротами. Я кажу „сиротами“, хоч поправді можна говорити лише про одну, — доньку покійника, бо си-

на його, останнього з його роду, я залишаю вам. Виховуйте ви його. На джентельмена, спартанця і українця, як бажав собі цього, як вам відомо, його батько.

Управитель витріщив очі на бабуню. Чи не збожеволіла вона часом?

Вона відгадала його думку, а я розплакався, зачувши, що маю залишитися без бабуні.

— Так, пане управителю, — повторила вона твердо. — Цим сплатите ви довг супроти осиротілих дітей. Я не відступлюся ані на крок поза поріг, доки ви не згодитесь. А ти не плач, Максиме, — сказала побілілими устами до мене, висуваючи мене наперед себе, коли я ховав своє лице між фалдами її сукні. — Не плач! Чого? Ти чув, що твій батько не хоче бачити у тебе ні сльози. Тож мусиш його бажання сповнити. Мусиш усе, що тобі життя від цієї хвилини наднесе, зносити мужньо. Ти син військового, і не смієш плакати. А памятай, коли не будеш слухати ні мене, ні слів покійного батька — не побачиш мене ніколи більше.

Зігнувшися поцілувала мене в чоло і подалася до виходу. Не стримав її ні крик жалю ні розпуки з грудей її єдиного внука, що мусів потрясти всіма присутніми... Коли я, обхопивши її стан, тримався її судорожно аж до дверей, вона відсунула мене залізною рукою і вийшла. Я чув лише, як хтось із присутніх притягнув мене до себе і віділйшов зі мною у протилежну сторону кімнати від дверей. Я не здавав собі справи із свого положення

побачивши, що я сам між чужими, покинений батьком, сестрою, бабунею.

Я ждав.

Присутні дивилися на мене, неначе б побачили себе щойно тепер. Управитель приступив до мене, обертаючи мене лицем до присутніх, і сказав із ледяним супокоєм до своєї жінки: „Тут маєш нащадка твого народу, українця героя, що поляг на полі слабосилля через гру в карти. Йому на імя Максиміліян Цезарович. Дбай про це племя в цій ціннй одиниці, щоб воно не згасло. Може якийсь його дальший нащадок повстане колись із прапором його національности проти мого народу, тож ти будеш мати заслугу перед твоєю нацією. Ти ж українка".

І поставивши мене перед нею, мов кусень дерева сам вийшов із хати.

Я відчував ненависть і зневагу слів цього чоловіка і мною потрясло від невимовного болю.

Я зсунувся до ніг пані Альбінській, обняв її коліна, ховаючи очі залиті гарячими слізми.

Вона обняла мене лагідно і ввела до своєї кімнати. „Тут ми будемо обоє жити", сказала мені і витерла мені сльози. „Я тебе буду вчити та ти будеш послушний доки... доки не забере тебе бабуня назад до себе".

Кілька день пізніше померла п-ні Альбінська привівши мертвого сина на світ, забравши від Ольги слово, що вона ніколи не покине її дітей хоч би і що було.

Її чоловік замкнувся на три дні у своїй кімнаті, а коли вийшов звідти, його гарне темне волосся було сиве, дарма що мав ледви понад трицять років.

Від того часу кудись ділась його гордість. Він став похмурий, усміхався рідко, для людей став приступніший, їздив часто до копалень. Поважна праця стала для нього потребою, а про трагедію у своїй хаті, не згадував ні словом.

Здавалося, що зі смертю його гарної, загально любленої жінки, все пішло в забуття.

Ольга Альбінська, наша „тета Оля", залишилася в його домі надалі, займаючись невтомно вихованням осиротілих дітей.

Я виховувався між ними.

Для Альбінського я не існував. Він переходив попри мене, мов би мене не було. Раз, коли мене післала тета Оля передати йому якесь письмо, він не приняв його.

— Як нема кого іншого, щоб передавати листи, то я пожду. Ти знаєш як мені та завзята фізіономія противна. Хліба-соли я не жалую нікому, але дивитись на нього я не зобовязаний — сказав він теті Олі.

Від тої пори мене ніколи до нього не посилали. Я вчився і тримаючись інстинктовно від тої пори далеко від нього і його дітей, я „гартував" себе. Коли я прогрішався хлопячими провинами, він сам мене карав. Своїм діявольським усміхом і карбачем. „Для такої шкіри треба окремої системи", говорив, ніби оправдуючись перед п-ю Ольгою, що

зціпивши зуби в таких хвилинах, німіла. Моєю провиною були найчастіше мої сильні пястуки, якими я боровся проти потайної злоби і доносів його сина, мойого ровесника, Франуся.

Бабуню я ніколи не бачив і не діставав листів від неї. Знав лише від Рибки, що вона перенеслася із сестрою з нашого гарного мешкання, і переселилася до якогось малого домику з садком, де жила з сестрою, утримуючись скупо із своєї пенсії, рисунків, виучування гафтів на оксамитах і шовках, а часами брала якусь панянку з багатшого дому під свою опіку з провінції на мешкання і харч. Єдиною потіхою мого невеселого життя були для мене хвилини, коли я смів перебувати у кімнаті „тети Олі", де вона мене вчила на відміну з Рибкою. Вона — по німецькому, математики, рисунків, він — по українському, латини та інших предметів.

Так минуло два роки. Одного дня заявила мені панна Ольга Альбінська, що вчитель Рибка, авансувавши на надучителя народньої школи, жениться з моєю сестрою, і вони мають мене забрати до себе, де я міг би, як інші людські сини, ходити до школи.

— Не до бабуні? спитав я розчарований.

— Не до бабуні, мій синочку, — відповіла і погладила мене пестливо по голові.

І я більше нічого не казав.

Учитель Рибка не видавався мені „вірним". Він розмовляв із управителем і працював разом з ним у його робітні, що мені не подобалося. Коли я про це згадав теті Олі, вона усміхнулася.

— Є праця, яку ми сповняємо не лиш для

власного особистого хісна. Ми обовязані працювати теж для інших. Як виростеш, зрозумієш це сам. Тут є багато убогих, нещасливих робітників-шахтярів. Мій вуйко шануючи память своєї померлої жінки, старається разом із Рибкою від часу до часу виробити їм якусь допомогу чи полекшу.

— А пан Йоахім фон Ганингайм, тіточко?

— Він своїм майном так нещасливо правив, що немає чим своїх урядників і робітників як слід оплачувати. Довги, що й далі говорити.

— Як у мого татка — спитав я несміливо.

Вона притакнула головою, відтак додала:

— Не цілком так, але подібно.

І вже я її більше не питав і помирився з учителем Рибкою.

Я не мав причини на нього нарікати, коли роздумував більше. Коли він зявлявся у нас на лекції, я приглядався йому ліпше. Тоді я нічого не відкривав у нього „фальшивого", а сам він притягав мене до себе, відгортаючи мені пестливо волосся з чола, і притуливши мене до себе, питав панну Ольгу: „Правда, що цей наш Максимко має такі самі очі, що його сестричка Зонечка?" А коли вона притакувала, він був вдоволений, допитувався як мені живеться і був дуже добрий. А коли Рибка став надучителем, перенесений до повітового міста М., приїхав і забрав мене до себе зовсім. Тоді був уже чоловіком моєї любої сестри, — моїм шурином.

. . . . . : :

За мною плакала лиш „тета Оля".

— Якщо тобі буде коли в житті тяжко Максимку — казала стисненим голосом, — ти звертайся просто до мене. А коли я вмру, але ні... я не вмру", поправилася і вдарилась в груди. — Тут мені щось каже, що я не вмру, що мені ще треба багато працювати, а ти, Максимку, попрощайся з іншими.

Приступаючи по обіді до Альбінського, я сказав: „Я вже собі їду", і беручи його за руку, я поцілував її. Він погладив мене по голові і сказав: „Бувай здоров, хлопче, нехай тебе Господь має в опіці. хочеш трохи грошей" І з тими словами всунув руки у кишеню.

— Ні! відповів я. — „Я сам собі зароблю, дякую". З рештою дітей, ми подали собі лиш руки. Лише наймолодша Лілька, моя ровесниця, яку мій батько так любив, що гралась зі мною залюбки, стояла збентежена передімною, і подаючи мені руку, сказала відважно: „А приїдеш знову?" Коли я заперечив головою, вона приступила близько до мене і сказала: ,Як ні, то я колись з тетою Олею до тебе приїду. Хочеш?"

— Хочу, відповів я і вибіг.

І справді, вона прийшла раз до мене. Вийшовши заміж за суплєнта гімназії, українця, Могиленка проти волі свого батька, повдовіла і сама була хора. Була в жалобі і зайшла продати годинник з ланцюжком свого чоловіка. Той годинник я купив. Я був тоді вже жонатий і в мене був уже синок Юліян і донька Зоня.

Мій шурин купив на ліцитації в М. неве-

ликий шкільний будинок, що стояв на узгірі, відновив його і літом сестра віднаймала половину літникам, а він давав приватні лекції української мови.

Два роки пізніше перебігла горами чутка, що Йоахім Ганс фон Ганингайм покінчив із собою. Господарка двох братів, конкуренція та інші причини привели ту сумну катастрофу. Обтяжений маєток перейшов у державні і духовні руки.

Коли недовго пізніше відчинили в М. середні школи для обох полів, переселився колишній управитель копалень Ганингаймів — Альфонс Альбінський із своєю родиною з Ольгою Альбінською сюди до М.

Тут купив собі цей добродій дім, збудований одним заможнім вірменином, що торгував рогатою худобою та вівцями. Дім звертав своїм стилем увагу. Вимурований посеред обширного зеленого подвіря, з покрівлею, що хилилася низько над вікнами, неначе зпід лоба дім оглядався довкола. Ціле подвіря було обведене залізними кінчастими штахетами. Сад, де дерева клубилися круглими зеленими копулами захищали дім від бурі, та стужі. Були тут обємисті липи, черемхи та явори.

Характер цього місця був понуро-таємничий. Деякі мешканці назвали будинок „вірменським замком".

Ніхто не спішився там мешкати. Ще за побуту вірменина, якого мало хто ближче знав, говорили, що за заґратованими вікнами, він ходить із своєю

зігненою старою ключницею-ворожкою і рахує свої нечесно здобуті скарби у скринях. А від часу, як ударив грім в одну наріжну фронтову кімнату, люди сходилися оглядати якусь велику, давно почорнілу картину, здається св. Юрія, що лишилася від божого огню неткнена.

— На нечистім місці поставлено дім — говорив нарід — він ніколи не видасть доброго плоду із себе". „На жандармську касарню придатна", толкувала мійська інтеліґенція і лиш на прохід любила туди завертати й цікаво зазирати. Все там, мов у завороженім сні, в супокою стояло.

Таємничий, сильно збудований будинок виставлений на продаж у місцевій громаді, стояв кілька років порожніській, поки не знайшовся на нього відповідний купець — Альбінський.

*

З бабунею проводили ми обоє сіре, працею переткане життя. Попри те, що я вчився в ґімназії, був бабуниною правою рукою, я вчився ще й годинникарства. Поруч нас жив тоді один старий німець, — годинникар, Етман. Він був дивак і самітний, але я був його любимцем. Часом я робив деякі послуги і він у нас харчувався.

Я заходив тайком перед бабунею до старого і просив його показати мені дещо з годинникарської штуки. Пізніше я був уже явним його учнем, за що він мене нераз гарно обдаровував, тим більше, як

свого „помічника". Йому одному я довірював свої дотепершіні терпіння.

У шкільній науці не йшло мені найліпше. Дійшло до того, що я повторив одну з вищих кляс, бо волів пересиджувати у старого майстра німця, ніж ломати собі голову над математичними вправами, аритметикою. Мені було соромно бути неосвіченим і я відчував це. Найгірше було з українською наукою. Трудно було діставати українські книжки із соціольогії, історії літератури Шевченка та інших клясиків. Передовсім історію, щоб знати, де і з ким стикався наш народ, за що мали нас інші люди, чим були ми гірші і ліпші? Що брали ми від інших народів, що давали їм, особливо в чім полягала наша сила і неміч... і коли то вже раз буде своя держава?

С в о я — ех! що ти знаєш, сину, що ти знаєш, що колотилося в тих часах в наших молодих головах, коли, тайком сходилося кількапацятьох українських юнаків! Одне ми собі за святий обовязок постановили: не скривати ні перед ким для кусника хліба своєї національности. Ми зобовязувалися виконувати якунебудь працю, умову, чи професійну, так солідно, щоб нас за неї шанували як у к р а ї н ц і в.

Так, мій сину,

І ніхто не подавав нам помічної руки, не вказував шляху, куди нам молодим треба було вступати; святий вогонь горів у грудях, доки не зітлів.

Бабуня лаяла мене іноді за читання книжок, а я одного разу пішов певним кроком до бабуні і заявив: Я стану годинникарем, і стану ним таким, щоб

не зробити імені свого батька сорому. Коли я що люблю то люблю, а коли ні то знайте, що мене нічого до того не присилує. Від тепер не плачте і не журіться мною. Мене виховали „не плакати“, і бути твердим як залізо, а самі плачете, бабуню!“ і вийшов з її кімнати.

При всіх щирих зусиллях, моїй пильности та симпатії до одних й антипатії до інших предметів, я провалився при матурі з математики і фізики.

Бабуня потішала мене, бачучи, що невдача при іспиті вплинула на мене глибше, як вона сподівалася.

Намовляла мене поволі ще раз ставитись до іспиту. Та я вже не хотів. Ще раз на шкільній лавці сидіти, ще раз те саме „любити“ і ненавидіти... ні. Я чув, що не зможу і рішив інакше. У виробі годинникарського матеріялу став я при свому учителеві-майстрі його поважним спільником. А коли він передавши мені ввесь практичний досвід совісного, довголітнього працівника цього фаху, остаточно помер, залишив мені ще і в заповіті ввесь годинникарський запас, я рішив, що скоріше дороблюся хліба, як годинникар, ніж як залежний урядовець, чи душпастир. Книжок та своєї нації я ніколи не покидав і не спроневірювався їм досі.. Чим далі я ставав певніший безпечного заробку міг чимраз сміливіше дивитися в будуччину. Вже годен я був тримати для бабуні ліпшу служницю, краще себе відживляти й одягати, а дедалі і дещо набік відкладати. Пізніше одна з дівчаток, українка, що була в бабуні на харчах — донька українського священика, твоя добра ма-

ти, мій сину, припала мені так до вподоби, що я, пізнавши її янгольську вдачу і пильність, рішив з тою дівчиною одружитися і з нею одружився.

Ми обоє з твоєю матірю дуже шанували бабуню. Вона була дома наша провідниця, наша „пані", як ми її жартом називали.

Коли одного разу я, спитав її, чому вона залишила мене після смерти батька так немилосердно у домі — ворога нашого народу та винуватця самоубивства мого батька, відбіраючи тим мені єдине родинне тепло, вона відповіла: „Коли я довідалася, як твій батько з безсилля програв у карти ваш маєток і відібрав собі життя, залишаючи вас нещасних незабезпечених неначе на вулиці, і поневірку, мене охопила ненависть до так зв. „доброго товариства", де вчили і підтримували всяке нездарство. Я рішила краще віддати тебе у строгі руки ворога, де до тебе не підходили би в рукавицях, а вчили зараня молота і ковала. Я знала, що на тебе будуть дивитись як на небезпечного нащадка для їх племени і пробудять у тобі опір та ненависть і ти скоріше духово дозрієш. Я обдумала, що ліпше дати тебе в чужі, хочби і ворожі руки, ніж тримати у себе в недостатках та виховувати мягкими почуваннями бабуні і сестри, і боротися надаремне з хлопячою неслухняністю та унаслідженим слабосиллям. Я кинула тебе на ласку і неласку долі у дім людини, до якої так само чула жаль і ненависть в душі, як і ти. Потайки числила я на його дружину, українку, і на характерну його родичку, панну Альбінську, що не вагалася ані на хвилину виявити правду про пропащі гроші, щоб уря-

тувати нарушену честь твого батька. Коли по смерти пані Альбінської я звернулася до Ольги Альбінської з проханням занятися відтепер тобою — чужою сиротою, вона вислала мені листа, запевняючи, що дане нею приречення померлому капітанові вона ніколи не зломить і ти будеш для неї святою памяткою. Я питала себе нераз, що я мала робити? Я мала при собі і другу дитину, якій треба було дати виховання, твою сестру — виховувала її як мога чесно для України. А коли раз приїхав (вже не вперше) вчитель Рибка, що все інформував мене про твоє життя в чужому домі і попросив руки твоєї сестри, настала для мене друга душевна криза. Заглушила у собі голос колишньої „полковниці" і думку, що вона заслужила собі на інший стан. Та це пусте. В суті речі я не жалувала ніколи, що дала її за нього. Як знаєш сам, він для неї добрий, шанує її як „княгиню", а що найважніше, він „свій" чоловік, характерний і сумлінний у виконанні свого обовязку".

*

Чи таким я став, якого хотіла мене бачити бабуня, твердим і непохитним у важких хвилинах життя, як чоловік і член своєї народности, не знаю. Той зародок золота-чуття, що десь спочивав на дні моєї душі, я ніколи не допускав до розпалу. Тепер, коли став старим, кажу: „Великі почування, викликані життям, самі розширяють душу і самі поривають її з собою до великих діл..."

Чи на добре воно вийшло, що з офіцирського сина вийшов лише офіцирський годинникар, як мене

прозвали військові знайомі мого батька, — хто його знає? І з вас, дітей, хотів я таких поробити, з середини витовкти молотом на твердо, щоб ви обзивалися на поклики важний подій в житті лиш чистим дзвінким голосом. Та чи не знав я, як до того відповідно братися, чи урвалася тут моя сила — не знаю. Що я гартував своєю висталеною душею, те розмягчувала ніжність і любов вашої матері і хто знає, чи і не ліпше воно так.

Матеріяльним моїм станом вона сяк-так задовольнялась, побачивши, що я мав стільки праці, що рідна донька зголосилася до мене на практику.

Лише від одного мусіла відмовитися, бо все треба чогось одного зрікатися: впевняла, що „офіцерському“ станові жаден інший не дорівнює ані чеснотою, ані лицарськістю.“

*

Прочитавши батьковий памятник, молодий офіцер сидів іще якийсь час нерухомо. Відтак мов вертаючись з іншого світа, підняв голову і встав: „Дякую вам, тату! Ви мені розкрили себе і я вашу поведінку супроти нас розумію. Ми вас не один раз недоцінювали, вважали за іншого, як ви були. Ви мурували підвалини під ваше життя і ваших дітей, працею, чесними засадами, і тому наслідки вашої праці не будуть марні.

— „Дай Господи! відповів годиникар і його очі засяли блиском. — Я їх не доживу“, — сказав, але ви, діти мої, ти сину мій єдиний, ще зможеш щось на руїнах життя свого діда і батька збудувати, ста-

нути на інший новіший ґрунт, сильніший, бо культурніший духом. Записки задержи в себе, бо я їх для тебе зладив. Був сильно зворушений і простяг синові, мов доброму товаришеві, руку. Цей зігнувся блискавкою і поцілував її. Батько обняв його другою рукою і притиснув з цілої сили до своїх грудей. Це сталося без слова. Потім відвернулися один від одного. Син віддаючи рукопис батькові сказав: — „Записки ваші, тату, є для мене дорогою памяткою, заховайте їх для мене і на дальше в себе. У вас вони будуть безпечніші, як у мене. Я ще з вісім-десять днів перебуду у вас гостем і знову відїду. І перстень візьміть ще до себе. Дорогі памятки не можна брати в дорогу з собою".

Але тут батько заперечив головою: — „Ні, ні, — записки я ховаю, але перстень бери, сину. Ти вже офіцир, мужчина і його не затратиш. Зрештою це різдвяний дарунок і він подвійно твій."

Юліян відповів: „Цей перстень буде пригадувати мені все ваше і дідове минуле, якби мені загрожувала яка катастрофа. Мій дід був праведний чоловік і ніхто не може йому доказати нечесного вчинку."

— Так воно і було мій сину. Він покінчив із собою, але чужого добра він не чіпав. Якби я мав тобі ще щось на цю тему сказати, то додам хіба: „Уникай нагоди. Лиш вона робить з нас злочинців у ріжних напрямках."

Молодий офіцир прокинувся: — Для мене не істнує поняття, як можна нарушити чуже добро.

А по хвилині сказав: — Скажіть мені тату

дещо про управителя; його особа мене займає. Ви нагадали мені, що він ще живе.

— Так, Юліяне. Альфонс Альбінський ще живе і тета Оля жива. Мешкають, де мешкали, там, де моя сестра, твоя єдина тета Софія Рибка.

— Чи він заможній, спитав. — Мабуть. Крім гарного будинку, має ще якісь землі. Кажуть позичає проші на лихварські проценти між гуцулів.

— А тета Оля?

— Все однакова. Як заїжджає сюди, то все до мене заглядає. Ваша мати називає її своєю суперницею і сміється. Це моя єдина дорадниця. Коли колись пізнаєш її у тети Софії — то знай, що нічия рука не є така благословенна, як її. Спокійна, рішуча, послідовна — таких українок дай нам Боже якнайбільше.

— Тату, мені здається, ви згадували, що вона з роду німкиня і через те Альбінський не був їй прихильником.

— Так здавалося. Але пізніше, коли я став її вихованцем, вона мені оповіла, що по матері вона також українка, хоч мати була знімчена і не володіла добре рідною мовою. Це не перешкодило їй учитися нашої мови, відчувати по українському і виховувати в дітей свого вуйка любов до свої мови і нації. Ти не можеш собі уявити, скільки рівноваги і якоїсь, невідомої енергії йшло в хаті від тієї жінки. Навіть слуги її любили. Неодин погрожував пястуком за стіною управителеві, а змінявся на вид тети Олі і брався з новою охотою до праці, коли вона заговорила. Тай він сам привик до неї і знав, що тета

Оля одна не обманювала його і жадна брехня не переходила через її уста.

Батько замовк, поглянув на свій годинник, і по всіх стінах, де тикали його „пацієнти". Взяв сина під руку і ввійшов до кімнати, де ждала їх родина.

— Але бо й довго передавали ви свій різдвяний дарунок тату Юліянові — обізвалася перша Оксана. — „Покажи що ти дістав? Я вже така цікава, ждала аж надокучило і почала читати. Які гарні поезії Федьковича".

— Фі-ю — який дарунок — кликнула Зоня, хапаючи брата за руку, на котрій блистів золотий перстень з рубіном — чиста кров.

— Чистий, прегарний як рідко — відповів Юліян.

— Я ніколи його у вас не бачила, тату, ви його ніколи не носили.

Батько здвигнув плечима: — Ти знаєш, донько, що руці робітника не підходять прикраси. Це мужеський перстень.

— Ланцюжок з медаліоником також мужеський?

— Так. Але його може дістати тільки повнолітній.

— Ов! — кликнув Юліян і усміхнувся, переглянувшися з сестрами.

— Так, так... мусить бути повнолітній.

— А то чому? — спитала Окасана.

— Тому, що довкола ланцюжка є тайна.

— В медаліоні? — спитала вона зчудовано протяглим голосом.

— В медаліоні.. а дітям не передаються тайни.

— То пождемо — відповіла вона.

— Пождемо — повторили всі і перейшли до другої кімнати. Батько побалакавши часок з нареченими своїх двох доньок, відійшов до своєї кімнати, бо почувався змучений.

*

Коли двері зачинилися за батьком, всі потягнули брата до світлиці, де знаходилася ялинка, допитуючись, через що тримав його батько в себе так довго.

Юліян, підійшов до звисної лямпи і побачивши лист до нього, збентежився. Сестри, помітивши це, відступили і дискретно вийшли до передпокою, за своїми нареченими. Юліян розтяв спішно коперту. Там знаходилася фотографія Еви Захарій, а на папері стояло лише кілька слів: „Третьої днини різдвяної, себто на Стефана я буду в столиці в доктора Емі. До побачення може в кіні, по обіді в четвертій годині. Е. З...“

Мов схоплений на злім вчинку, Юліян сховав лист з фотографією до кишені, і підійшов до матері, що непомітно слідила за його рухами. Вона спитала: — Чи то що злого, мій сину?

Він усміхнувся, — Ні, мамо і поцілував її в руку.

*

Усі мужчини вийшли з хати. Ніч була ясна і доволі морозиста і вони, піднявши коміри по вуха, йшли жваво вперед. Недовго йшли разом, бо неба-

вом розлучились. Кожний пішов на нічліг, і Юліян лишився сам.

Він віддихнув повними грудьми. Поглянув угору. Мерехтіли зорі. Він дома, у своїй батьківщині. Велитенська столиця, де перебув цілий рік збагатила його духово. Він поширив свій світогляд і цього був собі свідомий.

Розглядався по вулицях. Яке то все було дрібне, непропорціональне, яке незначне. Але нараз бачить його уява щось інше: вузьку кімнату, огороджену залісненими високими скалами а на долині жене гірська вода. Над нею, між кріслатою, королівської висоти, зеленню — біла палата. Ганингайми! Освітлені вікна сяють здалека в ясну ніч. Там гучна забава, повно гостей, а в одній світлиці, переповненій димом дорогих папіросів, він розріжняє з нього одну голову неначе свою власну, бо ті самі риси, трохи строгі, лиш старші. Коло нього другу з виразом гордости і самопевности — вельможа? Чи Йоахім фон Ганингайм? Ні! Це його перший управитель і муж довіря Альфонс Альбінський. І ще десь там наче помінялись голови, за мить на його місце виступає Ева Захарій. Чорні виразисті брови, пишне чоло... Ні, не Ева, а бабуня Орелецька пригадує Альбінському, який мов божевільний кидає банкнотами і картами, що вона його любить, що багачка і все буде добре. Юліяне Цезаревичу чуєш? Так! Це він... він, той сам... в його грудній кишені її фотографія. Ті самі її чорні очі, що так важко, мов тягар в душі важуть, але чи й огрівають її?

Він мимоволі вдарив рукою по серцю, де спочивала її фотографія. Писала, кликала, як та зозуля, хоча він ані одним словом не обзивався цілий рік до неї. Що було писати? Пусті фрази? Ні!... Йому було іноді там так важко боротися за засоби до життя! Писати, що він її не забув, як і ніколи не забував Покутівки, ані той темно-зелений став, ані її батька, ідеального християнина. Його очі всюди його супроводили, великі сині лагідні очі, вони стерегли його, коли його товариші „розшарпували“ його і тягли до великомійської гульні.

На дворі потемніло і почав сніг зсуватися. Юліян бачить в уяві іншу картину. Пізнає мешкання Альбінського і в його кімнатах блідого, молоденького хлопчину з темними очима, болюче стисненими устами. Відтак причуваються йому слова вельможі: „Як нема кого іншого переслати мені письмо до моєї кімнати, то я можу пождати...“ А тета Оля... Ах, та тета Оля... він би її пірвав на руки і обносив серед людей. Чи стрінеться він хоч раз з тим гордим панком, що глядів звисока на наших земляків а для себе лише щонайменше від них загарбував. Раз він таки мусить його побачити і представитись як внук Юліяна Цезаревича.

Рука молодого офіцира мимоволі вхопила за ручку шаблі і стиснула її. Якісь санки погнали і збудили його з задуми. Він завернув і попрямував до дому.

*

Точно десять хвилин перед четвертою по обіді проходжувався Юліян перед будинком, де містило-

ся кіно і оглядав прохожих. Його турбувало, що Еви не було, а він привчений до точности числив кожну хвилину. Переглянувши втретє афіші заповідженої картини, обернувся і пішов назад.

Може і не прийде. Може і не приїхала з Покутівки через заметіль? Два хлопці, бідно одіті, бігли серединою вулиці і свавільно обкидувались снігом. Один кинув великою грудкою у другого, але вона впала саме якомусь панству перед ноги і то так, що вдарила, розбившись, якусь даму по раменах.

— Не поцілив, — кликнула одна пані весело і набравши снігу кинула за збиточником. Друга дама, що стояла коло військового, поглянула на свій годинник на руці, — зморщивши брови. Це була Ева.

Вона відхилила уста, щоб щось кликнути, коли нараз впав її погляд на Юліяна. Молодий військовий кликнув — Панно Доро, ми ждемо... Ева щось сказала, вказуючи на будинок кіна, вилонилася поквапно і завернула в сторону Юліяна. Перша подала йому румяніючи руку, він хвилину задержав її у своїй.

— Ви так виросли, — сказав якось несміло.

— Невже-ж? А і він дуже змінився. „Такий став... такий"..., — і не докінчила.

Його погляд спочивав на ній. Мабуть скінчила вже вісімнацять років — ціла панна.

Чи мають іти до кіна? Вона гляділа на нього великими очима, якби просили його туди зайти.

— Панно Ево між нами лежить більше як рік.

Чого нам до кіна? Зайдіть до нас, або ходім на прохід.

Вона заперечила головою. Чи він знає вже цю фільму!

Він усміхнувся як на дитячу замітку і махнув рукою:

— Куди там.

— То тим краще, бо вона знає її зміст, а цю артистку дуже любить. До речі артистка одна з найкращих, подібна до неї, Еви.

Купили білєти.

— Ви були в товаристві? — почав він..

— Так, це „товариство", будучий лікар Еґон Валда... пасерб її тети Віллі Валди і Дора.

— Хто?

— Це Дора, моя кузинка. Ви її не знаєте?

— Ні.

— Вона раз із своєю тетою була у нас.

Він потряс головою, не пригадував собі.

*

Всю фільму просиділи мовчки. Коли виходили, її очі були повні сліз. Ішла слухняно мов дитина не промовивши ні слова. На дворі відітхнула і на хвилину притиснула руки до розпаленого чола.

— Ви не повинні дивитися на такі прикрі фільми — сказав він а його голос мав мягкий звук: „Пригадую собі тепер, як то ми бачили раз у кіні подібну пєсу Ібсена „Примари". Бачите який настає гарний вечір, електричні світла вже відкривають очі? Говорім краще про те, що ми пережили, або чи тішитесь на карнавал...

— Дурниці — сказала.

— Чому дурниці? усміхнувся. — Скажіть передовсім, як маються ваші родичі, що роблять?

— Все як звичайно і досі. Батько все „отець Захарій" — старосвітський як був, учить однаково дітей: свою землю любити, ворогам не відступати, боронити, самим обробляти, тепер у додатку ще самим з неї добутки продавати. А мама, рабиня своєї господарки, не дбає про себе, а про матеріяльні справи, лиш одна бабуня... — тут урвала. Погляд Юліяна зсунувся по дівчині.

— Бабуня?

— Так. Вислухує мої думки, поділяє їх і мої постанови на майбутнє. Така іноді безмежно добра і мудра, і лише на жаль — але на жаль, вам це відомо, алькоголічка. А я ходжу, насолоджуюся видами, щоб бути вірною своїй постанові. Але правда, — додала нараз — я подібна характером, темпераментом — тут вона замовкла. Запитала чи довго він лишиться тут.

— Найдовше з тиждень, опісля виїжджають з Едвардом.

— То значить, що він до них не приїде?

Юліян підняв чоло зачудований.

— Ні, — відповів спокійно.

Бо вона і батько сподівалися його, зачувши від Зарка про його приїзд. Санна дорога така чудова, в них на селі така тиша, все закутане в біле, став під лісом, мов зачарований. Лише дзвінки на гривах коней, що летять просторами, пригадують дійсність.

— Ні, — відповів він поважно і поглянув скоса.

— Чи ви не записалися на який факультет?

— Хотіла; але цього року задержують ще дома.

Її очі спинилися на його устах, а пів отверті червоні губки, цим разом без руху збиточности, мов здрігнулися.

В його серці щось заворушилось, загоріло.

А коли він вернеться з подорожі?

Не знає докладно. Думає пізнім літом, може в вересні. То може тоді загляне до Покутівки до них. І вона знов підводить голову до нього. Він такий високий і поважний, вона потрохи його боїться — не скаже нічого?

Так ішли вони мовчки аж до її мешкання, а перед домом він уклонився.

Їй не було зимно, але нараз мов охляла.

Він дуже просить передати поклін її шановним родичам, спеціяльно батькові та і бабуні поцілувати ручки.

Вона подала йому руку, не промовивши ні слова. Її голос десь щез, а він, потримавши руку незамітну хвилину, схилився нараз і поцілував. Фіртка запала в замок, він ще раз підняв руку до чола і відійшов.

*

Майже цілий рік минуло з того часу, як Юліян перебував гостем у домі своїх батьків. З кінцем вересня він вернувся змужнілий, з новим званням.

Едвард Ганге, лишився ще у своєї тети, німкині. Юліяна теж запрошували до дідичів Гангів і він радо був би туди поїхав. Але Оксана повідомляла його, що недуга батька взяла грізний оборот і присутність Юліяна дома дуже бажана. Він розяснив щиро Едвардові та його батькам причину, чому мусить окремо скоріше відїхати, і відїхав.

КІНЕЦЬ І-ГО ТОМУ.

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

II. том

ЛЬВІВ 1936

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 6

ОБГОРТКА П. КОВЖУНА

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок ч. 10.

Дома хорий батько, мати й Оксана. Довкола вражає скромність, щоб не сказати біднота. Що було цінніше та гарніше з обстанови, пішло за обома відданими доньками, а Оксані, яка узялася вчительської посади, ще було час про меблі думати.

Вона має лише бажання, щоб батьки були здорові і якнайдовше жили. Сама почувається сильна, — „за мужчину" як любить говорити, і коли лише дістане посаду бере обоїх на себе. Теперішня турбота через брак засобів на батькове лікування пригноблювала її. Але вона заробляє лекціями, і так якось живуть. — Якби лише — говорила мати з донькою — перебував Юліян у хаті,, все булоб інакше, і настрій не був би понурий.

*

— А тепер, мій любий сину? — спитав батько ще того самого вечора Юліяна, коли цей мов спійманий чужоземний птах, зачинений в малу клітку, вештався по кімнатах.

— Тепер? Восени вступлю на фільольогічний факультет, тату. Хоч фільольогію тепер закидають і ставлять натомісць новіші науки, але фільольогії ніколи не скасують.

— Так думаєш сину?

— Так, і на чужині мене про це впевняли. Не лиш мені, так здається, що ми, українці, ще доволі

сирий матеріял, щоб нам зріктися клясичної фільольогії, обійтися без виховання духа.

— А про богословя, що думаєш сину, спитаю я тебе, як колись раз.

— Нічого, тату, нема причини зміняти свій плян і йти на „апостола черні".

— Скоро можна мати хліб і працю, хлопче, для темного брата.

— Я й так перебюсь і причинюся до освітньої праці.

*

Годинникар водить за сином спрагненими очима, якби шукав полекші для фізичного терпіння. Син, хоч уже майже тиждень дома, не може освоїтися, що він дійсно тут. Що-хвилини сідає коло батька і приглядається йому. Оповідає, як на чужині не дармував, заробляв і щадив як міг.

— Яким способом заробляв? — несміливо питається мати.

— Давав лекції славянських мов та найбільше придавалася мені фізична сила. Передягався в робітничу одіж, зявлявся при розпочатих будинках і там діставав працю. Оповідав як подорожував з Едвардом, щоб доповнити придбану науку. Він не міг не заходити до театрів. Коли пригадував деякі театральні песи, заслонював на хвилину очі неначеб попри них пересувалися ще раз картини, які бачив. Слухав з Едвардом потрібних відчитів, знайомився із студентами ріжних націй. Раз навіть один багатий американець заангажував його до своїх двох молоденьких синів на виховника, але під

умовою, що поїде до нього на вісім років. З огляду на батьків не міг приняти цієї корисної пропозиції. Пізнаючи ріжних людей та скарби чужої культури, він зазнавав духової насолоди, але теж і глибоке приниження, як то інші народи власними силами дійшли до таких здобутків.

Батько брав сина за руку, притискав її до очей і шептав: — Не суди за строго сину, не суди, ми ще без пасіки як ті дикі бджоли. Якби ми її вже мали, то теж сповняли б усі свої суспільні функції без помічників як інші, і перетворились би у повну націю.

Приїхав Зарко з Покутівки з вісткою, що їм уродилася донечка і що Марія і він просять батьків, Юліяна і Оксану на хрестини. Оксана мала би з Едвардом Гангом тримати маленьку до хресту. Оповідав, яка Ева для Марії добра, як доглядає її щиро і вважає себе вже за справдішню лікарку.

Юліян відразу відмовився, хотів залишитися при батькові.

— Іншим разом мамо, переконував її син, усміхаючись легко. — Вам лицює їхати, мамо. Марія через малу не скоро вирветься з хати. Їдьте і не опирайтеся.

— І Едвард поздоровляє тебе, Юліяне, — звернувсь Зарко вдруге до Юліяна — і просив, щоб ти конче хоч на дві неділі до нього загостив, затужив за тобою і має про неодно з тобою говорити.

Юліян засміявся.

— Подякуй будучому молодому панові дідичові за привіт і запросини і відповідж, що як зможу,

то приїду, лише не означую речинця, щоб не бути часом словоломним.

*

За тиждень прийшло повідомлення до Оксани, що вона іменована при народній школі учителькою і має явитися з початком шкільного року в гірському містечку М.

Ця вістка викликала велику радість в родині годинникаря. Оксана почувалася невимовно щаслива. От вона вже самостійна, вже має власний хліб. Та найкраще це те, що буде мешкати там, де тітка Софія Рибко і буде разом з своєю гарною і єдиною первою сестрою, також жінкою українця вчителя.

Радість Марії по приїзді матері і Оксани до Покутівки була велика. Через батькову недугу вона не сподівалася мами. Думала, що прибуде лише брат і Оксана. Церемонія хрещення малої українки відбулася святочно. Едвард Ганг, з хрестною мамою були поважніші як треба, наче старі випрактиковані громадяни. За обідом о. Захарій розпитував з цікавістю Едварда про подорож, а при кінці святочної днини в Зарків прохав о. Захарій і дідичівський син паню Цезаревич, щоб Юліян приїхав відпочити після подорожі до Покутівки. О. Захарій пригадував спеціяльно, щоб його не бракувало у них на відпусті з кінцем серпня. Ева почувши це щипнула Оксану в ухо і шепнула: „Наша стара парафіяльна покрівля піде у повітря від самої побожности, а батько це певно відхорує.“ Едвард Ганґе прохав, щоб Юліян просто до нього заїхав. „У вас хата за низька для Юліяна“, жартовливо впевняв паню Ма-

рію і передавав для його через Оксану кілька коробок запашного тютюну.

*

Небавком попрощалася Оксана з батьками, сестрами і, проведена братом, відїхала на свою учительську посаду. У першому довгому листі перша „офіціяльна“ частина була для батька, про те, як їй ведеться, як учителює, яких має школярів, яке сильне вражіння зробила на неї чудова гірська околиця. Вуйко Рибка був директором школи і далі піде на емеритуру. Левки — єдина донька тети була заміжня за вчителем — обоє гарні люди, а він буде заступником вуйка Рибка у школі, дотепний і розумний мужчина. В кінці був опис її кімнати і самого містечка з його мальовничим положенням, про сильне повітря, яке опянює і силує до довгого сну. Крім цього був невеличкий листок для „братіка“.

Рада б вона знати, що він, Юліян „думає“ і діє? Добре, що має лекції англійської мови. А коли буде в Покутівці на відпусті, нехай їй про все напише, дещо і про Едварда Ґанґа. Але він цілком не потребує думати, що вона зачіпила своє серце за Ґанґа. Ріжниця між ними така велика, що й думати про таке не можна. Але він її своїм гарним вихованням і веселим настроєм подобається, і мимоволі приходить їй на гадку, що й нашим „паничам“ не завадило б якби були так гарно виховані. При кінці мусить ще додати, що вже знає, де мешкає Альбінський і тета Оля Альбінська. Раз також бачила і внучку Альбінського — Дору, як ішла із своїм

нареченим д-ром Егоном Вальдом і звертала увагу своєю елєґантною сукнею перламутрової барви. Дуже граціозна, здається русява. Той наречений є військовим лікарем. Їй хотілось би казку написати для брата, але правдиву.

*

У Покутівці на парафії, — в мешканні і саді повно гостей. Відпуст, на якому був сам преосвящений, що із своїм „штабом" відїхав, вже минувся, але хата ще третьої днини повна. Святкували імянини їмості Еви і рівночасно молодої донечки. Деякі гості проходжувалися по лісі, хто хотів сидів на лавках у зільнику під вікнами сальону і вікнами Евиної кімнати, інші грали в карти, молодіж у товариські ґри, дехто з молодих не покидав модерних танців.

Бабуня Орелецька в чорній шовковій сукні, в чорнім очіпку, була напричуд тверезa і одна з найсимпатичніших старших дам. Особливо молодь горнулася до неї. Вона вміла все щось з „давнини" цікавого оповісти, як то давно молоді забавлялися, як гуляли, з якою повагою підходили до дівчат. Коли яка дівчина верталася з балю або вечорниць, то хоронили її від лиха батьки або інші поважні особи.

— Тепер бабусенько — сказала сміливо одна з панночок, — тепер дівчата дістають за це фахову освіту, домагаються рівноправности і здобули вже неодно, чого давно не мали.

— Та нащо їм того? — питала бабуня, поглянувши на панну проникливим поглядом. — Хіба

на те, щоб більше безголовя ставало? Я лиш одно признаю для жінки і підтримую: вчителювання і лікарювання.

І бабуня махала зневажливо рукою, попиваючи чорну каву, яку їй подавали частіше, ніж іншим гостям.

Юліян побував також на парафії.

Загостивши на недовгий час до сестри Марії, шурина і до Едварда Ганга, зайшов до о. Захарія в день янгола їмості та Еви. О. Захарій гордився ним перед своїми гостями, мов улюбленим свояком і ніхто з присутніх не дивувався, коли Юліян заступав на якийсь час тепер господаря, занятого парохіянами. Юліян оповідав зібраним гостям неодно цікаве і нове, старався бажання кожного підхопити так, що він, Ева і бабуня були цієї днини неначе душею доброго настрою.. Та Ева лиш вдавала веселу. Коли батько зраня висказав їй найщирійші бажання, передаючи як дарунок гарну вирізьблену касетку гуцульського виробу, виявилося, що хоч вона нераз бажала мати таку цяцьку, в неї були цього дня не такі бажання. Подякувавши за батьківські бажання і дарунок, призналася, що єдиний дозвіл на виїзд до Швайцарії на медичні студії може її ущасливити.

Від дитячих літ вона не прохала нічого, чого батьки не могли би сповнити. Але цим разом батько цього одного її бажання не може їй сповнити, і не обіцює навіть на майбутнє. Він не пустить її на чужину, він нездужає, вона в нього єдина дитина, дотого в нього, як добре відомо, нема на це і відповідних засобів. Нехай вона студіює фільо-

софію у столиці, де він буде її все близько себе мати і від часу до часу бачити. Але кудись за кордон виїздити, на це він не згодиться ніколи! Не виключене, що вона може віддатися, може стати вчителькою при вищій школі.

Ева поглянула на нього великим, майже проникливим поглядом і почервоніла.

— Це ще питання — відповіла сухо. — Це ще велике питання.

І ще батькові заявить, що вона від нього ані сотика не візьме. Бабуня дасть їй засоби із свого маєтку, зрештою коли вона, Ева, стане самостійною лікаркою, тоді вона батька, матір і бабуню зможе виживити. А він, рідний батько, без серця і без зрозуміння для неї. Вибухнула голосним плачем і пішовши в куток, закрила обличчя.

По лиці о. Захарія перебіг жаль.

— На бабуню будуєш ти свій храм? — спитав, складаючи руки на вхрест.

— Так, на бабуню. Вона мене не обманить.

— Може я і помиляюся щодо бабуні, але ти сама можеш у своїх плянах помилятися.

— Ніколи татунцю.

— Ти ще молода, і сама не знаєш, що тобі може за пів року душу заповнити.

— Побачимо. — А я будую на бабуню, — відповіла.

*

О. Захарій розсміявся сміхом, якого вона майже ніколи в нього не чула. Хотів щось сказати, але поміркувавши, замовк і звернувся до дверей.

Вона прискочила до нього, вхопила його за рамя і потягнула назад у глиб кімнати.

— Ви щось мали на устах, татку, хотіли мені щось сказати... Я вас прошу перестати вже раз ставитися до мене як до дитини. Мені вже двацятий рік. Прошу вас, скажіть, що хотіли мені заявити...

Він поглянув на неї. В його очах заблисла сльоза. Приступивши до вікна, звідки сміялося ясне ранішнє небо, сказав:

— Коли я старався за руку твоєї мами, вона, як здавалося, була якимсь тягарем для бабуні Орелецької, тоді ще молодої вдовиці, яка мала близьку знайомість з одним молодшим від неї чоловіком, що обіцяв з нею оженитися. Ми з твоєю мамою пібралися — я вбогий питомець, твоя мама без батька. Маєток, що як не цілий то у більшій частині твоїй мамі належався, пішов через бабунині руки на інші цілі. Коли твоя мати впоминалася в неї того, що їй законно належалося, вона все її збувала обіцянками. Я ніколи не отвирав у тій справі уст. З обіцянок молодого чоловіка бабуні не вийшло нічого, через піянство і гру в карти молодий адоратор стратив посаду. Ми далеко жили від неї і не втручувалися до її приватного життя. Кілько залишилося ще маєтку в бабуні, докладно не знаю, але боюся, що все те, що є, піде горлом. Я хотів тебе остерегти перед зайвими ілюзіями. Вона любить тебе, це правда. Але хто за свою рідну дитину забув, може забути і за внучку.

Ева стояла бліда і хвилинку мовчала, поки не відповіла: „Бабуня не має нікого прихильного для себе крім мене одної, бідна бабуня!“ і знов вибух-

нула плачем. — Я буду над нею чувати як янгол-хоронитель. Вона мені нераз говорила, що все, що має лиш для мене ховає і що матусенька більше свого батька любила як її, і через те і вона мусіла шукати потіхи в чім іншім.

О. Захарій вийшов з кімнати.

Так було з полудня.

Ева лежала якийсь час на софі, обтираючи сльози. В її грудях піднявся наче жаль до батька. Комунебудь не відмовляє найменшого, а своїй єдиній рідній дитині, що бажає вищої цілі, відмовляє дозволу. Затиснула зуби. О, лиш українець може бути такий завзятий і без глибшого зрозуміння для культури — як нераз нарікала на нього бабуня. Хоч він її батько, але це хиба його характеру. Мама теж не має нічого у своїй вдачі від бабуні. Навіть змислу для так званої „панськости“ в неї нема. Слава Богу, що хоч вона має кров бабунину. Вона і подобає на бабуню. А бабуня не була все така, як тепер. Коли була молода, чарувала всіх своїм дотепом, розумом і елєгантністю, і тепер ще блистить своїм духом. Вона „Альбінська“ з дому, а вони не хтобудь. Тому таки на бабуню вона здасть свою будуччину, нехай буде що хоче.

Потерла чоло, наче усувала батькові риси з голови і звернулася до дзеркала. Її очі були легко почервонілі від плачу. Притиснула тоненьку батистову хустину до очей і пішла до бабуні, щоб бабуня їй побажала.

— Бабусенько, моя дороженька, єдина моя. Побажайте мені. Ви вже знаєте як — і прилягла головкою до бабуниних грудей.

Бабуня притиснула внучку до серця. Всі бажання, тієї своєї пташки вона сповнить; нехай не зазнає вона жадного розчарування в житті. І до Швайцарії її вишле. Їй вільно своїм маєтком розпоряджати як захоче. Вона — Ева, також „Альбінська“ у деякій мірі, дарма що батько і мама українці. Кров Альбінських за два покоління не затрачується.

*

Коли зявився Юліян, говорив з Евою якось так звичайно, привитавши її короткими словами як і всі інші. Вона від нього сьогодні такого не сподівалася. На її очі набігли сльози, але затиснувши зуби, загубилась серед гостей. Думала: не досить що батько проти неї, ще і він, як здається, від останніх днів ніби не розумів її, змінився. Правда — він вернувся з великого світа, повний нових вражінь, мабуть тому став такий стриманий, вирахуваний. Це чужина з нього такого зробила. Але нехай і вона виїде на ту чужину, тоді він побачить. Вона не обмірковує всього на тверезо, в її жилах пливе інша кров, що жене до руху, до інших овидів.

Юліян справді почувався трохи чужим посеред усіх тут так по приятельськи зібраних людей. Чим більше ним тут займаються, тим більшу порожнечу він відчував. Недоповнена культура родинних сторін, вражає його боляче. Тому, що приїхав із чужини, мусить на все відповідати, про все всіх інформувати. Та він говорить небогато і кількома словами пошпряє овид, змальовує знаменито чуже середовище, якби від нехочу.

Забава йде гарно, шумить веселість, тоді як там у покиненій хаті, в невеличкій кімнаті, де годинники цокають і заглядають злидні — там мовчанка. Юліян думає про те, що буде, коли батько затулить очі, а мати і він — ще нескоро з певним хлібом у руках...

У ньому будиться щось, бунтується.

Все те гарне і велике, нове і захопливе, наслідування гідне, що бачив у старих висококультурних державах як Англія, Німеччина, Скандинавія, дало йому якусь дозрілість. Відчув тепер це за собою мов гарний сон. Тепер він уже на рідній землі, бачить тверезими очима ту землю, до якої так сильно привязаний і тих людей, той сам нарід наївний і нездеморалізований. Та сама політична і культурна діяльність його проводирів, або кращих членів мов у завороженім колі без енергійних поривів, без спромоги дійти до одної цілі. Головна ідея, що повинна єднати, розпалювати всіх, погасає мов заходяче сонце, де стикається небесна баня з обрієм. Часами здається всі ніби вдоволені, повні надії на кращу будуччину, а коли поглянути глибше — в кожного не загоїлася на дні його душі болячка.

І тут, в отій мирній хаті, хоч святкують подвійне, гарне родинне свято, він не може позбутися якогось на нього наложеного тягару. Ціле його єство напружене мов натягнутий лук.

Єдина Ева займала його тут. Ева підтримувала його духовість. Від часу, як ступив він на домашній і покутівський ґрунт, вона мов зосередила все, що було в гарній, пережитій подорожі. Вона має у собі щось із великих почувань, щось з майбутнього, по-

риваючого, що не легко можна було здобути. Була як та совість, що вдумується, а при цьому манить до полету і викликує усміх погоди в душі. Його око спиняється час-до-часу на ній, любується її істотою, гарно зарисованим дівочим бюстом, бажає душевного порозуміння без слів, мов визвольного віддиху. Але вона проти нього сьогодні якась несвоя, чужа. Навіть не шукав нагоди перекинутись кількома словами як в ті дні, коли був преосвященний, коли була дуже занята, а була ласкава, мила, ба, майже горнулася до нього. Сьогодні приняла його дрібний даруночок кілька білих левкоїй (гордість його шурина Зарка) ледви замітним усміхом і подякувавши одніським словом, пішла швидко, наче покликана кимось. Був би найрадше відійшов, бо чого йому сидіти тут? Але з огляду на о. Захарія залишився.

Чув солодкий біль, що добувався зі споду серця і вражену гордість.

*

По обіді трохи пізнім, — як звичайно при таких нагодах буває, виголошувано тоасти. Плила весела розмова, гості викликували спомини з давніх часів, панував гумор, якнайліпший настрій. Деякі пані пішли передріматися, молодь подалася над став, частина з мужеських гостей засіла до карт. Ева із прислугою подавала чорну каву. Вона наблизилася і до Юліяна. Тоді приступили до стола о. Захарій, один канонік і з ним один богослов, з пропозицією до Юліяна присістися до тарока.

— Я не граю в карти добродію.

— Не вмієте? — спитав богослов, знаний збиточник, що крутився замітно коло Еви.

— Вмію, але не граю.

— Не смієте може?

— Чому не смів би?

На Юліяновім чолі зявився і зник червоний румянець гніву, як це буває у вражливих вдач.

— Я так думав пане Цезаревич, вибачте. Наші батьки не все дивляться ласкавим оком, коли ми, молодь, засідаємо за зелені столики.

— І мають слушність, — впав йому в слово поважний канонік, — і мають слушність, але — додав спокійно — бувають і винятки.

— Ну і як пане Цезаревич? — приставав молодий богослов.

— На жаль, ласкавий пане, я мушу рішуче відмовити. В тій хвилині око Юліяна стрінулося з оком Еви. Спочутлива усмішка пограла коло її уст.

— Не є правдивим лицарем — сказала піднесеним голосом бабуня — той, хто не грає в карти, не вміє випити, не вміє гуляти до упаду. Скільки вам років, пане Цезаревич?

— Двацять і два, добродійко, двацять і два. Старий уже... правда? — і вдивляючись в її обличя з розгорілими очима, сказав з притиском: — У родині Цезаревичів вийшла від карт тяжка трагедія... Може ви чули про те добродійко — ні?

І не вижидаючи її відповіди, він відвернувся і пішов за о. Захарієм, що взяв його під рамя.

— Яка це правда, пане Юліян. Неодна хвилина в людському житті накоїла більше лиха, ніж цілі роки.

Ева — поблідла при відповіді Юліяна, подалася на веранду, а бабуня, відхиливши широко уста, гляділа мов непритомно за тими, що виходили.

*

Настало надвечірря. Частина молоді, поплававши човном по ставі та навеслувавшись досхочу, вернулась до хати і підтримувала балачку, грала та співала.

Коли появився Юліян і його сталеві очі перебігли по присутніх, стрінули й Еву. Вона спустила погляд. Її уста тремтіли, а з горла вирвалося придавлене хлипання. Щоб не вибухнути плачем, вона покинула кімнату.

Він затиснув уста. В серці здоймалася дивна буря. Він приступив до відчиненого вікна і неначе вперше побачив усе те, що в його рямках містилося: сад, зільник і стежки. Йому пригадався той момент підчас перших його відвідин, як він гнав за нею алеєю з ключем до ліса і спіймав її. Коли обернувся, здавалося, що його лице було на один відтінок блідше.

*

Ніхто не дивувався, що Ева не залишилася довго між товаришками і гістьми. Всі, що були тут зібрані, знали доволі добре наліг бабуні Орлецької і розуміли, що треба її було мов малу дитину від огню пильнувати. Це завдання перебрала нині очевидно Ева.

*

Одна з запрошених дівчат, скінчена консерватористка, сіла до фортепіяну і вдарила вправною

рукою кілька гарних акордів у „моль“. Юліян, що стояв недалеко фортепіяну, притягнув поза нею крісло і сів. Дівчина відчувши за собою чиюсь близькість, оглянулася. І чи тому, що це був Юліян, що цікавив її більше, ніж інші молодці, чи від веселого настрою, всміхнулася до нього і заграла пісню: „У сусіда хата біла...“ Вона грала майстерно, кладучи натиск у басових партіях на мельодію, якби добувала з неї стримуване ридання та хлипання. Один гість за другим появлялися з інших кімнат і стояли непорушно, мов під гіпнозою. Темні очі Еви горіли чудним огнем і повисли на Юліяні, а він сидів схилений і курив. Чи він не відчув того погляду, чи був надто затоплений у звуках пісні, але ні разу не підвів голови. Аж як скінчилася пісня, підняв голову і його зір впав на дівоче обличчя. Чого вони від нього хотіли ті чорні очі гордої, химерної дівчини? То викликували в серці жаль, то захоплювали його своїм вогнем, а все не покидали його, мов стояли на сторожі його душі.

*

Хоч і як Ева, їмость і стара Катря — в одній особі покоївка, кухарка і приятелька парохії, стежила за бабунею, щоб вона не дібралася до трунків, вони все ж таки не могли її допильнувати. Коли їмость, втомлена працею, висунулася на хвилину до заслоненого алькирика, з горою гостинних та Евиних подушок, щоб тут кілька хвилин прилягти, бабуня Орелецька, що стежила ввесь час за донькою, яка мала при собі в кишені ключ від креденсу, зайшла тихенько за нею в алькирик. Коли їмость

легенько захропіла, бабуня виняла обережно з її кишені ключ і подалася в довгі сіни — сховище всяких дорогих ласощів і напитків.

Бабуня вибрала дві пляшечки коняку та рожаного лікеру, і не надумуючись довго, всунула меншу до кишені, що находилась між фалдами старомодної сукні. Усадовившись на ґаночок між олеандром на фотелі о. Захарія, почала пити.

Як вона там довго насолоджувалася запашним питвом, ніхто не знав. Аж коли Ева повернулась від гостей і треба було їй до помочі Катрі, вона вибігла на ґанок, і тут майже задубіла на вид, який тут представився їй очам: „Бабуню... тату! ...ах, бабуню“ — зойкнула і рухом розпуки закрила обличчя. Ах! щоб лише він один — тато не бачив цієї страшної картини, що звалила її молоду тепер з ніг, а потім іще „один“.

Від раня носила вона в серці тяжкий жаль. Вона не вибачить йому ніколи, що він сьогодні, її найбільше бажання: улаштувати по совій волі свою будуччину власними силами, відкинув. Він один, і той... той другий, перед якого голосом вона тремтіла як ягня, не сміли бачити бабуню в такім страшнім стані. Батько міг тріюмфувати, покликуючись на свою сьогоднішну заяву про бабуню, що на ній не можна „будувати“, а той... При цьому спогаді її лице покрилося гарячим румянцем сорому і великі сльози затемнили їй вид.

Він, — вона не знала чому з її уст вирвався нараз легкий оклик, а в ньому його іменя. Ні! він сидів тепер з консерватористкою-німкою, нехтував нею так, що вона втратила відвагу глядіти в його

обличчя. „Бабуню!“ кликнула з розпуки дівчина і шарпнула нею з цілої сили. Бабуня розплющила очі і усміхнулася бездумчиво. — Евочко, донцю моя, видиш донцю, ти вдоволена... га? Ой, бабуня додержить слова, голубочко. Твоя бабуня, як раз дасть слово то воно залізо... а ти дай краплинку того рожаного... я тримаюся... ніхто не знає. Чорна кава...

— Вставайте бабуню, благала Ева, скоро-скоро, щоб ніхто нас не побачив, бо я вмру із сорому, ой, бабуню!... яка я нещаслива! — і підняла розпачливо руки.

На дворі темніло, а з сальону неслися фортепіянові звуки „Вільшаного Царя“ Шуберта. Коли пісня повторилася, Ева, борючися з усієї сили з бабунею, що заточувалася та вивертала, поволікла її спішно через сад.

*

Юліян при вечері ледви дотикався страв. Був повний несупокою, не бачив Еви і не знав, що з нею діється. Своїй сусідці-консерватористці при столі послугував, відповідав на питання одного студента, що розпитував про Льондон, Оксфорд і Кембрідж.

Ще з початку вечері, була показалася Ева мов привид на порозі з блідим обличчям, великими зворушеними очима, котрі впали жаром на нього і його сусідку, але він не звернув на це уваги. Вона щезла і не зявилася більше.

— Що з Евою? спитала консерватористка господиню дому.

— Вона чогось сьогодні нездорова, відповіла їмость. — Жалілася на біль голови, тому на часок вийшла пройтися, або може лягла.

По вечері кілька веселих пар розгулялося. Консерватористка попросила й Юліяна до танцю, коли вибирали дами, але він подякував. Не гуляв.

— Чи ви в жалобі по кім? — спитала жартовливо.

— Ні, але в чимось подібнім, і тут усміхнувся на силу. Коли вона відійшла, приступив до якоїсь етажерки з книжками, витягнув одну і поглянув на заголовок. „Людська анатомія". Він здивувався. Отже в н е ї була вже поважна постанова піти на медицину. Він поклав книжку на місце і простягнув руку за другою, коли нараз чомусь оглянувся і побачив у дверях до покою Еви служанку Катрю. Її очі були легко прижмурені і кликали його за собою. „Єгомость просять панича до себе на слово" прошептала таємничо.

О. Захарій побачивши Юліяна приступив близько до нього: „Маю до вас просьбу, пане".

— Прошу отче.

— Відшукайте мені Еву.

Юліян глянув зчудований і переляканий.

— Що сталося, скажіть, я зроблю все.

О. Захарій притиснув руку до чола і потягнув його за собою на софу. Оповів йому зворушений про сцену, яка відбулася нині зранку між ним і донькою. Не оминув і впливу бабуні на життя молодої внучки, яку вона привязувала до себе всякими обіцянками, настроюючи її проти батьків.

— Через що? — спитав Юліян.

— Бо я прозвав її чорною хмарою моєї хати, стримую як можу від трунків, і виступаю проти фальшивої так зв. „панськости". Вона хоче мою

хату „спанщити“, доказуючи, що та „панськість“ це доказ вищости культури проти українського „хамства“. Вона хоче у своєї внучки пробудити кров Альбінських. Ви ще не знаєте Альбінських: вони мудрі і хитрі як лиси і здібні на все.

Юліян слухав не перериваючи зворушеному батькові. Цей додав: — Вона ще й тепер вміє, коли тверeза, бути симпатична. А тепер ідіть і відшукайте мені мою дитину. Я боюся, щоб Ева з жалю не зробила собі чого злого.

Юліян успокоював батька, не вірив, щоб Ева могла собі щось зробити. А може в саді або у лісі заховалася, щоб налякати батька. Вона ж іще дитина, він її відшукає. Він знає тут усі закутки і не забув про них. Сказавши це, усміхнувся і встав.

— Ідіть, ідіть мій сину. В мене серце переповнене прикрим передчуттям... Дай Боже, щоб воно в добре перемінилося. Ідіть надайте її думкам і рішенням інший напрям, вона вас послухає.

Вечір був погідний, але незвичайно парний. У саді, де панувала тиша, бо всі знаходилися в хаті, ні листок не ворухнувся, лиш час-до-часу падав голосно перезрілий овоч. Юліян ішов, відгорнувши волосся з чола, рівним кроком як військовий, споглядаючи від часу до часу на небосхил. Чи лише йому було так душно, чи лежала на всьому якась парнота. У його голові роїлися ріжні думки всуміш із журою о. Захарія. Ева дійсно була сьогодні чудна, дарма що йому здавалося, буцімто він її розумів. Одначе була супроти нього якась незрозуміла, як ніколи. Сьогодні, саме сьогодні була при свому стражданні понад усіх краща — своєю страма-

ністю, якоюсь німою опозицією. Його уста затиснулися. За кілька день повернеться до дому, не буде її оглядати. Що з нею станеться він не знає, ані що з ним станеться. Його шлях провадить до професорської катедрди. Він зідхнув. Йому стало важко на душі і не находив успокоєння, що надало б його почуванням, його незясованій тузі, зрівноваженння і напрям, так, начеб тут у Покутівці згубив у собі те, що привіз із світа до дому.

Опинився перед фірткою парафіяльного саду, що провадила в ліс. Вона вже не вражала своєю колишньою ясністю, а пошаріла, зате ліс, велитень, темнів, ніби загорнувся в зеленаву темряву недалекої ночі. Надвечіря змішане напів із денним світлом, ніби найперше розвинуло свою тканину коло ліса, мов настроювало його до якоїсь чарівної таємничої дії. Він пробував відчинити фіртку. Вона була зачинена і замок не подавався, хоч і під сильною рукою. Поглянув у глиб ліса поза паркан. Всюди тиша, а проти нього лісові сутінки. Нараз усміхнувся. Чей-же він іще потрапить перескочити по давньому парохіяльний паркан і дістатися туди, де, як собі уявляв, сидить на білій лавці, недалеко гойданки, засумована, звернена обличчям до сріблистого ставу, в ясній одежі мов світляна з'ява — вона сама.

Його серце затовклося і його охопила несміливість. Якби так?

Перескочив паркан і опинився перед лісом. Постояв хвилину, віддихаючи повними грудьми. Завернув у сторону лавки.

Що вона погадає, коли він опиниться перед нею? Чи застане її? Ще подумає про кров Альбінських — що Цезаревич не вгамував себе і подався покірно за нею...

Наближаючись до знаного місця, кликнув стриманим голосом її ім'я. Заходить ззаду, щоб захопити її за плечима на лавці, але не перелякати. Ніхто не обізвався. Він приступає ще кілька кроків ближче і в серцю щось тьохнуло.

Вона — тут!

Сидить в ясній своїй одежі, похилена. Ні, вона не сама! На землі недалеко її ніг, з правої сторони лежить хтось. Він пізнає бабуню Орелецьку. Видно спить, а внучка коло неї на лавці стереже її.

„Панно Ево!" кликнув півголосом і похилився над поруччям лавки. „Ви тут? — Слава Богу!"

Вона прокинулась перелякана, якби перед нею виринув несподівано грабіжник.

— Пане Юліяне! Якже ви мене перелякали! Боже мій, як ви сюди зайшли? Я чула якийсь шелест, неначе кроки. Ні, я ждала, я відчувала, що як ніхто інший, то ви прийдете.

Вона встала, вхопила його рамя через поруччя і попросила сісти на лавку.

— Сідайте, — говорила шепотом і повним щастя голосом.

Вона постановила собі цілу ніч так пересидіти і не ввійти скоріше в хату, аж...

— Аж, панно Ево?

— Аж бабуня не переспиться. Її ніхто не сміє такою бачити. Та як ви дісталися сюди? Ішли селом?

Він усміхнувся. — Така велика річ дістатися над став? Перескочив паркан і...

— Господи! як олень.

— Ні, як звичайний гімнастик або вояк. Лише про одно я не думав.

— Про що?

І він оповідав, що уявляв собі, як вона навмисне сюди зайде, щоб переполохати батька своєю відсутністю, за те, що відмовив їй дозволу на виїзд за кордон. Якби був не застав її тут, був би без надуми завернув і пішов просто до бабуниного мешкання, розбив би у потребі навіть двері і привів із собою дезиртера перед батька, а сам вернувся до Зарків,

Обоє розсміялися. Так сміються діти, коли їм вдасться когось здурити.

— А тепер до хати, панно Ево.

Ні. Тепер вона не хоче. Нехай він сідає.

— Ні, ви сидіть, — відповів. — А он, — додав, глянувши на небо — якась зірка зсунулась комусь до ніг луковатим своїм летом і знов одна, як скоренько, бачите?

— Бачу. Як поетично ви це кажете.

Він здвигнув плечима, потонувши очима на часок в небесну глибінь.

Вона поглянула на нього. Він усе такий стриманий, не відчував так само як вона. В ній інакше бється серце. Вона вдача повна життя.

Він не відповідав і вони мовчали. Минала хвилина за хвилиною.

Нараз вона перервала мовчанку впівголос питанням:

— Що ви маєте що проти мене, пане Юліяне... Ви...

— Як ви це розумієте, панно Ево? — спитав зчудований.

— Ви цілий день були чудні супроти мене.

— Я, пані? — спитав вражений наголосом останнього „ви". — Саме я застановлявся болячо над тим, що ви були тією, якій я міг би те саме питання поставити. Якби не ваші батьки, яких я шаную мов своїх рідних, мене б уже давно тут не було.

— О, ні, ні пане Цезаревич, не кажіть таке! Це страшне, що ми жінки не можемо в деяких моментах нашого життя так отверто говорити, як це вільно мужчинам. Ми мусимо більше підчинятися якимось законам традиційних форм.

Він дивився просто в її обличчя.

Вона спустила очі, обнявши руками коліна, мовчала хвилину і говорила далі: — Скажіть мені отверто, якої ви думки про еманципацію жінок, а радше про рівноправність. Мені йде про вшанування жінки, коли вона переступить межі дотеперішнього виховання і поступає свобідно, рішаючи наприклад про своє особисте щастя.

— Моя отверта думка про „рівноправність"? Мужчина — мужчиною, а жінка жінкою. Коли хто свобідний внішно і зовнішно, тоді поступає відповідно до свого „я".

— Ви берете, як бачу, це питання з гумористичного боку — сказала Ева.

— Борони Боже! Лише я цього питання ненавиджу. Воно може лише внести розладдя в су-

спільстві, довести до крайности. Нехай жінки студіюють, нехай працюють, лиш так зв. „домове огнище“ нехай не нищуть, не замінюють його на ресторани та місця розваги.

— Отже ви за домашнім огнищем?

— Так. Гадаєте, панно Ево, що коли мужчина напрацюється, нашарпає собі нерви для кусника хліба то йому не треба супочинку для душі і тіла між своїми чотирома стінами?

Ева усміхнулася силувано.

— Але проти рівноправности не маєте нічого? — спитала Ева.

— Нічого, як хочете. Я маю надію в Бозі, що вона мені особисто в дорозі до моїх простих цілей не стане.

Ева глянула на нього з боку і не обзивалася більше, а Юліян, сперши голову в руки, дивився вперед себе.

Ще панували півсутінки, хоч зорі чимраз то густіше виступали на небосхил. Вода наново вспокоїлася, легкий вітрець приляг, дерева стояли нерухомо, а недалеко від лавки лежала стара жінка з заложеними на грудях руками.

„Бабуня“, подумав Юліян, пригадавши оповідання о. Захарія, та її вплив на молоду дівчину.

— Тут так тихо, пане Юліян — обізвалася нараз Ева зниженим, ніжним голосом, — можна добре говорити.

Він схилився до неї. Що вона мала йому сказати? Щось важне і вагається? Нехай лише говорить.

— Зараз, зараз, — почув притишений голос.

— Я питала про рівноправність жінки, бо тут іде про поважання жінки, яка...

Він звернувся повним поглядом до неї. Їх погляди стрінулися: чудні, переполохані погляди. Вона відвернула очі.

— Гм, панно Ево, не можете сказати?

Він схилився ще нижче над нею і солодкий, дивний острах опанував його. Відійшла охота? Не мала довіря? Сховалася як мишка?

Він виняв годинник і поглянув. Сьома година.

— Час вертатись додому, там жде батько — і сказавши це зідхнув.

Довга, непевна мовчанка. Нарешті чути стримуваний насилу шепіт: — Я люблю... І сказавши це, ніби віддала ввесь скарб, всю покору своєї дівочої непорочної душі і встала, щоби відійти. Він зупинив її.

— Любите мене? Мене, Ево? І кажете це? А я давив таке саме почування, вагався, чи вам про це сказати, щоб не сполохати вас, боявся ображеного княжого погляду ваших очей.

Він обняв її і притиснув сильно до себе, не даючи їй кроку поступити, ні слова промовити.

— Ево — кликнув щасливий — чи ти не жартуєш? повтори ще раз.

— Це правда. Я загубила свою душу за тобою, не маю ні в день ні вночі супокою. А я не зношу щось затаєного у своїй душі. Цю мою сповідь ти мені утруднював, бував недоступний, амбітний і виминав мене, мучив.

— Я суворий по вдачі, Ево, відповів, не винен тому, але в мене є серце, що товклося тайком вже

раніше, не менше твого. На чужині, серед праці, по університетах, чи при війську, всюди виринали перед моєю уявою, дивилися зпід білого чола і чорних брів темні очі, питали щось, заповідали і знов відбігали, глузували, а все вертались твої очі, дівчино.

Він говорив поривчасто. Раз розколиханий із свого спокою, тепер якби не міг опанувати себе.

— С-с-т... — упімнула дівчина, кладучи йому руку на уста та вказуючи на сонну бабуню. — Вона збудиться, а я не хочу, щоб вона довідалася, що між нами зайшло.

Ці слова вона більше видихнула, ніж вимовила.

— Тобі бабуні страшно, справді? — і він насупив брови.

— Коли в тебе було досить відваги, щоб виявити мужчині свою любов, то чого лякатися її або взагалі чогонебудь? може ти глузуєш собі?

З тими словами він заглянув їй на мить допитливо в очі.

Вона відчула вразу в його голосі.

— Та куди там...? — заспокоювала, завваживши, як йому груди піднялися від зворушення..

— Я лише хочу, щоб це покищо було нашою тайною. Воно так любо. Але ходім звідси далі між дерева — додала і поступила кілька кроків вперед між перші дуби.

— Ходім, куди ти хочеш, Ево — підняв руку, щоб її обвести поза плечі, та вона скрикнула, відскакуючи в бік. — Гадюка! Юліяне, кликнула, он до води повзе, від бабуні... ох! я її вже зранку бачила, яка гидота!

— Юліяне, це недобрий знак. Це омен.

Він, замісць відповіди, притиснув її до своїх грудей.

— Омен, кажеш? дивись надворі парно, природа спрагнена жде прохолоди, гадюка пішла куди їй треба.

Так стояли вони ще хвилинку, мов вижидали чого.

— Хто тут, Ево? Ти тут? — почули вони враз хриплий голос бабуні.

— Я, бабуню, хочете вже вставати?

— Ні. Ще трошки донцю... ще трошки стережи мене. Що мене збудило? Чи хтось пройшов повз мене чи наступив на лице босою ногою як ледом? Чи ти кликала? Я нічого не тямлю. Подай мені ручку, нехай обернуся...

І з тими словами бабуся обернулася, відсуваючись від води і за кілька хвилин захропіла наново.

*

Отінений лісною зеленню і вечірніми сутінками стояв Юліян оподалік і ждав.

Ева в ясній, довгій сукні з мягкої матерії підійшла до нього.

— Ходім, дорогий — промовила пошепки, — ти сьогодні робиш на мене таке враження як тоді, коли я тебе бачила офіцером. Такий рівний.

— Чи я не завсіди такий? — спитав усміхаючис Юліян.

Вона покивала головкою і ніжно поцілувала його.

Його обличчя споважніло.

— Нащо ти мене опянюеш, Ево?

— Мовчи — усміхнулася. — Чи я до тебе прийшла, чи ти до мене?

— Як? — спитав він, схиляючись над нею, що тулилася шовком до нього. — Дома батько жде, Ево...

— Батько? Може би ми хоч кілька хвилин були без батька і були самі собою, кілька хвилин мій дорогий, бо самий скажи: чи довго будемо так? Ми-ж любимось, Юліяне, сказала голосом безжурної молодости. Розкрила обійми, обняла його, прилягла до його грудей, не рухаючись, ніби переливала свою душу в його груди. Здавалося, що з ними замовкли дерева , листя, травичка, нічні пташки.

— Щоб ти лиш цю хвилину ніколи не забула. Ти наділила мене найкращим багатством твоєї істоти, дала божественність своєї душі!

— Слава Богу, що й ти щасливий, шепнула йому в ухо.

— Ево!

— Ходім далі, голубе. Я знаю недалеко звідси одно місце між дубами, де в ясні місячні ночі твориться чудеса. Там виблискує з землі джерельце, звідки опівночі пють русалки воду, куди заходять серни, а весною як все пяніє від її чару, соловейки тьохкають на ввесь ліс.

Він не відповів, тільки притиснув мовчки її руку до уст.

— Туди ми підемо, шептала, не на довго Юліяне, бо кажуть, щастя перебуває коло людей лише хвилинами, як рідкий гість. Там Юліяне підождемо місяця як вийде на небо, і поговоримо про нашу будучність.

— І ти зложиш мені там присягу вірности як в давніх леґендах, Ево, як у казці...

— У казці, де до якогось часу все спить і опісля одна хвилина будить все. Раз у житті нехай і нам буде як у казці, Юліяне, бо тепер уже нема казок, кажуть, що їх покасувала наука... Будемо самі собою. Ні для кого, лише для себе.

Він німо притакнув головою.

*

Почали йти. З лівої і правої сторони дуби. Між ними недалеко гойданка, яку аж тепер побачив Юліян.

— Станьмо, Ево, попросив. — Тут справді як у казці. Я тебе поколишу легонько, заспіваю впівголос, щоб бабуню не збудити і щоб лише ти одна чула.

Вона похитала збиточно головою.

— Не хочеш?

— Ні, бабуня почує.

— Нехай. Моя душа така переповнена щастям, що я, я це відчуваю, цю ніч без сну проведу, не ляжу. Сядь, а побачиш як легонько поколишу. Ще й приспіваю. Я вас заворожу, а відтак вернемось усі.

— Боюся тут бабуні.

— Боїшся втратити її ласку? — дразнив Юліян, схиляючись до неї і обняв її ніжно правою рукою за плечі.

— Не бійся. Тої ласки ти не втратиш. Вона лиш тебе одну любить і я попрохаю вибачення в неї. А гойданка бач, яка приманчива.

Вона відступила нараз від нього, сіла на гойданку і вхопившися руками шнурів по обох боках, сказала усміхаючись: А тепер пісню, Юліяне...

Були звернені обличчям до глибини ліса. Він сам відповів: Вільшаний цар, Ево.

— О, так Юліяне, я його так дуже люблю і слова і музику Шуберта. Сказавши це, почала сама півголосом співати.

Він почав її звільна колихати, долучуючи свій гарний баритон стиха до її голосу...

Співали, переспівуючи кілька разів останні строфи, забувши на якийсь час про все довкола.

Коли скінчили, дівчина нараз, мов птах, несподівано злетіла з гойданки і, розсміявшись збиточно, пурхнула у глиб ліса, залишаючи здивованого Юліяна.

*

Коли вертались, ступали по землі, де постелилося місячне сяйво.

— Я твоя рабиня, Юліяне.

— Я не хочу рабині. Я не люблю рабства.

— То якою хочеш мене мати?

— Освіченою жінкою, українкою. Я не султан.

— А чи я не українка? Батько та мама — українці, а якби й не була нею то для твоєї любови стала б нею.

— А „рабині“ з серцем щирої любови, ти не хочеш?

— Не хочу. Досить ми вже і так від віків рабами. Час нам стати свобідними і свідомими.

— А ось в якого строгого нараз перекинувся!

Ще недавно нічого подібного не говорив — кликнула, притискаючи його руку до себе. — Юліяне ти любиш мене?

— Не віриш?

— Я жартую, мій дорогий. Чого так споважнів раптом?

— Чи нема чого, голубко? Ми найшлися, стали як ти кажеш, „самими собою", ми щасливі, але, Ево...

— Але що, голубе? Ми-ж не скажемо нікому про нашу любов, наші заручини, правда? — притулилася до нього як кітка.

Він не відповів.

— Юліяне? і заглянула йому в очі.

— Ти не сказала би нічого?

— Я — ні. А ти?

— Я — мужчина. Я відповідаю за свої вчинки.

Вона помовчала хвилинку і додала тихше:

— Мій батько не вибачить мені.

— Саме батько.. саме він.

— Ево!... почули нараз близько неї захриплий голос бабуні.

— Бабуню!

Широка, мов надуте вітрило, з розпростертими зпід шовкової мантилі, обіймами, наступала бабуня Орелецька просто на них.

— Змилуйся Ево, як можна мене так залишати! Я спала без надзору коло води і мало-мало не скотилася в глибінь, а ти пішла з паничем на прохід! Не подумала ти ані на хвилину, що мене могла і смерть коло води... Гніваюся Ево...

Бабуня сильно засопіла.

— Не на прохід ходила я, бабуню, а в ліс, просто в „казку“ і вертаємось звідтіля, як бачите. Успокійтесь, бабусенько, успокоювала живо підхлібним голосом Ева. Юліян стояв мовчки.

— Слава Богу, що вам нічого не сталося. Чи не чули ви як ми співали? Півголосом, стуленими устами... Пан Юліян Цезаревич прийшов мене відшукати у „посольстві“ від о. добродія...

— І тепер прошу пань — вмішався тут Юліян — вертатись до хати. А що ми добродійку бабуню залишили на часок без догляду, це тільки моя вина.

— Не беріть на себе вини, пане Юліяне, я може ще більше винна, ви хотіли вертатись а я... докінчила молода дівчина.

Бабуня завернула припухлі від сну очі на молодця і всміхнулася ласкаво.

— Ева, пустунка, хто її не знає! А ви, як поважний мужчина, не зчудуєтеся, що стара бабуня аж сюди зайшла, щоб у холоднім затишку під лісом передріматися. Такі більші приняття парохіян вимагають багато труду, надзору, то й мене утома з ніг звалила, то мушу конче лягти, щоб себе сном скріпити.

*

В хаті йшла забава між молоддю свобідно. Грали у „фанти“ і наперебій танцювали. Коли бабуня й Ева зявилися між гістьми, добрий настрій ще піднявся. О. Захарій повеселішав, бабуня Орелецька поплила у своїй фалдистій сукні між старші пані, якби щойно з другої кімнати вийшла, Юліян зайшов між чоловіче товариство. Він стежив очима

за о. Захарієм, був блідий і поважний. Хотів з душпастирем на самоті поговорити кілька слів, але спочатку не було нагоди. Коли о. Захарій залишився на хвилину сам, він приступив до нього і заявив, що коли буде можливо, він просив би висповідати його.

О. Захарій подався майже заляканий, крок назад.

— Коли? спитав.

— Хоч би і нині, отче.

—Тоді... о. Захарій приглянувшись молодцеві ліпше, спитав:

— Що з вами, Юліяне..? ви бліді, чи хорі, чи може маєте з ким поєдинок?

— Ні, нічого, я хочу свій останній тягар з душі зсунути.

— А так? — відповів душпастир вже спокійніше. — Ви сьогодні не мали свого звичайного настрою. Хто тут винен?

Молодий чоловік здвигнув плечима.

— То зайдіть завтра зранку в шестій до церкви, бо я завтра й так декого сповідаю. Добре так?

Юліян збентежився.

— Я волів би вже нині, коли це було б можливо.

— Нині?

— Так. У вашій працівні. Вона для мене так як церква... ще заки я додому вернусь.

— Коли ж ви їдете?

— Побачу. Маю ще деякі справи з Зарком полагодити. Я залишив хорого батька. Аж тепер прошибла мені думка, що він може числить години мого повороту, хоч і бажав собі, щоб я у сестри

побував вісім день. Але він тяжко хорий. Тому, отче.. і не докінчив.

— Коли так, то як лише буде це можливо, сповню ваше бажання. Нехай трохи успокоїться молодь, старші відійдуть на супочинок, тоді побачимо.

*

Ніхто з гостей ані домашніх, крім слуг на дворі, не помітив, як несподівано знявся легкий вітер і враз з ним надплили з заліся чорні хмари. Заповідалась буря.

Їмості попрощалися і пішли із господинею дому на супочинок, а молоді панночки метушилися за Евою, помагали їй і службі зносити постіль на нічліг. Ева попрощавшись наборзі з Юліяном та іншими гістьми подалась з бабунею до спальні.

Юліян, закинув поспішно пальто наопашки, приступив до о. Захарія попрощатися. Саме в тій хвилині прорізала сильна блискавиця темряву на дворі і в слід за тим ударив грім з таким лоскотом, що потряс цілим домом.

О. Захарій перехрестився. — Ви куди, Цезаревичу?

— Додому, отче.

— Та що вам Господь дав, де я вас проти тучі пущу? До Зарків більше як година ходу. Переночуйте в нас, а раненько поговоримо про що забажаєте.

Юліян хотів ще щось сказати, доказати, що такі ночі йому не першина, що при війську траплялося і гірше, але замовк. Шум вітру, що мов борвій

сотнями крил розшалівся, втискався в найменшу щілину і дзвонив вікнами.

Оба мужчини лишилися в їдальні. Кожний з них стояв мовчки при вікні і дивився в темну ніч, переданий своїм думкам.

— Слава Богу, що люди мають хліб звезений, не замочить туча, сказав о. Захарій півголосом до себе і склав побожно руки мов до молитви.

— Ніхто не був би цього цієї ночі сподівався, — відповів Юліян, не зміняючи своєї пози при вікні.

— Температура цілої днини була душлива, парна, якесь напруження відчувалося, якби перед розривом невидних оков... — говорив далі о. Захарій.

— Щось і в природі добивається іноді до визволення. Я наприклад почувався сьогодні нездоровий на душі і тілі, щось мені розсаджувало груди.

Опісля приступив о. Захарій до свого любимця, заглянув йому в лице і сказав: — Ходім до моєї робітні. Обіч неї я маю ще одну невелику кімнатку і там я вас поміщу на ніч. Але — вдарив себе наразв чоло, — ви, як зрозумів я вас, маєте щось на серцю і це треба скинути. Ходімо до робітні...

Оглядаючись за Юліяном, спитав якби мимоходом: — Чи завдала вам Ева богато труду, коли ви шукали за нею? Заховалася далеко?

Юліян відповів коротко, що ні, пояснивши, що була над ставом, де сторожила над бабунею.

Оба пішли до знаної вже Юліянові робітні-святині, що знаходилася при кінці коридора, де свого часу відбувся договір щодо грошевої позички на виїзд для його хорого батька.

О. Захарій, відчинивши двері до неї, підніс світло догори і попросив Юліяна ввійти в кімнату.

— Я лише візьму з шафи мій епітрахиль і зараз прийду до вас.

В малій, мало освітленій кімнаті — одною невеличкою свічечкою, що догоряла, видніли по стінах півтемні обриси старого, виробленого з дерева, почорнілого Хреста-Спаса, ікона пресвятої Богородиці, кілька інших піввитертих картин святих, картина з хустиною св. Вероніки і старі богослужебні книги.

— Сідай або клякни, обізвався поважно душпастир і перехрестився.

Юліян не сів, а зсунувся безшелесно до ніг душпастиря. Заховав обличчя в епітрахиль і клячав непорушно. Догоряло з легеньким тріскотом світло і в однім куті блимала дрібною цяточкою ледви помітна невгасна лямпадка перед статуєю св. Анни.

Душпастир ждав, мовчки. По якімось часі, мабуть внутрішньої боротьби, Юліян підняв голову і сказав півголосом:

— Не так особі душпастиря складаю я свою сповідь, а більше батькові доньки його Еви... о. Захарію відкриваю я свою душу!

— Говори сину.

Сповідь почалась та ставала щораз рівніша. Блискавки освітлювали дві похилені постаті: одну, яка заслоняла рукою очі, і другу, що клячала зігнута. З хлипанням дощу на дворі мішалося хлипання людських грудей. Чи походило воно з грудей молодих чи старих, годі було розібрати. Новий удар

грому, що струснув землею і покотився дальше, заглушив на мить довкола.

Коли сповідь скінчилася, з нею ніби враз затих і вітер. Душпастир заявив:

— Тобі прощається сину. Мужчина є духовник, а жінці вільно жертвуватися. Встань і йди сину. Все решта залиши мені.

Юліян піднявся і без слова зложив цілунок на руці душпастиря.

— Не залишишся на ніч у нас?

— Ні, отче. Мені треба простору і холоду ночі.

— А завтра дістанеш причастє.

— Не забуду.

О. Захарій посвітив йому мовчки і сам вернувся до робітні, де перебував до ранку.

Коли вийшов звідси досвіта, щоб зайти до церкви, здавалося, що злегка посивіла його голова, посріблилася на добре коло висок, а коло уст склалася мов витиснена невидним пальцем рисочка смутку.

Тої бурхливої ночі Юліян жвавим і певним кроком спішив до Захарків. Було вже по півночі, коли прийшов до них. Проти нього вийшла сестра із високою свічкою, щоб відразу трапив до своїх дверей.

— Зарко спить — відповіла пошепки — він мусить раненько доставити паку з городиною на дворець.

Увійшли у братову кімнату, єдину вітальню.

— Як випав вечір? — спитала сестра півголосом.

— Як звичайно такі забави. Йди і лягай, Марійко. Завтра розкажу тобі більше, бо я зморений.

Але вона не рушалася з місця, мабуть не довіряла його словам.

— Тобі щось прикре трапилося — допитувалася, шукаючи його очей.

— Дай спокій з відгадуванням, Марійко — відповів неохочо. І не роздягаючись кинувся на постіль як довгий. Вона сіла без слова коло нього, притулила своє обличчя до його і шепнула: — Мовчи чи не мовчи, а серце сестри ти не обманиш. Ти мав щось нині. Скажи лише одно слово: добре чи лихе?

— Гаси світло, сестро, будь ласка.

— Не піду. Я маю право питати, ти мій єдиний брат. Хто тобі кривду заподіяв?

— Я сам.

— Як мені це слово розуміти, Юліяне?

— Я заручився з Евою.

— І це кривда?

— Бо я цього ще не хотів. Навіть не уявляв собі, тільки мріяв про це, відсував у майбутнє.

Сестра дивилася на нього, якби не розуміла, а відтак додала зломаним голосом: — А вона, чи любить тебе?

— Любить.

— А ти її?

— Саме в цьому річ. Гаси світло та йди. Мені треба темряви, тої великої темряви, де людина почуває себе по глупих або нікчемних учинках мерцем, доки не прийде спасення і він не воскресне до нового життя. Ах, мрії мої, Марійко, мрії!...

— Господь з тобою брате! який ти смутний. Але спи і вспокійся. Гріх так сумувати молодому чоловікові.

— Не буду, сестричко, але йди. Та ні, дай мені ще твою руку: ту чисту, вірну руку, яку освячує чесна щоденна праця, нехай поцілую її...

І притискаючи її руку до своїх уст сказав здушеним голосом: „Гаси світло, скоро, скоро".

Вона перелякана згасила скоро світло і вийшла з кімнати.

Юліян спав і бачив, як у сні нахиляється чорнобрива Ева, збиточна і каже, викривляючи погірдливо уста: „Апостоле черні! тебе кличуть мужики. Дитину принесли до хресту". Вона вдарила його по щоці і кинула бохонець чорного хліба, принесений „чернею", перед ноги, і хліб твердий, засохлий покотився по долівці.

Його кличуть до хорого на кінець села. Мороз тисне, а завтра треба йти на похорон до бідної вдовиці, де залишилась купа дітей без хліба. Чує, як обзиваються скарги, що люди починають зневажати закони моралі, починають жити якоюсь „вільною любовю". Тут пара, там дві. Регочуться з його завваг, аж стає якось лячно, соромно. Повстають темні духи, що порпають в його житті, шукають.

Христос був завсіди вибачливий для гріхів тіла... Він волів перебувати у товаристві легкодушних жінок і штукарів, ніж серед фарисеїв — був тієї гадки, що ніодна людина не пропаща, коли його душа не пропаща.

Дощ ллється. Його сльози спливають по вікнах. Десь блиснуло, дерева гнуться покірно, піддаються бурі, що батожить їх і нараз втихає.

Знайомий голос небесний сповиває його пошарпану душу і чиясь рука обтирає йому піт з чола і він чує: „Тобі буде прощено. Мужчина є духовник, а жінці вільно жертвуватися. Встань і йди, сину."

*

Мов по грізній бурі на морі, що затирає всі попередні сліди, так почув себе Юліян по сильнім покріпнім сні, коли сонце розкинуло своє проміння просто йому в очі. Ранок був погідний — чудовий, вчорашні переживання станули йому ясно перед душею і його перша гадка була: причастія та Ева. Він мусить взяти Еву під опіку, а може й захистити її перед гнівом і кривдою родичів.

З собою він уже впорався і тепер уже зможе супокійно заявити о. Захарію про те, що досі гнітило його у глибині душі, а про що вчора на сповіди тільки натякнув душпастиреві як батькові своєї нареченої.

Бо це був такий відрух його душі, якому мов таємній силі мусів піддаватися. Від кількох літ, від часу врятування о. Захарія та Еви зпід кінських копит, він відчув істнування такого руху ніби малесеньку грудку заліза на дні своєї душі, що ставала йому на заваді у деяких хвилинах.

Аж під впливом вчорашніх переживань ці порухи зросли до якоїсь потуги, що ніби взяла верх над ним і наказувала поступати так а не інакше.

*

На парохіяльнім ґанку виглядала його коло 10-тої години по Службі божій Ева. Побачивши його, вона поспішила проти нього і всунула довірочно свою руку під його рамя.

— Ево, упімнув він її мимоволі, вказуючи на отворену кімнату їдальні, де звичайно пересиджували домашні.

— Ех! відповіла Ева нетерпяче, і додала півголосом: — Я сама ставала вже перед судом Юліяне, ще раненько і вже по всьому. Чейже старі звичаї і погляди не знищать нам нашої будуччини.

— Сс! — шепнув Юліян, але вона кивнула головкою у сторону вікна, щоб слухав.

— Через вас, пані тещо, — почув він грізний голос о. Захарія, — покрилося наше серце жалобою, покиньте мою хату, щоб я вас тут більше не бачив. Ви, ви і ще раз ви, всьому винні. Це проклін злого вчинку.

— Отче, зятю мій, ради Бога, спамятайтесь! Що вам Господь дав, мене винуватити? — кричала бабуня.

— Так, я повинен був уже давно поступити, — а тимчасом тільки поблажав, не мав енергії зібратися на рішучий крок показати вам двері. Ви із своїм нещасним налогом та своїм фанатичним привязанням до моєї дитини, потягнули її в нещасний вир.

— Татунцьо заборонить бабуні вступ до нашої хати, — зойкнула Ева з острахом і вхопилася нареченого.

— Не бійся, він за добрий, — успокоював Юлі-

ян і обоє вступили на ганок. Але голоси не втихали і до них прилучилося ще і хлипання їмости.

— Бабуня, бідна нещаслива бабуня, вона невинна, — кликнула спочутливо Ева. — Вона перша вибачила мені і обіцяла мене захищати в усьому, на неї можу числити. Я за неї також заступлюся, побачиш.

З тими словами побігла до кімнати і не дивлячися ні на кого, всунулася батькові до ніг. — Я сама тут винувата, батеньку, і ви бабуні не торкайте. Вона нещасна. А чи не знаєте, що ми мусимо наші провини взаємно собі прощати, ми мусимо любити один одного! Ох бабуню!.. аж тепер я розумію, що значить терпіння, що може жаль. Своєю добротою поблагословіть мене, батеньку, гнівом не вбивайте, бабуні не робіть кривди. Я вас благаю за неї та за себе, я молода...

— Молода, молода, зятю! — пронісся зворушливий голос бабуні Орелецької. Та душпастир підняв раптом руку і здавалося якісь тяжкі слова рвалися йому на уста. Уста йому не послужили, рука впала безвладно, він відвернувся до відчиненого вікна, склав руки на груди і потонув очима в висоту. Так він стояв якийсь час непорушно, якби згубив слух для окруження.

В хаті запанувала мовчанка, якби ніхто не віддихав, якби совершалася якась тайна повна святости, що мала помирити душпастиря і ображеного батька.

Лиш один відважився перебити цю мовчанку — Юліян, що непомітно ввійшов до кімнати. — Я пе-

реберу на себе ваш смуток, отче! Я молодий і мій жереб упав. Вибачте Еві! Я вступлю на богословя.

Що таке було в голосі молодого чоловіка, що душпастир прокинувся? Чи вразила його спокійна рішучість слів, чи щось інше, більш незвичайне? Його очі зупинилися на обличчі молодця, зчудовані, неначе не розуміли його, а Юліян блідий, але рішучий стояв перед ним і ждав одного-одніського слова.

— Я йй уже вибачив, — відповів о. Захарій, відвертаючи погляд від молодця. — Коли ніч проминула і настав божий день, я її вибачив, одначе щодо „батьківства“ то її це вже непотрібне.

Ева заридала.

— Жадайте від мене, чого хочете, батеньку, я все сповню, лише, щоб ваш жаль перемінився в давні почування для мене.

Батько зідхнув.

Ева обтираючи сльози, сказала:

— На одно дайте мені відповідь, тату, лише на це одно. Нащо дав Бог гарні ночі, що люди пяніють від них, навіщо навіває мрії на людську душу, наче поширює її і робить їх невідповідальними за свої вчинки?

Отець Захарій зустрівшись з очима доньки, відвернувся.

Та тут бабуня заворушилась.

— Батько тобі не скаже того, що я тобі скажу. Він душпастир, але я, жінка, дам тобі відповідь. Господь зсуває на людську душу мрії, на те, щоб і на землі був для смертних рай. Такими ночами ми забуваємо за своє горе, за свою самотність,

за те, що нас в ясну днину картають, бо — сонячне світло зрадливе. Ціле життя мені чогось не доставало, я побивалася за чимось і завсіди надаремне. Може ти, моя наслідниця ліпше мене зрозумієш. Ангелику мій, єдина радосте моя, нащо те все? Чому не може все так бути, як люди хотять, як ти або хто інший хоче? Твій батько хоче мене з тобою розлучити. Нехай пробує. Капітан Юліян Цезаревич встав із гробу... — говорила мов непритомна — і хоч той капітан ані на хвилину не бажав тієї бабуні, не торкнувся навіть її уст, бо любив другу, за те його внук любить її внучку, що унаслідила в с і прикмети Альбінських. Ось на це дайте мені відповідь, отче зятю. Воно так є, бо чомусь так мусить бути і ніхто цьому не винен.

Сказавши це, старуха обернулася до їмості, що мала очі та вуха тільки для свого чоловіка і доньки і, піднісши визивним рухом руку, кликнула: — Давай чарку, донцю, нехай випю на щастя Еви! Нині я дихаю ще вчорашнім переживанням, а ти, Ево, вспокійся, ти чула, що твій батько вибачив тобі. Він добрий і мудрий, — він душпастир. Хто-ж інший має прощати, як не він.

О. Захарій підніс руку, наказуючи мовчанку, але вона говорила далі.

— Гадаєш, дитинко, що був би прокляв? Пусте!.. Хто проклинає любов, той проклинає молодість.

І сказавши це, вийшла з кімнати, а дівчина поспішила за нею.

О. Захарій звернувся до Юліяна, що сперся коло вікна, у поважній задумі.

— Чи я вас добре зрозумів, Цезаревичу, чи справді ви рішилися вступити на богословя?

— Так, отче, — відповів Юліян. — І тепер я хотів вас ще спитати, чи вам досить цього з моєї сторони?

О. Захарій поглянув зачудовано на нього.

— З вашої сторони? Ага! — і вдарив себе злегка по чолі. — Ви себе хочете мені в жертву принести, молодий чоловіче? Що вам до голови прийшло? Я на це ніколи не дозволю!

— Так, я рішився, — відповів Юліян, зложивши руки на грудях.

— Так знайте, що я з вами не годжуся. Поступайте, як хочете.

О. Захарій почав роздратований ходити по хаті. — Що за ідея!

Юліян здвигав мовчки плечима.

— Небавком я виїду до Львова. Хіба, може хорий батько затримає мене якийсь час дома, та нічого не змінить моєї постанови. Чи маєте ще які бажання, отче, або доручення щодо Еви? Я буду старатися їх точно сповнити.

— Ні, — відповів нервово душпастир. — Хіба ще хотів би вам доказати, що це з вашої сторони рисковна гра вступати у стан, до якого не почуваєте покликання, хоча я не таю, що мені було б мило мати за зятя богослова. Він по моїй смерти міг би перебрати тутешню громаду...

О. Захарій не встиг докінчити своїх дальших міркувань, бо їмость появилася в кімнаті, а з нею Ева.

Душпастир поглянув на свою доньку довгим поглядом.

— Заки що буде, пане Цезаревич, заки буде так, як ми говорили, я вам передовсім як батько поставлю одно питання. Чи ви любите мою дочку?

— Так, отче, — відповів поважно Юліян.

— Чи ваші почування такі, що ви можете... але ні... — поправився нараз нетерпляче — скажемо простіше. Чи ви почуваєте в собі силу дотримати своїй нареченій обіцянку? Ви... ви бували у світі і, щоб правду сказати, я вас тепер мало знаю.

Юліянове обличчя змінило колір.

— Як це питання торкається моєї дотеперішньої поведінки у вашій хаті, отче, то нехай воно мене не мине, — відповів він.

В його очах заблисла сльоза.

— Татунечку! — кликнула Ева, підбігла до батька і сховала своє личко на його грудях. — Що спонукує вас ображати Юліяна таким підозрінням?

— Мій коханий, Юліяне, — ти вражений, але батько певно не думав так зле. Татунечку!...

— Так, Ево, — обізвався врешті о. Захарій, здержуючись у ході. — До такого питання спонукала мене твоя вдача, Ево. Не відтягайте ніколи своєї руки від неї, Юліяне, тої руки, що врятувала її раз уже від смерти чи каліцтва. В Еві є щось непостійне, ріжні пориви, що раз рвуть її до доброго, часом до геройства, а часто і до нерозумних учинків. Якби дотого ще не ті божевільні слова її бабуні, що в Еві збереглися всі прикмети Альбінських, то я ніколи не був би поставив такого питання.

— З бабунею справді треба числитися, вона небуденна, — обізвався з притиском Юліян.

— Вибачте, пане Цезаревич, — обізвалася тут нараз їмость. — Я маю також кілька слів сказати,

хоч цілком про щось інше. Я не знаю, чому тут стільки зайвого говорити, замість того, що найважніше. Краще нам спільно обрадити, коли мало б відбутися вінчання, ніж розводитися над вдачею Еви і над вашою постановою.

— Я прийду в означений час за Евою, отче, — обізвався Юліян твердо, — але раніше мушу сам із собою поладнати. Я не хочу бути лише чоловіком своєї жінки.

Їмость подивилася заляканими очима на Юліяна.

— А Ева, а весілля ? — спитала майже з розпукою.

— Ева буде до того часу при вас.

Ева, що ще тулилася до нареченого, прокинулась при тих словах з цілою живістю своєї вдачі: — Юліяне! — кликнула, — що тобі Бог дав? Я буду при батьках, т у т? Тобі не відомі мої наміри? Ти вже забув, що я вчора говорила, що їду на медичний факультет і що через те між мною і батьком дійшло до непорозуміння?

— На медичний факультет? — відповів він — так. Ти говорила про те, це правда. Але тепер ти повинна зрозуміти, що твій замір мусить уступити перед іншими обовязками. Від коли ти стала моєю, нареченою богослова, ти не можеш віддаватися медичним студіям.

— Юліяне! — кликнула Ева і сплеснула в долоні, — богословом? Ти богословом? Від коли це? Я ніколи не чула з твоїх уст, щоб ти хотів коли бути священником. Я уявляла собі тебе не інакше як ученим, професором, урядовцем, військовим, усім іншим, але ніколи попом. Ні, ніколи попом!

— Попом? — повторив Юліян придушеним голосом. — Ево, схаменися, що говориш? Чим є твій батько? Не священником?

— Залишіть її, Юліяне, — вмішався о. Захарій, дуже супокійний, усміхаючись гірко. — Вона ніколи неправдою не орудувала і тепер сказала те, що думала.

— То будь ним, як хочеш, будь чий хочеш, але я піду на медицину! — сказала вражена і очі її запалили раптовим гнівом.

— Ні, Ево, — наставав Юліян твердо на своїм, притягнувши зворушену дівчину до своїх грудей. — Це не може бути. Хіба ти вже так скоро забула, що мене любиш і не знаєш, що місце жінки при боці її чоловіка?

Останні слова вимовлені ним півголосом, не залишилися без впливу. За хвилину вона вспокоїлася і сказала: — Я про це не забула, Юліяне, але те, що для мене найважніше, наймиліше з усіх бажань, окрім твоєї особи на світі, ти забороняєш мені. Я-ж кажу тобі: Ти йди собі на богословя, вибирай фах, який хочеш, а я буду лікаркою.

— На селі будеш хорих селян лічити? — спитав він і усміхнувся. — По селах інтеліґентів мало, Ево. Ти не береш цієї справи досить поважно. Лікарська професія нелегка. Скидаєшся обовязків жінки душпастиря, і замісць при ньому сильно стояти, щоб і добре і гірке з ним ділити, хапаєшся... Роздумай, Ево.

— Я роздумала. Ти можеш бути вчителем релігії в місті, як до того прийде, а я буду лікарювати. Не так? Ах... будь добрий і послушний, Юлику. Ми

можемо це так гарно погодити, — благала і пестила голосом. — Ти не пожалуєш, маючи жінку лікарку, лише дай дозвіл.

І до батьків, що стояли без слова, звернулася теж. — Дайте нам дозвіл бути щасливими, батеньки, щоб нам щасливо велося, бо без нього я не поїду до Швайцарії. Юліян дозволяє.

— Дозволяєте, Юліяне? — спитав батько, впявши свої, великі голубі очі у свого майбутнього зятя. Юліян підняв брови вгору і притакнув мовчки головою.

— То я лише докину свій дозвіл, якщо воно щось поможе, до вашого щастя, але засобів на ту ціль у мене нема. Ева знає, куди вони в мене йдуть.

— Знаю, знаю, татечку. Для ваших бідних, голодних у громаді, на шкільні книжки, для дрібних невдячників, на сирітську касу, на шпіхлір у неурожайні роки, для калік і куди я там знаю... Але гроші марниця, — додала весело, майже пустотливо, — бабуня дасть, бабуня!

— А я не даю дозволу, Ево, — обізвалася наразі несподівано і твердо мати. — Попаді медицини не треба, на селі можна і домашніми ліками лікувати, є їх там доволі. На місці твого нареченого я ніколи дозволу би не дала. Учися прясти, ткати, господарки в полі, коло худоби ходити...

Але Ева цього вже не дочула. Як стояла, так погнала до бабуні, що в сусідній кімнатці сиділа спокійно за маленьким столиком перед шинкою і маслянкою.

— Я їду до Швайцарії, бабуню! Лагодьте гроші. Всі дали дозвіл, мій Юличок і татко!

О. Захарій саме тоді звернувся до Юліяна, що сидів, задуманий і гриз уста.

— Нащо ви дали цей дозвіл? Чи це тепер потрібне?

— Може й потрібне, отче. Тяжко відмовити. Та хто годен у будуччину заглянути. Знання і фахова наука ніколи не можуть пошкодити жінці, а матеріяльна допомога теж придасться... На чужині інакше на це дивляться. Я думаю, що нам обоїм не вийде з того лихо. Хто не рискує, той не виграє.

Їмость встала і вийшла з кімнати.

За хвилину вернулась Ева з бабунею.

— Добре ви зробили, зятю, що дали остаточно Еві дозвіл на виїзд за границю, — заговорила Орелецька спокійно і ласкаво, мов би роздавала посади. — Я радуюсь, зятю, щоб ви знали, хоча як гірко буде мені старій розставатися з Евою. Та чи можна молодій вік марнувати? Побачите, що будете мені ще дякувати, що допоможу їй добитися до цілі. Дасть Господь, і ви, і я, і пан Цезаревич діждемося потіхи і слави з неї. Вона недурно, хоч у другім поколінню з Альбінських... — тут глянула зпід окуляр на о. Захарія і похитала головою. О. Захарій зняв з вішала свій капелюх, взяв ціпок у руку і не промовивши ні слова, вийшов з хати.

*

На другий день Юліян відїхав і в цілім парохіяльнім домі запанував супокій. Ева якийсь час ходила сумна і до сліз розжалоблена, то знову на думку про свій виїзд за кордон була щаслива і не находила собі місця в хаті. Шукала за батьком, доки

не віднайшла його в читальні. Тут прилучилася вона до нього і пішла з ним далеко в село. По дорозі хапала кілька разів його за руку і, цілуючи її щиро, просила не гніватися та не журитися нею. Хоча і поїде на чужину, то свого „тунечка“ не забуде, і на його поважний поклик зараз звідти вернеться. А щодо Юліяна, то вона його так безмежно любить, і він такий добрий для неї, так поважно і так гарно розложив їх спільні життєві пляни, що їй перед нічим не лячно. — А бабуня, татунечку, запевняє мене, що і рік не мине, як Юліян „вилетить“ із семинарії і опиниться на іншім факультеті. Де йому, каже, між мужиків на село, він для інтеліґентнішої верстви уроджений! Це раз, казала, а по друге він з вояцької родини. Так казала бабуня, щоб мене потішити, що він іде на богословя, але я вже погодилася з тим. Нехай би і дроворубом був, лише, щоб був мій!

Молода дівчина перегнулася і заглядала в очі батькові, вижидаючи від нього відповіди.

Але батьківські уста не відчинилися і не дали на її сьогоднішню балачку відповіди.

*

Дома привитала Юліяна тиша, що мов шовком обняла його, а батько простягнув до нього руку й усміхнувся:

— Ходи, сину, ходи, я вже на тебе мов на спасення жду...

Та видко було, що недуга батька виступала щораз грізніше і винищувала його обезсилений організм до крайности. При ньому говорили лише пів-

голосом, син з мамою порозумівалися кількома словами, тільки Зоня говорила на самоті отверто про те, чого треба неминуче сподіватися.

Мати поводилася спокійно, її вид не проявляв її душевного стану, лише тоді, коли в сусідній кімнаті не було нікого, вона клякала і перед хрестом Спаса молилася, стримуючи плач у собі. Дні минали як удари годинника.

*

Одного дня по обіді, коли Юліян сидів коло хорого і саме перечитував уголос лист від Оксани, яка розвідувалася про стан батька, хорий покликав сина з проханням поглянути за мамою.

Мами не було, мабуть вийшла з хати.

— То ходи сюди і сідай! — сказав батько. Батько спитав його, чи він обдумав, як буде з мамою, коли він, батько, замкне очі.

Юліян перелякався цього питання, бо не сподівався його почути, та по хвилині надуми, знаючи батьковий звичай: на ясні питання давати ясні відповіді, сказав: — Я гадав би маму забрати до себе, коли ви вже таку тему порушуєте. Але вам нема чого такими гадками займатися. Дасть Господь, криза у вас промине і ви ще проживете між нами,... тепер займайтеся тільки собою.

Батько заперечив головою. — Як уже певно тобі відомо, були в нас моя сестра, тета Софія з тетою Олею Альбінською відвідати мене. Коли я їм, особливо моїй сестрі, отверто говорив про стан свого здоровля і як старшу та єдину мою родину

просив заопікуватися нашою мамою, особливо Оксаною по моїй смерти, вони подали мені, щоб мене успокоїти, готове рішення, і я мусів на нього дати свою згоду. Мати про це ще нічого не знає. Тета Софія забере маму до себе, дасть їй та Оксані мешкання, а ви обоє будете їй по змозі матеріяльно допомагати. Оця хатчина, як вам відомо, є її власністю, дохід з неї належиться їй і лиш вона одна має право обтяжувати її гіпотекою або продати. Я знаю, що ви всі діти мої, любите і шануєте маму, бо вона вам більше серця давала, ніж я...

Опустив голову і полежав часок із заплющеними очима. Юліян, схиливши голову, заслонив рукою очі, щоб батько недоглянув як у них зібралися сльози. Він ніяк не міг погодитися з гадкою, щоб це втілення енергії та залізної волі могло перестати існувати.

— Юліяне!

Юліян прокинувся і звернув лице до батька.

— Тепер до тебе. Отже ти записався на клясичну фільольогію?

— Ще ні, тату.

— Але вступиш на той факультет?

— Вже ні, тату.

Батько підняв голову.

— Може знов їдеш?

— Виїду.

Батькові заблисли очі і щось ніби усміх на його уста: — Знову з Едвардом? Він тобою кермує. Але що це я говорю? Мене вже нема. Поступай, як знаєш. Я думав, що хоч до мого кінця залишишся між цими стінами, де жили ми традиційним, патрі-

ярхальним життям, щоб мама, як мене будуть спускати в землю, не була сама. А тебе як журавля все наново манить кудись то в вирій.

— Я не з Едвардом виїду, тату. Я змінив свою постанову: вступаю на богословя. Туди стелиться мені дорога. Саме, як ви сказали, традиційна і патріярхальна.

— Підойми, мене, сину, і повтори ще раз.

— Я вступлю до семинарії, на богословя до Львова.

— Ти мене дуриш?

— Я вас люблю, тату, і кажу святу правду.

— Але чому? — і хорий знову намагався піднятися. — На богословя? З якої причини? Ти скажи, щоб я не вмер не дізнавшись, чому ти, не почуваючи в собі ніколи звання до... — і урвав.

— Я вступаю на богословя без фальшу в душі, щоб міг із чистим сумлінням людям в очі дивитись. У душі віднайду супокій і рівновагу щойно тоді, коли візьму тягар на себе. Я не хочу перед самим собою паленіти, що не відпокутував свої молоді проступки, головно один такий. Я хочу у самому собі побороти те, що для мене таке важне, щоб здобути право називати себе чесним. Я їду, тату, як покутник на богословя. Це моя тайна. Але не перед вами...

— Підсунь мене вище, сину.

— Ви дивуєтеся цьому. Коли я вернувся з подорожі, я так не говорив, я був юнак. Але я пережив одну подію і став видющим, неначе відразу дозрів.

— Я тебе не розумію....

Юліян притиснув своє обличчя до батьківських вихуділих рук і говорив:

— Я свого часу врятував найчеснішому, найідеальнішому з душпастирів доньку від небезпеки, а може і його самого. Від того часу він називав мене спасителем тієї дитини і став моїм батьківським приятелем. Та ту єдину його дитину без його дозволу, без ніякого права я потягнув за собою...

Хорий порушив головою; на його лиці показався вираз гніву.

— Ти к р а в...

— Назвіть це, як хочете.

— Слабосильний, як д і д о.

А по хвилині напруження спитав:

— Хто-ж це такий?

— Той, тату, звідки я недавно вернувся, — о. Захарій, а вона, вже тепер моя наречена, внучка пані Орелецької, вашої знайомої з хлопячих літ.

Хорий дивився наче непритомно на сина, якби шукав давніх споминів: — Орелецька з дому Альбінських? Ах, хлопче, це якась інтрига демонів! І ти, для нього, для того душпастиря це робиш?

— Він вибачив мені, тату.

Хорий усміхнувся недовірчиво. — Чи міг?

Юліян здвигнув плечима:

— Є злочини, тату, для яких нема вибачення. Мені здається, жаден суддя не осудив би мене так суворо, як осуджує мене моє власне сумління. Тому піду на богословя, а потім і в народ. Покину свої мрії і пожертвую себе тій діяльності, яка ніколи мене не манила. Коли моя амбіція, якась погорда, якесь легковаження для того стану, щезнуть і я перемо-

жу себе, щоб стати трудовиком, мій нарід буде мою працю благословити, тоді я буду із свого життя вдоволений і підойму чоло гордо.

По хвилині відпочинку, батько більше до себе ніж до сина, обізвався:

— А кров Альбінських, а наші противники?

— Я її люблю, тату. Хай буде, що буде, а вона мені дорога, — відповів Юліян. — Вона українка і батьки її українці.

— Але Орелецька не нашої нації. Кров з кровю змішається і ворожий елемент брав віддавна верх над нами. Стережися, щоб ти не потонув у ворожім таборі. Ти одніський наслідник Цезаревичів. Заверни, коли час.

— Ні, тату. Мій жереб упав.

— Заманила у вир. Я хоч який обезсилений і вже не для цього світа, а повторяю: це все наче не діло людських рук.

Притягнув руку сина до своїх грудей і грубі сльози сплинули по його вихуділих щоках.

— Жаден з Цезаревичів не був зрадником, — прошептав він.

— І не буде, тату, — докінчив Юліян твердо.

*

Довга година минула.

Незамітно налягли осінні сутінки на цілу кімнату і настала тиша. Вона зливалася з чимраз то густішою темнотою. Одностайне тикання великого старосвітського стінного годинника, який доглядала роками рука майстра, нараз замовкло.

Юліян прокинувся.

Ледвочутний дотик чиєїсь руки до його чола збудив його.

На порозі стояла жіноча постать, що тримала високо світло, яке, розпливаючись матовою ясністю над її обличчям, надавало їй вигляд святої постаті. Нечутно наблизилася вона до постелі і обоє з сином схилилися враз над недужим.

Майстра не стало.

*

По похороні батька, і переносинах мами в гори до тети Софії та Оксани, Юліян відвідав їх на кілька днів.

Виїжджаючи вже зовсім з гір вертався з Оксаною, що проводила його на двірець, дорогою попри ліс. Ранок був чудовий: осінній, трохи холодний, як звичайно буває у горах. З деяких яруг між горами клубилися мряки та пронизувані струями сонця, розпливалися у біленькі, дитячі хмарки, що знявшись у синяву, линули кудись у безвісти. Галуззя старих смерек звисало попри білу тверду дорогу густими перлинами роси.

Тут виринала несподівано білява скала з густого замкненого ліса і схилялася аж над дорогою, там ліс відступав від дороги, щоб зробити місце камінним стінам, звідки спливав шумливо гірський потік. Недовгий час їхали самою серединою містечка і тоді Оксана показувала братові, де мешкали деякі їх знайомі. Юліянові впав в око один будинок, ніби сам відокремлений. Не відзначався красою, але розкішними тополями, що виростали як сторожі коло входової брами. Низький із круглою верандою, як

пташине гніздо, з вікнами за великими для його розмірів і червоною покрівлею. Зпоза дому клубилися старезні дерева, велетні, а невеличка площа, що оточувала будинок з трьох сторін, пишалася тепер цвітником і манила прохожих зміїними, білою рінню висипаними, доріжками.

— Чий це будинок? — спитав Юліян, звертаючи голову до гарної посілости.

— Директора Альбінського, гарний, правда?

— Альбінського? — спитав, здвигаючи плечима. — У доброму стані, але без стилю.

— Він його трохи відновив, більші вікна вставив, — пояснила сестра. — Давно, кажуть, мав будинок малі, низенькі вікна та ще й загратовані, чим пригадував вязницю. Але я люблю це мешкання. Воно пригадує мені якийсь замкнений світ, якусь таємничість, яка манить. Кажуть деякі, що він зробив це для своєї єдиної внучки, яка просила і докучала дідові так довго, доки він не змінив малі вязничі вікна на великі „европейські".

Коли вони підїжджали до гори, за якою лежав залізничий двірець, з гори саме проти них котилася звільна якась коляска із ситими кіньми. В ній сиділо двоє осіб— якийсь старший мужчина, елєгантний пан, а до нього тісно притулена ніжна жіноча постать у важкій жалобі.

Коли обі коляски виминали одна одну, старий добродій глянув на брата і сестру. Побачивши сестру в жалобі, спішно, майже з переляком поздоровив її. Юліян, хоч не знаючи, хто він, відклонився.

— Директор Альбінський, — пояснила Оксана — а та в жалобі то була в о н а.

— Хто? — спитав Юліян.

— Вона, — Дора, його внучка. Ох, правда, ти не знаєш нічого, там у них таке страшне скоїлося... — І якби до себе додала: — Видко, її сюди забрали.

Юліян не питав. Він пригадував собі того, „Цезаря Борджію", як його називали — що не вагався ограблювати своїх гостей у карти, і визискував бідних людей. Рідний брат бабуні Орелецької. Тут виринула в уяві нараз ціла історія його батька, а в слід за тим Покутівка. Супокійне, гарне, широко розложене село із лісом, під яким виблискувався став, і „Ева", зойкнуло боляче його серце. „Дорога Ева", що вона там робить без нього?"

Але ні слово не вихопилося з його уст.

На телєграфічних дротах гойдались і цвірінкали ластівки і купали свої груди у мряці перетканій соняшним сяйвом.

Коли приїхали на двірець, була крайня пора до відїзду.

— Пиши, Оксано, — прощався Юліян — скільки можеш про маму і про себе.

Один останній щирий стиск руки і скочив у вагон. Оксана ще постояла хвилинку на пероні і вижидала, чи з вікна не вихилиться брат.

*

Юліян поїхав перед своїм відїздом до Львова ще на два дні у Покутівку, щоб попрощатися тут із сестрою і шуріном Зарком, а пізніше прилучитися до своєї нареченої та її колишньої виховниці др. Емі. Др. Емі мусіла на бажання батьків Еви перебу-

вати з нею у Швайцарії перший семестр, доки Ева не обзнайомиться із середовищем.

Ева відїжджаючи прощалася з батьком, заливаючися гіркими сльозами, все наново верталася до нього і обіймала його. — Держіться, татунечку, — благала, цілуючи раз-у-раз його обгорілі руки, —, і мене не забувайте, не згадуйте лихим словом, бо я це відчую.

Якби не Юліян і др. Емі, то прощання взагалі не скоро скінчилось би.

Бабуня вже на цілий тиждень перед розстанням із внучкою ходила з запухлими від плачу очима і мусіла дати Еві слово, що буде стримуватися від алькоголю, щоб не „збовваніти“ до закінчення її медичних студій.

*

Два роки не заїжджав Юліян в гори до своєї мами та сестри і не обіцював скоро їх відвідати. Все були якісь важні причини, що тягли його як не до Покутівки до Гангів та до сестри Зоні то знову до о. Захарія, куди заїжджав як мав вільний час і дозвіл із семинарії.

Ева першого року не верталась із Швайцарії на вакації, а залишилась там, щоб заакліматизуватися, основно обзнайомитися з тамошніми обставинами та студентським життям. Ферії другого року поділила надвоє: першу частину перебула в Женеві в якоїсь польської приятельки, другу в Покутівці, щоб побачитися з родиною, з бабунею і своїм нареченим, який, правда, писав теплі і щирі листи, але між їх рядками пробивалась якась „мертвеччина“ без

ширшого овиду. Вона хотіла переконатися особисто, що з ним діялося, чи дотримує він іще кроку у своїх поглядах, европейській культурі.

Той час був для Юліяна найкращий, наче винагородою за все, чого мусів зрікатися. Вони ходили обоє, часто і з батьком, далеко на проходи в поле, і Ева оповідала про свою науку, про славних великих людей, з котрими мала цікаві знайомства з ріжних частин світу.

— Юліяне, — сказала одного разу з розпаленими очима: — Ти не маєш поняття, які ми тут убогі і темні в наших українських сторонах, у порівнянні із західними селами.

— Знаю, Ево, — відповів. — І я бачив чужинний світ, побував теж, як знаєш, у Ціріху та Женеві. Почасти маєш слушність, але що нам робити? І ті багаті чужинці, що ти їх пізнала у Швайцарії теж прилітають туди тільки по світло знання і вертаються до своїх рідних вуликів, усяких „Покутівок", щоб працювати на своїй землі для свого народу. Остаточно вся людська праця і наука прямують до того, щоб здобути засіб для заспокоєння фізичних і душевних потреб і поставити себе можливо на найвищий ступінь культури. Але ті людські сили, як сказав один мислитель, таки замкнені до певних меж. І якби не наші мрії, що нам малюють рожево стіни наших вязниць, ми не хотіли б родитися. Кожний із нас повинен мати обовязок служити один одному і своїй народности. Коли кожний лише одну-дві цеголки принесе із щирим серцем до того нашого вузького світу, то ми будемо ставити

щораз кращі підвалини під нове покоління та державу.

Вона заперечила головою:

— Ти мусиш так говорити, Юліяне, і робиш це із становища майбутнього попа в Покутівці.

Юліян почервонів і зморщив чоло.

— Може й так, а може і ти помиляєшся. Але скажи, будь ласка, Ево, чи тобі справді така страшна оця Покутівка? Для мене це лірика. Пригадай, яка вона була тобі дорога, коли я заїхав до неї вперше. Ти тут родилася, виросла, тут твої батьки, твій український народ, подумай! Глянь, кожна хатина, що ти її бачиш, це окремий маленький світ. Вступи в ту маленьку хатину-світ, розвідайся, що в ній хибує, кого що болить, яка в ній освіта. Ох, Ево! Не віддаляйся від того світу, бо не добіжиш далі і не вийдеш поза нього. Прийде час і ти опинишся без нього як на пустині, ніхто на тебе і не гляне, а щодо п о п і в с т в а, то залишім його покищо на боці.

— Ні, ні, Юліяне, не на боці. Я хочу знати, як тобі з ним на душі.

— Я-ж щойно по другім році богословя, — відповів він спокійно, — що я можу говорити?

— Говори, як відчуваєш. Я теж рвалася на медицину і скінчу її, бо так постановила собі, але по-правді сказати, мені ботаніка припадає більше до душі. Я ходжу на ботанічні екскурзії... — і нараз зупинилася.

— На ботанічні екскурзії? — спитав він і хвилинку не спускав з неї ока.

Вона легко збентежилася. — Це мені страшенне подобається. Ходити, збирати всякі рослини... ох, ти не знаєш, Юліяне, що це значить — ботаніка! Пізніше працюємо в лябораторії... — і знову урвала.

— Ево, ти тримайся вже медицини. З медициною вийдеш краще, поможеш убогому, і заможньому. Не кидай її.

Юліян приступив до неї і хотів її погладити.

Вона відвернула головку і всміхаючись сказала:

— Я покину медицину, а ти покинь попівство.

— Ні, Ево. Мій жереб уже впав. Я інакше не можу. Причини мого вступу на богословя не іграшка. Краще не порушуймо зовсім цієї теми.

З тими словами він глянув далеко вперед себе і додав:

— Ти жалуєш, що пішла на медицину?

— Не жалую. Від коли мені пояснили, що значить ботаніка, а в нас, українців ботаніків так мало, маю враження, що це було б відповідніше для мене. Цей фах і так не відбігає далеко від медицини.

— З Покутівки можна буде зчасом щось зразкове і культурне зробити, хоча... — задумався Юліян і не договорив.

— Що хоча, Юліяне?

— Хоча, хотів я сказати — свояк Едварда, технік з Мінхену, писав мені з Америки, щоб і я туди вибрався. Каже, що для скінченого богослова були б там гарні вигляди і навіть без богословства найшов би він там для мене добре становище, особливо як для знавця чужих мов...

Ева заперечила.

— Ти не була б за тим?

— Ні...

— Бо з тобою було б мені скрізь однаково. Там можна би не менше для своїх працювати як тут. Там може і більша свобода.

— Для самих наших убогих робітників?

— Хто б мене потребував, Ево?

Ева перелякалася.

— О, ні, ніколи, Юліяне. Нам треба думати і про наших старих батьків. Я на Америку ніколи не згодилась би. Може колись збудують і тут лікарню, Юлику. Тоді я лікарювала би, а ти хрестив би, працював культурно. Чи ти був би тоді з мене вдоволений? — і заглянула йому щиро в очі.

— Ще питаєш? — відповів і усміхнувся майже щасливий її словами.

— Ми будемо себе доповняти. — сказала Ева. — Але перед нами, себто перед тобою ще два роки поважної фахової роботи. Бо я, ти знаєш, буду мусіти з тобою розстатись на якийсь час. Медичні студії, як відомо, вимагають довшого часу як теольогічні. Я буду до тебе і батьків на ферії приїжджати.

Він зморщив брови. — Не згадуй мені про той час, коли я мусітиму тебе заміжню саму у світ пускати. За тобою піде і мій спокій. Не знаю, як воно буде.

Дівчина розсміялася збиточно.

— Не журися цим, Юліяне. Нам іще далеко до того.

— Коби скоріше, скоріше до ціли, думаю, щоб скоріше її, ту мою долю забрати! Ох, Ево! — додав, віддихаючи повними грудьми, — як чудово склада-

ється іноді все в житті. Кожний із нас думає, мріє, старається дійти до свого „великого дня". Але чи всі осягають свою ціль, чи всі покликані до цього?

Вона мовчала з похиленою головою.

— Та ми обоє, Ево, ми будемо нашим учинкам вірні. Чи добре так? — він схилився над нею. — Слова не все щось доказують. Слова — пусті.

Молода дівчина не відповіла зараз, але по хвилині піднялася на пальці і без слова подала йому уста.

Бували хвилини, коли Юліян мов справдішній дітвак піддавався найменшим забаганкам Еви і сповнивши їх стояв і дивився на неї з подивом і мовчазною любовю, а вона з легким усміхом запевняла його, що і „льва" можна освоїти.

— Як до чого, — відповів він їй, — але до „львиної" крови, Ево, не все раджу добиратися.

— Ов-ва! — кликала.

— Не раджу, дівчино...

В любові бувала Ева весела, як потічок, а він — поважний, як спокійний став.

З радістю слідила Марія, сестра Юліяна, за своєю недалекою братовою і за братом, що на очах змінявся, ставав балакучий та веселий під впливом молодої дівчини. Бабуня перестала пити і пила тільки те, що внучка власною рукою їй подавала, батьки погодились, здавалося, цілком з побутом Еви за кордоном, — одним словом над приходством у Покутівці розвіялись усі хмари.

Деякі знайомі впевняли, що чужина розвинула чудово здібности в Еві і всі гарні завдатки в ній. У поглядах Ева змінилася. Перед своїм відїздом вона

була запальна патріотка-націоналістка, а тепер вона ніби охолола від того. Коли в політичних дебатах заходило питання, чи потрібний шовінізм українцям, яким іноді його закидали їх політичні противники, вона зворушувалася. Коли батько або Юліян мотивували необхідність шовінізму як відпорного засобу наболілої душі, у боротьбі за незалежність, у відповідь на шовінізм противника, вона цього не могла спокійно слухати. Признавала, що є силою у боротьбі і засобом тепер майже конечним, але загнана у безвихідну вуличку, покидала з піднятою головою кімнату, або переходила на іншу тему. Наречений дивився зачудованими великими очима за нею, одначе своїх поглядів не відкликував.

— Панна Ева хоче нам защіпити бациль космополітизму — говорили деякі гості, — але це відай їй не вдасться. Мудренька вона в вас, нема де правди діти, і знає добре та ясно, що хоче і куди її шлях.

*

Одного ясного передполудня при кінці вересня, коли обоє вертались від бабуні, йшли через ліс. Ева сіла спочити на улюбленій лавці недалеко ставу, скинула свій капелюх на землю в траву і дивилася задумана на поверхню ставу. Юліян у добрім настрою, спитав її з ким вона у Ціріху найбільше товаришує. Вона пояснювала. З росіянами не приставала, бо вони підсміхувалися, дізнавшись, що вона українка, і вважали українців за ворогів, не шукала їх товариства. З француженками і деякими молодими французами підтримувала знайомство,

щоби вправлятися в їх мові, з німцями жила під кожним оглядом добре, а більше...

— Українців не було там?

— Ох, українців! — була її відповідь знеохочу. — Тих можна на пальцях почислити. Вони-ж убогі, куди їм за кордон виїжджати, та ще у Швайцарію. Кількох наддніпрянців, правда, блукало на політехніці у Ціріху та в Женеві; вони були й познайомились з нею, але опісля відстали, вважаючи мене за польку, бо я товаришувала переважно з поляками з Королівства і говорила з ними по польськи. Є між ними один, що мене переслідує доказами, що моїм обовязком є вернутись до польського народу. Він — варшавяк, зветься Кава, ботанік, а його сестра найліпша моя товаришка, студентка медицини. Ми разом на однім відділі і мешкаємо разом через сіни. От і все. На чужині, далеко від своїх, без любови, ми вдячні кожному випадкові, що нам дозволяв зживатися з гарними людьми. Та мій бог — наука. В тебе інакше. Ти в семинарії маєш свою догматику і тому ми потрохи розходимося в думках.

— Твій бог обмежений, Ево, замкнений у книжках, а мій великий, оповитий безконечністю і непізнавальний. У його безмежнім просторі гуляють наші мрії та ідеали. Залиши ти мою догматику. Тут ми ледви чи зійдемося.

— Ти не хочеш признати, Юліяне, що ти заздрісний.

— Любов поважна як смерть навіть і в жарті. Будь обережна.

Вона розсміялася своїм збиточним сміхом. — Не кажу я? Ти не довіряєш мені. Не бійся. Там Юлі-

яна Цезаревича нема. Він у Покутівці або в семінарії, але по Женевах і Ціріхах не стрінеш його.

— Ні, Ево. Я не боюся, і я незаздрісний. Я лише остерігаю тебе заздалегідь, пізнавши твою вдачу, що любить грати „ва банк", щоб не зазнала колись через це прикростей. Ти не знаєш, що значить вразити амбітного мужчину там, де він найвразливіший. Поводись у мужеському товаристві так, наче б твій батько або твій наречений знаходилися біля тебе.

Вона стояла перед ним із сльозами в очах. Він наблизився до неї, і якась доброта взяли верх над ним. Він підняв руку, якби хотів охоронити її від чогось, але вона виховзнулася зпід його рук.

— Ти чудний, Юліяне, — сказала холодно. — Пощо це?

Він опустив руку, затиснув капелюх на чоло і не оглянувшись, перескочив несподівано паркан, як колись, щезаючи з її очей.

Вона теж неподивившись за ним, пішла вільною ходою до дому.

*

Над вечором того дня сидів Юліян із своєю сестрою на призпі під хатою. Сонце щойно зайшло і вечір був ясний. Довкола невеличкого домика чистого, з блискучими як дзеркальця вікнами, панував спокій. Запах цвітів недалекого зільника нісся з грядок, де ховались між іншими осінніми цвітами, повні барв левкої.

— Над чим ти так думаєш, брате? — спитала перша сестра. — Ще час тобі поважно журитися.

Іспити здаєш один за другим, адміністрація, а пізніше парафія в Покутівці тобі забезпечена в Едварда Ганґа як майбутнього дідича Покутівки, маєш наречену, яку любиш...

— Справді, — сказав брат і з тими словами відвернув лице від неї:

— Коли Ева відїжджає?

— Десь за дванацять день.

— Чому-ж сьогодні не зайшла до нас, як звичайно?

— Мабуть щось їй перешкодило.

— Телеґрама, Юліяне! — почувся нараз знайомий голос із недалекої виноградної алеї, голос Зарка, за яким ішов листонош.

— Підпиши, — сказав, подаючи зчудованому молодцеві телеґраму. — А тобі, моя пані, лист. Як не помиляюся, від нашої Оксани. — І погладивши жінку по личку, додав: — Я надобре зголоднів, ґаздинько, але кіш з цвітами і паку з яриною відіслав до двірця.

— Я мушу ще цієї ночі відїжджати, — сказав Юліян.

Зарко з жінкою злякалися. — Що сталося? Від кого телеґрама?

— Нічого злого. Це сам ректор телеґрафував. Єдина донька його сестри виходить за кілька день заміж і він просить, щоб найліпші співаки-богослови приїхали на весілля. А я диригент богословського хору.

— Повечеряй, — пригадав Зарко.

— Нема часу. Може, як вернусь — і вийшов.

*

— Ця Ева цілком хлопця проглинула, — сказала Марія до чоловіка.

— Так воно буває іноді, жінко, із найкращим і найповажнішими мужчинами.

Юліян стрінувся з о. Захарієм, який вийшов із свого обійстя на вулицю, поза браму. Парох з обличчя молодця вичитав зараз, що щось трапилось. — Що там, Юліяне? — спитав привитавшись.

— Я виїжджаю, отче, — і пояснив зміст телеграми.

— Шкода, що саме так складається, — сказав о. Захарій якось сумно. — Ви молоді наче-б змовилися на нас старих. Саме сьогодні по обіді прийшов до Еви лист з Варшави від якихось товаришів, щоб лагодилася в дорогу. Їдуть у Швайцарію. Лист цілком зелектризував дівчину. Вона думала, як знаєте, ще з кільканацять день у нас побути, тимчасом чужі люди виривають мені дитину із спокійної хати.

Юліян поблід. — Де вона?

Складала свої речі і книжки до подорожі. Мабуть сидить у своїй кімнаті чи в зільнику. Стара слуга, що вийшла з подвіря за браму поглянути за їмостю, вмішалася по звичаю довголітніх слуг до розмови: — Панна Ева у своїй кімнаті при отвертім вікні. Відай читають.

Юліян, закритий кущами наближався до вікна. Ева не чула шелесту його кроків. Його серце забилося. Чи гнівалася на нього? Ах, вона не знала, які почування зворушували його серце, чим була вона для нього! Перед нею на вікні лежала книжка, але дівочі очі не читали.

— Ево! — закликав упівголос.

— Юліяне! — зойкнула Ева, мов ударена ззаду невидною рукою, і похилила раптом голову над книжкою.

— Серденько...

— Ти мене перелякав...

— Чого? Я був би може сьогодні й не заходив до тебе, але зайшло таке, що я прийшов попрощатися з тобою, бо за дві години мушу відїхати.

Вона видивилася наче б він говорив з гарячки.

— Ти, виїжджаєш? Що сталося?

Він пояснив кількома словами причину відїзду.

— Але чому ти мусиш скорше відїжджати, Ево? — спитав.

— Мені писали.

— Хто?

— В о н и, мої знайомі з Варшави. Тобі батько сказав?

— Так, Ево. Але чи це мусить бути? Я думав тебе по моїм повороті відпровадити, якби ти ще була залишилася до мого повороту з весілля.

В її очах замиготіло. — З весілля?... — сказала протяжно і похитала головою...

— Не можу, Юліяне. І батько це вже зрозумів і не затримує мене. Я рада, що не буду сама їхати до Швайцарії. Я не люблю сама їздити. Зрозумій мене, Юліяне! — додала благально, коли він замовк і простягла рамена до нього.

— Що, Ево?

Він, заслонив собою до половини вікно знадвору і схилився над нею, шукаючи її уст.

— Ти не відчуваєш, Ево, що діється в тій хвилині в моїй душі, — сказав. — Ти спокійна, я бачу

і вірю, то лише я такий дурень, що серце кричить в мені боляче і не хоче вмовкати. Ти їдеш...

Вона нахилилася наново до нього і шептала: — Я би тобі одну половину з себе залишила і може тобі добре було б.

— Все-ж не можеш мені себе цілу залишити. Що сталося? Маєш жаль до мене?

Вона підняла головку і усміхнулася до нього. — Ти, мій орле, в демонічній одежі, — а за хвилинку додала споважнівши: — Мене переслідує часом почуття, що ми не побачимося. Ні, ні, побачимося, але як воно буде?

— Буде так, що вже не розстанемося. Коли поберемося, я тебе не пущу більше на студії.

— Побачимо, маємо ще час. Досі я не знала, що значить правдива, поважна любов, що вона робить із нас невільників, викликує стільки страждання. Зразу манила мене чужина, новина, чар незнаного, але тепер чар для мене поблід. Тепер не мучся, Юліяне, вибач мені.

Юліян дивився на неї і слухав її мовчки. Нараз зробив такий рух, якби прикладав револьвер до чола: — Мною не журися, Ево. Бувай здорова. Прийде час і з моєї душі опаде листя... — і заломився йому голос.

Ева з острахом вихилилася через вікно і нехотячи зачіпила за книжку. Книжка впала Юліянові під ноги. Він підняв її і побачив заголовок витиснений великими золотими буквами: „Пан Тадеуш“ Міцкевича. Механічно отворив книжку, обернув перший листок і прочитав: „Дрогєй товажищце Евє Захарій — оддани Зиґмунт Кава“.

Блідина покрила лице Юліяна і він сказав стисненим голосом: — Ховай свої дарунки ліпше, Ево.

Вона стояла випростована в рямах вікна і побілілими устами сказала: — Я тобі не спроневірилася, Юліяне, можеш мені вірити.

Ані один його погляд не промайнув по ній. — Є ще і гірші вчинки як зрада у любові, — сказав.

Вона простягнула руку за ним, але його вже не було.

*

Півтора години пізніше Юліян покинув Покутівку. Їдучи мав Еву безнастанно в уяві. Село було оповите нічною легкою темрявою. А там, ледво помітно на узгіррі пробивалися, якби від срібної білини стіни старого приходства.

— — — — — — — — — —

Тепер заглянемо на якийсь час у гірське містечко М., що по роках стало лікувальною місцевістю, і де проживав директор Альбінський із своєю родиною, та єдиною своєю внучкою Дорою Могиленко.

Там учителювала ще завжди Оксана Цезаревич, мешкаючи із своєю мамою у повдовілої Софії Рибко, сестри батька.

Коло мешкання Альбінського, де давніше покривала подвіря тільки зелена мурава, пишався тепер зільник. До „ластівяної“ веранди тиснулися білі і фіолетові кліматиси, а колюче галуззя білої і рожевої рожі пнялося по стінних драбинках високо аж під покрівлю хати.

Довкола сніжно білого будинку пашіла рістня, у літі увихалися безнастанно бджоли і так само від білих китиць пяніли акації.

Сад зачинався поза домом і зільником і тягнувся вдовж дому з залізною огорожею аж до гірської ріки. Ріка бігла між кінцем саду і невеличкою горою, званою „Мельниківкою", тулилася більше до гори, творячи через те під садом і дальше поза ним зарінок, де росли мов порозкидувані невеличкими кущами лози.

*

На Мельниківці, де білілося не багато селянських хаток, що їх винаймали власники деяким літникам, знаходилась і посіліть директора Альфонса Альбінського, ведена більше невсипущою „тетою" Олею, ніж самим директором. Був там скромний домик, гарний огород, садок і відповідні господарські будинки. Тут хотіла тета Оля на старість жити, доки Господь дозволить, щоб не бути нікому з родини тягарем. Та вуйко Альфонс, що не любив мешкати близько худоби і дробу, як висловлявся, „коло господарського швиндання", виарендував цю невеличку посіліть своєї родички, щоб мати ще один дохід крім веденої ним почти, арендованих кількох прегарних сіножатей і управи лісом своєї внучки.

Вела господарку на Мельниківці здебільша тета Оля за наказами свого вуйка, який уважав жінку за нездатну до самостійної управи земельної господарки. Допомагав їй старий слуга Олекса Дурило, колишній послугач до дітей у домі Альбін-

ських. Коли збиралося більше гостей, він перебирався у стрій гірничого робітника і був льокаєм, найчастіш ляйбкучером, метереольогом, помічником при пасіці, садівником, одним словом неабиякою важною особою. Він любив оповідати про панування вельмож Ганингаймів, і не боявся нічого, крім свого пана, який одним своїм похмурим поглядом умів наказувати йому послух.

Олекса Дурило був потайною правою рукою тети Олі, — невсипущого янгола-хранителя родини Альбінських, усіх вбогих і страждущих, що зверталися в потребі за поміччю та радою до неї.

*

Два місяці перед смертю Максима Цезаревича ввійшов одного дня по обіді Олекса до кімнати свого пана і станув коло порога.

— Олексо! Ти в мене відраня нині не був. Скажи, що там на Мельниківці чувати? І чи не видко зміни на погоду. Вже чотирнацятий день як ми від дощу пропадаємо.

— Я боявся нині старим мостом переходити, — обізвався Олекса. — Сіно так, якби пропало, бараболя під корчем зогниє, бідна бджола зівяла...

— Листонош удруге ще не був?

— Був, але лиш до старшої панни була господарська газета.

— А всі здорові і все впорядку там у нас нагорі? — спитав Альбінський.

— Та ніби здорові і в порядку, пане, тільки цієї ночі зсунувся в сальоні образ покійної пані із стіни на землю і роздерся надвоє.

Альбінським якби щось підкинуло.

— Портрет покійної пані, той великий на головній стіні? Як це могло статися?

— Хто його знає? Впав та й роздерся. Панна Оля скрикнула „Єзус Марія" і вдарила в долоні, коли я їй це розказав. Коли я хотів покійницю назад повісити, вона заборонила і казала, що по роботі сама це зробить, бо тепер не має часу.

Альбінський станув на рівні ноги і відгортаючи волосся з чола, зморщив його грізно.

— То ніхто не винен, лише ви обоє самі, особливо старша панна. Ви з тими своїми вічними порядками та обтиранням порохів певно нарушили цвях у стіні. Вас усіх варто з хати повиганяти!...

— Все може бути, пане. Я лиш кажу...

— Забирайся. Де панна Оля?

— У коморі, чи в їдальні. Вони дуже в роботі.

— До лиха з тою роботою, Олексо! товчуться в нею від кількох день, а зайти сюди до мене, поспитати, чи мені чого не треба, не прийдуть. Кілько разів я не наказував, щоб мені про все здавали звіт, якщо в хаті скоїться добре, чи лихе.

— Ага, — схаменувся Олекса, — от що я ще хотів доказати та за образом був би забув. Срібний голуб, той чубатий, що панна Дорочка, що я кажу: пані Дорочка собі вибрала і випестила, згинув цієї ночі і я найшов його мертвим у зільнику.

З очей Альбінського, якого можна було старцем назвати, блиснуло майже молодечим вогнем гніву. — Ти що не скажеш, Олексо, то все глупотою дише, стара баба з тебе. Іди і зачини двері від моєї веранди, бо віє.

Господар дому наче тільки ждав, щоб за слугою зачинилися двері. Відкинув з колін теплу шкіру і попрямував до сальону. Тут станув як остовпілий. Великий портрет його жінки, з літ молодости, з білим, прозорим серпанком, лежав на землі. Цвях був прибитий на своїм місці. Альбінський оглянувся по обширній кімнаті, мов би шукав за винуватцем. Глибока тиша заповняла кімнату і лиш знадвору було чути, як бився голосно дощ об великі вікна, як бушував вітер і як нісся тяжкий шум. Це був шум розіграної ріки і шум шпилькових лісів.

Альбінський підняв портрет із землі, поставив його до стіни і задивився в нього. Яка гарна була тоді його дружина, та дорога, єдина. Пригадував, як по шлюбі замовив портрет у славного артиста, що перебував у Ґанингаймів, щоб мати її назавжди такою молодою. Пригадував далі клопоти звязані з тодішнім матеріяльним становищем хліботодавців, як над пропастю висіло все його істнування, ріжні свої вчинки з того часу під впливом людської обмежености, недбальства та слабої волі, ситуації, в яких використовував слабших, коли казав собі з погордою для себе: „Хто хоче бути молотом — мусить уміти бути і ковалом“. Матеріяльні здобутки вийшли блискучі, але рівночасно Немизис забрала йому її з собою — ту найдорожчу цвітку враз з новонародженим немовлятком-сином, а потім майже всі діти, поки не залишився сам як пустир.

Найстарша донька ще в молодім віці вийшла за вдівця, багатого, чесного купця, німця Вальде, батька одніського сина, тепер військового лікаря, а єдина внучка, наймолодшої також уже покійної

доньки — Дора, подружена не з ким іншим як саме з єдиним сином, того купця зятя, лікарем Егоном Вальде.

Їх саме дожидали сьогодні над вечір перед пошлюбною подорожжю молодих.

Альбінський закрив обличчя долонями. Так на нього находив сум і тяжкі спомини по втрачених дітях. Так мало залишилося йому з тих блискучих часів, часів панування Ганингаймів, із його колишньої сили і становища.

Коли подався в їдальню, застав свою братаницю, Ольгу Альбінську, — потрохи вже посивілу, стрункy, з папіроскою в устах. Вона переглядала ще раз прибраний у цвіти,, порцеляну та срібло стіл до вечері для новоженців, а з ними і найстаршої доньки вуйка Альфонса, її кузинки — пані Цецилії Вальде, що справила в себе весілля для єдиної своєї сестрінки, Дори та її пасерба, військового лікаря Егона Вальде. Коло стола, біля тети Олі стояла одягнена в гумовий плащ, готова до відходу дівоча постать — Оксана Цезаревич, надягаючи рукавиці.

При появі Альбінського збентежилася. Він так чудно до неї ставився, якби не знав як властиво з нею поводитись: раз ласкаво, раз похмуро, раз як до дитини, то як до поважної жінки на становищі.

— Це все добре і гарно, Ольго, — сказав директор не без вдоволення, кинувши оком знавця на стіл, по панськи вкритий. — Але справа з портретом, з портретом, Ольго, попсувала мені гумор. Як це могло статися? І то саме нині. Нині вже нічого не кажу, бо не хочу собі вечора псувати, але якби не так... ти знаєш...

— Знаю, вуйку! — відповіла панна Альбінська спокійно, не підводячи очей та пересуваючи тарелі.

Пів години пізніше Ольга майже з тріюмофм принесла показати вуйкові портрет, що здалека виглядав ненарушний.

— Хоч би і не можна було його направити — сказала — то „жива копія" з нього все нам залишилася.

— Тобі також дотепи не в пору до голови впадають, — відповів сухо вуйко.

— Не в пору, вуйку? — сказала та оглянулася. — Наша Дора, вуєчку, наша Дора чи це не чиста копія своєї покійної бабуні? Хто з всіх ваших дітей перебрав так цілковито її риси, очі, ті глибокі карі очі, барву її волосся, як не єдина її внучка Дора? Чи не маю рації?

— Маєш рацію, донько, — притакнув Альбінський і постоявши біля неї в сальоні, доки не повісила портрет на своє місце, задивився на двір.

Легко і певно зіскочила панна Альбінська з крісла і сівши недалеко вуйка, витягнула з кишені папіросницю і з якимось внутрішнім вдоволенням почала курити.

Її думки кружляли коло Дори, бабуниної копії. Дора жила тут дома по смерти батьків перед вступом до школи; її доглядали і виховували мов під шклом, — це ж була одиначка в діда і в тітки Ціллі Вальде. Коли настав час, тітка відвезла її до перемиського дівочого інституту на бажання померлих родичів, особливо батька, — вчителя Могиленка. Звідти на бажання молодої матері-вдовиці переїхала до виховного заведення у В., щоб вивчитися німець-

кої мови, музики, трохи співу або і гри на якімсь інструменті.

Бажання матері і батька сповнено.

Коли Дора приїздила на ферії, була дідуневою і тетиною пташиною і мотилем. У столиці мала тітку Ціллю, вуйка Вальде і старшого від себе кузина Евгена, якому ще малим дівчатком вкралася в серце... Коли Егон приїздив уже медиком до дому, Дора відчувала для нього те саме, що він для неї. Він знав, що з жадною іншою крім неї не одружиться, коли не здобуде її. І доля була ласкава для обоїх і в чистій любові злучила їх. Він дійшов до гарного становища, любить та обожає її, а вона, як та голубка, всією душею припадає до нього.

Панна Альбінська встала. Великий годинник на стіні вдарив пів до шестої.

Директор звернувся до неї: — Як гадаєш, чи приїде і моя донька Цілля до мене з молодими? Зробила б мені цим величезну втіху. Та моя єдина, що мене розуміє, що... — тут урвав від якогось раптового зворушення. — Жаль, на віки жаль, що я не міг особисто бути на шлюбі Дори. Так гнали вони з тим вінчанням, якби одруження тиждень пізніше, як я цього бажав, не було б так само важне.

— Це так, вуйку, — відповіла тета Альбінська. — Цілля, її муж і молоді були б певно вволили вашу волю, бо знаєте як шанують вас, але як вам відомо, несподіване перенесення Егона до другого полку не дозволило відкладати весілля на пізніше. Та ми не багато втратили, вуйку, обоє приїжджають сюди, щоб рука дідуня поблагословила їх... Ви невдоволені, вуйку, а я інакше думаю. Я лиш одного вижидаю

— побачити своє дитинятко заміжнім. Чи поважне воно таке сімнацятьлітне!

Дідо усміхнувся: — Та яке там поважне може стати за день-два подружжя. Егон її більше розпещує, як повинен.

Панна Альбінська дивилася за димом, що плив рівним пасмом з одного кутика її уст, коли хтось застукав у двері.

Листонош передав панні Альбінській телеграму і лист із чорною обвідкою. В ній забилося неспокійно серце; поглянувши на директора, завагалася.

— Читай уголос, Ольго. Вижидання мене дратує, я вже старий, — сказав, якби наказуючи.

Вона прочитала: „Молоді не приїдуть, бо лиш одно з них живе. Лист висланий. Ціллля."

— Боже, Боже, що сталося! — кликнула тета Оля заломивши руки, а Альбінський почав сміятися. Сумний це вид, коли стара людина ридає, але ще страшніший, коли вона заллється спазматичним сміхом.

— Вуйку, Господь з вами! — кликнула. — Спамятайтеся. Ми ще незнаємо, що сталося. Є й лист від вашої Ціллі, він нам пояснить усе, — вспокоювала і, приступивши до нього, взяла його за руку і присилувала сісти. Сама розтяла лист від кузинки і попросивши старого чоловіка не зворушитися, читала звільна вголос: „Ольго, не дозволь, щоб мій батько зворушувався, бо і в мене вже не багато сил. По шлюбній вечері я просила обоїх залишитись у нас ще хоч на ніч і не відїжджати в дощ, бо вже їзда до церкви, була дуже прикра. Він забув

шаблю і приладжені обручки не міг віднайти (нечуване при його військовій педантерії!) так, що треба було наборзі другі купувати. Молоді не послухали нас, вперлися і відїхали. З ними і я поїхала, Егон просив мене ще перед вінчанням відвідати тітку тепер разом з ними і мені жаль було його щирому проханню опертися. Я їхала в окремім купе, бо була дуже втомлена. Дві години їхали ми поспішним, але яка то була їзда, громи били, та заглушували слова, а дощ не падав, а лив. Нараз недалеко одної стації вдарило нашим вагоном так сильно, наче б викинуло нас із шин. Залізничий міст, де наш поїзд надїхав, заломився, — перша частина його впала з висоти в ріку, решта висить у повітрі. Ніч темна хоч око виколи, а громи-блискавиці не вгавають. Ольго! Як оповісти, що там діялося в той час? Крики, зойки, плач, оклики розпуки „де ми", „що сталося", „рятуйте!" Я кричу напів божевільна і теліпаюсь із перестраху. Кидаюсь від одного вікна до другого, бігаю між пасажирами, вискакую з вагону в темряві і біжу їх обоїх шукати! Коли смолоскипи освітили катастрофу, я побачила, як перша частина поїзду лежала справді вдолині у воді, що бісилася дико довкола заліза, і всіх відразу рятувати було неможливо. Дора впала у воду і на щастя чи нещастя Егон за нею. Вона не вміла пливати, він славний плівак, виплив з нею на беріг, залишив її тут і завернув по нещасну жінку полковника. Врятував її так само, залишив біля Дори і сам кинувся у воду шукати за мною і шукати інших. Егоне, Егоне! Ти був би все вчинив, що твоє шляхотне серце наказувало! Але, о великий Боже, смерть простягла руку за тобою!

Грубий бальок розваленого моста, нанесений розшалілою водою, вдарив його в чоло!

Переодягнену в чужі сукні Дору, неначе божевільну, привезли ми з жінкою полковника до дому. Вона лежить безнадійно хора, без памяти, омліваю з остраху, що стратить розум. Бідний батько, довідавшись про трагічну смерть сина, вдарив головою об стіну і там впав. Двох лікарів щоденно буває в хаті. Дору рятують, бо що нам залишиться, коли збожеволіє, або загасне?

Бідний мій батько, бідний дідуньо, бідне і твоє серце, Ольго. Сумний буде ваш нинішній вечір. Доглядай батька. Коли можливо, приїжджай. Ні, не приїжджай, прилітай. Я сама хитаюся між життям і смертю. Чи є правда, чи є справедливість?

Ваша Цілля."

Скінчивши читати лист, тета Оля глянула на свого вуйка. Він виглядав страшно. В його очах горів огонь болю і жалю. — Їдь, Ольго, — сказав, опускаючись обезсилено у фотель, — залиши мене. Ти бачиш, що я переживаю всіх. На те Господь мене і тримає. Їдь доки ще вони живі, доки бє в них живчик. Я ще маю надію, їдь.

*

Коли два тижні пізніше тета Оля вернулась із столиці, проти неї вийшов директор Альбінський і спитав уже здалека:

— Як там, донько?

— Ліпше, славити Бога, — відповіла. — Потрохи Дорі память вертається, вона в неї була наче засипана. Почала до мене горнутися, гладила по ли-

ці, лиш не знала, як мене назвати. Треба при ній із кожним словом рахуватися, казав лікар. З поясненням пережитого і його наслідків треба починати обережно і то лише тоді, коли сама рушить ту тему. Лікар має надію, що до кількох місяців вона буде вилікувана, і що зможемо її сюди забрати, бо галас міста впливає шкідливо на її потрясені нерви.

Сталося як лікар передбачив.

Тіло і змисли Дори кріпшали з тижня та тиждень, память верталась і хора сама почала згадувати страшну пригоду та ставити питання. Щоб сказати їй правду — це сумне й нелегке завдання перебрав на себе батько померлого її чоловіка — її тесть, купець Вальде. Зразу на її питання повні зачудування і несупокою, де знаходиться Егон і чому вона в чорній одежі відповідав натяками, а пізніше виявив їй усю правду. Сам прибитий нею батько з жахом у серцю попрохав її, притуливши її до своїх грудей лише одну хвилину і над тим застановитися, що з утратою свого єдиного сина, він утратив все, що мав найдорожчого на світі і що тепер лиш вона одна йому сина заступає. Тому вона мусить старатися для нього, своєї тети та їх усіх виздоровіти. Дора вислухавши ці слова з якимось німим послухом, після хвилини застанови обняла тестя за шию і довший час не рухалася, та вслід за тим, якби аж тепер зрозуміла цілу вагу своєї втрати, вибухнула сильним і конвульсійним плачем.

Коли панна Альбінська прийшла повідомити Дору, що збирається до відїзду, Дора притиснула хустину до очей, щоб стримати сльози, які поплили по змарнілім її обличчі.

— Я цього не пережию довго, побачите, — сказала. — Я не буду довго плакати і вас турбувати собою. Егон сам покличе мене. Що ви знаєте як ми любилися! Який він був для мене, яка це була людина!

Та як усі великі почування болю чи радощів уміють у людській душі проминати, так і молоденька вдовиця вспокоїлася небавком так, що не було остраху, що її нервова хороба повториться.

Тета Оля своєю щирістю, тонким почуванням, часами і рішучою енергією, що не любила накидатися, а лиш кріпити духа, стала для неї як для всіх страждающих правдивим янголом-опікуном. Дора, стративши маленьким дівчатком батька, опісля шестилітня і маму, у домі діда звертала свою дитячу душу до панни Альбінської. Коли приїхала вдруге до хати діда, оповита у глибоку жалобу, знов тільки теті Олі заявила: — Я буду вашою, тіточко, аж до хвилини, доки мене не покличе Егон до себе.

— — — — — — — — — —

Якось дивно склалося так, що в пору, коли прибула повдовіла пані Цезаревич до своєї братової пані Софії Рибко, директор Альбінський привіз до себе свою, тяжким горем прибиту 17-літню повдовілу внучку.

Дора помагала теті у господарстві і обі перебували разом на пожиточній праці довгий час. Під впливом тети Дора ставала чимраз спокійніша. Тета Оля не говорила багато, вона і не любила пестити, але те, що притягало до неї, це була свіжість її духа, природність. Хто і не хотів, мусів

покладати віру в її слово і виявлятись перед нею щиро і отверто.

*

Дора полюбила Мельниківну і заходила туди часто. Зразу ходили з панною Альбінською, а далі й сама. Особливо, коли треба було від дідуня важніші припоручення передати Олексі, вона йшла на гору сама.

Годинами ходила на проходи. То лісом, де почувала себе мов у святині, то каменистими стежками, де стрічалась із гірськими людьми і вислухувала супокійно їх жалі та радісні події, то споглядала задумливо на сусідні заліснені верхи та тонула у божеській красі природи.

Любила пересиджувати над потоками, що спадали голосно, заглушуючи інші звуки, у розгоні почерез скалисті стіни. Там, де плила гірська ріка і місцями, здавалося, наче сунулася вперед, вона ті місця обминала. Зелена, понура вода манила її своєю ляклівою тайною і викликала мороз на тілі. Як дика серна, що іноді з нічого, від одного несподіваного ледви замітного шелесту в лісі сполошена, утікала, так, утікала і Дора. Ліс мав свої тайни, а вона їх ще не знала. Не хотіла знати. Зате так на самоті, без товариства, полишена виключно на свої сили, ніби дужчала.

Любила Дора заходити на Мельниківку і тому, що тут пригадував їй кожний куток дитячі літа. Сюди приносили її з великого мешкання, коли сильно плакала і нелегко було її чимнебудь заспокоїти.

Коли була слухняна, особливо при науці, бувало дозволяли їй іти з тетою Олею на Мельниківку. Тут в одній з кімнат відкрила Дора одного разу одну річ, яка зачудувала її і вразувала чимало. Була це прядка з колесом, на якій пряла ще її покійна бабуня Альбінська, а пізніше й тета Оля. Прядка не стояла тут невживана. Видко було, що вона ще недавно була в руху. На куделі при прядці знаходився гарно приготований лен, а на гребені звиті напрядені нитки.

— Тіточко, — сказала вона ще того вечора до панни Альбінської, коли обі розходилися до своїх кімнат на супочинок, — ви мусите мене навчити прясти. Наші бабки і прабабки всі вміли прясти. І моя бабуня напевно теж.

— Твоя бабуня дуже любила прясти, а дідо гнівався, що вона підтримує старосвітчину, бо з жінок гірничих урядовців ніхто цим не займався. Він все тримався здалека від демократичних почувань і не любив, щоб його хата нагадувала село і „низи".

— А чому-ж дідо з попівською донькою оженився? Урядничих доньок певно було досить.

— Ах, тоді, бабуня, була донькою вже не звичайного душпастиря, а вище поставленої духовної особи і з літературної праці знаної особи. І гарна була, Доро. Із своїм білим личком і очима як у серни, із своєю незвичайною солодкістю в усміху, і виразом обличчя вміла чарувати. Та все бували моменти, де він... — і тут урвала.

Дора не питала більше.

Вона знала бабуню лише з портрету і перед ним могла вистоювати годинами.

— Ах, тіточко, — додала з якимось нервовим поспіхом молода вдова. — Ви мене мусите всього навчити, що самі знаєте. Коли я так подумаю скільки всього знають інші дівчата, жінки і взагалі мої ровесниці, то я видаюся собі проти них наче без змісту, і по цім світі, мов автомат блукаю... Мені соромно. І коли я так думками вперед іду, тіточко, то Егон мусів у глибині душі перед моєю беззмістовністю і не великим знанням очі зачиняти, бо інакше за що мене так дуже любив?

— Любов тайна, зазулько, — відповіла панна Альбінська і відвернулася.

*

Про гарні дружні зносини, як вони іноді між шляхотнішим жіноцтвом бувають, директор Альбінський мало що знав. При своїм бистрім умі та оці знав, що вони істнують, але не сприяв їм, був їм навіть неприхильний. Він лиш одну з „Цезаревичів" признавав, — і ставився до неї з відповідною пошаною — саме паню Софію Рибко з дому Цезаревич, вдову по надучителю Рибко. Коли наспіла відомість до панни Альбінської про смерть Максима Цезаревича, брата пані Рибко, він переслав їй вислови спочування, але решту родини завзято оминав. Коли Оксану, яку знав добре як учительку цієї місцевости, та її маму запросила з якоїсь нагоди до себе панна Альбінська, і він там припадково знаходився, відійшов з їх товариства зручно, насуплюючи брови. Панна Альбінська спитала його тоді із свавіль-

ним усміхом: — Я собі запросила моїх добре знайомих на маленькі сплітки, а ви нас бойкотуєте, вуйку, чому?

— Бо я не хочу вашу єдність своєю присутністю нарушувати — відповів.

Станувши раз проти Цезаревичів на становищі ображеного колишнього високого урядовця за „безпідставне“ підозріння у справі самовбийства капітана Цезаревича та з принципу тримаючись осторонь зносин з українцями, він не уступав із цього свого становища. Українців Цезаревичів заступав тут тільки жіночий пол, бо єдиний їх нащадок мужчина перебував далеко. Тета Оля, сирота по його браті, із вступом у дім вуйка заявила отверто, коли щей забажав, щоб вона в його хаті говорила тільки його матірною мовою, що вона по мамі, хоч і знімченій, — українка і нехай він не порушує цієї справи. І хоч ніколи не виявляла своїх симпатій якоїсь одної народности, говорила свобідно обома мовами і німецькою. Тета Оля заступаючи маму сиротам, згідно з бажанням покійної, плекала в них любов до матірної української мови, і до свого народу, вчила не вирікатися його і не приносити йому сорому безхарактерністю. Від хвилини, як перебрала вона обовязок заступати дітям у вихованні маму, вона перестала істнувати для себе. Її вуйко в усіх напрямках мудрий та освічений, ішов їй на руку у вихованні дітей, лиш у вихованні синів у національному дусі забороняв їй брати участь, щоб вона і не починала. З того виходили іноді серед молодого покоління диссонанси між синами і сестрами.

*

Більш як два роки минуло від часу, як повдовіла Дора Вальде, прийшла до здоровля, стала зрівноважена, набрала охоти до життя і праці, і мов не оглядалася за минулим.

— Чого? — сказала раз до тети Олі, — порпатися в минувшині, шукати того, чого ніколи найти не можна? Я мала його, я чула його серце, вибрану душу, і я почувала себе ліпшою і цінніщою, ось і тому вже більше не нарікаю. Видно: Егонова смерть була необхідна, як і моє життя необхідне.

Її очі дивились тоді зпід білого чола з незбагненою тугою і вона так тонула в думках, наче шукала утраченого щастя. Молоді уста, сумно зарисовані надавали її обличчю у таких хвилинах порівного виразу. Вона вже не збігала, як давніше, з Мельниківки мов газеля. Втаємничена панею Альбінською у світ бджільництва, вона потонула в ньому з такою повагою, що починала зрівнюватись у славі „доброї“ пасічниці з тетою Олею.

З міста вислав її тесть прегарний інструмент-фортепіян, замовлений на нову посаду померлого лікаря Егона. Дора в горах заприязнилася з ним і віддавалася виключно класичній музиці. Займалася нею поважно, мов розвязувала проблєми, а від співу, що виривався в неї іноді сам на уста, стримувалася, майже полохалася свого власного голосу. Та коли співала, то так, що дехто з слухачів плакав від її чарівного голосу. Коли кінчала, а в хаті панувала тиша, вона сама переривала мовчанку, щоб лиш не допустити слухачів до висказання її підхлібних слів, яких не любила слухати.

Хоч тета Оля часто відвідувала своїх приятельок в їх оселі, у старім шкільнім будинку на узгірі, то Дора ніколи не виявляла бажання прилучатися до неї. Вона знала їх усіх, але дідо заборонив підтримувати знайомість із ними. Коли тета Оля раз кликала її зайти з нею, що Оксана „розумніша", що була б для неї „відповідним товариством", дідо стримав Дору, кажучи: — Лишись тут, я старий, не покидай мене. Я тебе впевняю, що там ти не найдеш того, чого сподіваєшся, нічого крім пересічности, а на чолі „розумниці" трохи гордости.

Дора мовчала, але хто знав її добре, знав, що вона не була згідна з дідовим бажанням. По якійсь хвилині сказала:

— Тета Оля любить Цезаревичів.

Альбінський здвигнув плечима.

— Я знаю, що вона тобі ту родину як симпатичну представляє, але хоч як я шаную звичайно слова моєї братаниці, то можу тебе запевнити, що не все, що вона хвалить, є золотом.

— Не знаю, — відповіла Дора спокійно. — Одно, що мені в тих жінок подобається це те, що вони ведуть себе солідно і нікому не накидаються, хоч убогі.

Дідуньо скривив уста:

— Бо виноград за високо висить, — відповів і більше не було про те бесіди.

Одного разу по обіді, коли директор сидів із внучкою на камяній лавці під хатою, саме проти входової фіртки, фіртка заскрипіла і несподівано ввійшла Оксана Цезаревич. Із книжками під пахою

з капелюхом повішеним на руці, вела мале сільське дівчатко.

Побачивши на камяній лавці Дору, вклонилася здалека і сказала:

— Вибачте, панство, коли може перешкоджаю. Вертаючись із школи, я подибала на вулиці оцю дитину, що йшла і плакала. Вона голодна, мати лежить хора, батько пішов до тартаку, і дитина не знає як дістатися назад до дому. Я відпровадила дидитину до її мами, але і в мене лежить мати хора і я спішуся. Чи не дозволили б ви слузі відпровадити малу на Мельниківку, бодай через старий міст...

Дора придивлялася уважно Оксані, — її гарні, сталевої барви очі притягали до себе.

— Я сама відпроваджу дитину, пані. Маю час. Не журіться більше нею, — відповіла Дора. — Ходи до мене, дитинко, ми підемо аж до твоєї мами. Добре?

В тій хвилині підніс директор знад часопису голову і, не глянувши на Оксану обізвався сухо:

— Чого тобі самій відпроваджувати дитину? Заклич слугу, дай їй кусник хліба і справа скінчена.

Молода вчителька, наче не дочувши слів Альбінського, склонилася перед молоденькою вдовою і спитала:

— Отже можу віддати малу вашій опіці, пані — і мов завагалася назвати її по імени.

— Дора Вальде, — докінчила Дора, усміхнувшись мимоволі.

— З виду я вас знаю. Чи мусите справді вже йти?

— Так, — відповіла Оксана, і кланяючись по-

далася до фіртки. Кладучи руку на клямку нараз застановилася й оглянулася. Дора підняла дитину на руки і не вважаючи на замітку діда, вийшла без слова за Оксаною на вулицю.

Ішли якийсь час поруч і знайомилися. Дора спитала Оксану, чи не могла б вона коли до неї зайти і про дещо поважніше поговорити, нпр., про убогі та осиротілі українські діти. „Тета Оля" робила їй уже кілька разів пропозицію зайти до неї, але вона сама не знала, чому не пішла, — чи була така несамостійна, чи стояла під впливом чужої сили. Але тепер, наче відчула відразу грунт ,де може сміло стануги. Оксана була мило вражена пропозицією нової симпатичної знайомої, яку знала тільки з оповідань тети Олі.

За підвечірком Дора сіла близько тети та обнявши її одною рукою сказала:

— Оксана Цезаревич подобалася мені, тіточко. Її чудові сталеві очі дивляться з таким виразом, наче б видобували все, що криється в людській душі. Вона непересічна дівчина, правда? Ви її знаєте?

Тета Оля притакнула головою.

— З вигляду вони всі вдалися у свого діда, саме тими очима, орлиними носиками і темним волоссям.

Дора підсунула з зачудування брови.

— Ви його знали? — притулюючися до панни Альбінської, вижидала відповіди.

Тета Оля оповіла короткими словами, що дідо був військовий, чесний, талановитий, щирий патріот і що помер несподіваною смертю, не осягнувши сорока літ.

— Підчас мого перебування в домі твого діда, — говорила — він найрадше пересиджував серед дітей. Твою маму, що була наймолодша, він уподобав собі найбільше. Вона була тихенька і все співавала йому пісеньки.

— Оксана Цезаревич цінніша від мене, — сказала Дора.

Альбінська поглянула на неї здивована. Дора пояснила свої слова:

— Що я досі сповнила? Оксана вчителює, помагає своїй мамі і в хатній господарці, вона безперечно добра патріотка, а я що?

— Коли тобі було ще робити? — відповіла тета, — Досі ти жила життям гарно плеканих дітей, що не знають звідки і куди йдуть, ведені лише самими традиційними звичками, як багато інших людей.

— Чи не могли б ми обі разом відвідати Цезаревичів?

— Осінь зближається, дитинко, робота з усіх кутків заповідається, піди сама до них, вони тебе радо приймуть. Це люди з культурою в крові.

— Ви знаєте, тіточко, що я тепер лиш або з вами або з дідунем виходжу між „люди".

— Боягуз, — зажартувала тета Оля.

— Дідуньо тому винен.

— А з Гафійкою таки вийшла. Видко, тобі треба частіше сходитися з Гафійками. Зрештою з Оксаною ви не повинні бути чужими, бо твоя кузинка Ева Захарій заручена з братом Оксани, Цезаревичем. Знаємо, що дідо не симпатизує з Цезаревичами. Коли ти зайдеш туди сама, він буде менше против-

ний, а коли зі мною, то буде відказувати. Тому ти піди сама, а я за тобою зайду.

Вони знали, чому директор Альбінський ставився ворожо до всяких знайомостей Дори. Вона врятувалася, так сказати б, чудом із страшної катастрофи, дбайливість лікарів ледви відвернула її від божевілля. Вона була йому за дорога, як єдина його перлина. Після смерти Егона, як єдиний її опікун, дістав від дирекції залізниць відповідне, повне відшкодування для молодої вдовиці і за високу готівку закупив гарний шмат ліса, з якого мала вона колись жити. Спокійні давні часи минули, світ почав переіначуватися і він постановив, що, як довго живе, буде підготовляти Дору до теперішньої дійсности, вчити її життєвого реалізму. Крім цього в усіх його поступках гамував його той колишній божевільний „проклін". Ні, ні, він з такими людьми як Цезаревичі не хоче мати нічого до діла!

*

В тиждень пізніше по обіді впав раптовий дощ. Так несподівано, як упав, так і минув. Сонце показалося наново, деревина блистіла від краплин і в зільниках цвіти тремтіли по купелі.

В зільнику вешталася Дора, обережно, але немилосерно стинаючи рожі. Зложила з них китицю і хвилинку дивилася на неї. Ввійшла нечутно до дідової кімнати, щоб повідомити його, що виходить з дому. У руках тримала прегарну китицю і кришталевий дзбаночок, повний золотого меду.

— Я йду, дідуню, до панства Цезаревичів. У від-

повідний час зайде за мною тета Оля. Не журіться за мене.

І схилилася, щоб зложити на його руці цілунок. Дідо стиснув її руку мов кліщами і сказав:

— Ти противишся мому бажанню і йдеш до дому, який я вважаю для твоєї особи за невідповідний.

Дора поблідла, і витягаючи насилу свою руку з дідової, сказала:

— Тета Орелецька — ваша рідна сестра, коли вона не вагалася згодитися на заручини Еви з Юліяном Цезаревичем, хоч Ева така талановита дівчина, що займе колись в українськім суспільстві поважне становище, то чому мені, її кузинці, не можна знайомитися в рідні того нареченого з чесними жінками?

Альбінський усміхнувся.

— Тета Орелецька могла також свою внучку з ким іншим заручити як з богословом та ще й сином ремісника!

— Він лагодився на професора гімназії, а може й університету.

— То чому пішов на богословя?

Дора мовчала, не знаючи, що відповісти.

— Його батько був годинникарем — відповіла сміливо.

— Теж особистість! — кликнув директор із нетаєним глумом.

— Дідуню, — сказала Дора, — я не хочу вам перечити в річах, яких я не розумію, але наука Христова вчить нас, що перед Богом ми всі рівні, всі. І тому я не розумію, чому має одно бути гірше, бо

походить із нижчого стану, а друге ліпше, бо з вищого.

— Тета Орелецька не є для мене міродайна, — завернув завідатель до попереднього аргументу.

— Але Ева і родичів має.

— Справді. Мати попадя, яких є тузинами, а батько наївний піп, то й справка героя вдалася.

— Вони з любови заручилися, дідуню.

— Я бачу, що ти дуже добре поінформована про попівсько-покутівські справи.

— Ні, дідуню, не дуже. Дещо знаю від тети Олі, а про свої заручини писала мені Ева Захарій сама.

— А я тобі щось інше скажу: що моя сестра — Орелецька, теща о. Захарія, нещаслива через свій наліг, відомо також і те, що вона грошевита пані. Юліян Цезаревич не був із тих, щоб не знав про одно і друге. Загніздився в Покутівці, зблизився до парохії, а що має бути гладкий, то закинув вудку і зловив золоту рибку-одиначку, спадкоємницю бабуні. Цезаревичі завсіди були вбогі. При такій невістці як Ева Захарій Цезаревичі зможуть огрітися.

— А я все стою на тім, що їх лиш сама любов злучила.

— А я лише одного хотів би дожити, — докинув, — щоб побачити як колись Ева получить обовязки попаді і лікарки. Але вона талановита, з правдивою кровю Альбінських, вона в кожній ситуації дасть собі раду.

— Дідуню, — відповіла Дора — я все відчувала, що ваше серце не було настроєне добре для Цезаревичів, що в вас є до них нехіть. Чи це може тому, що вони українці? Чи ми тому винні, дідуню?

А коли ні, то за що їх уникати і понижати? Врази-ли вас?

Він тріпнув рукою, наче би його щось укололо і сказав брутально: — Іди!

Переступаючи поріг, вона оглянулася. — Як вернусь, дідуню, то зайду до вас, щоб оповісти як там було!

Не маючи охоти стрічатися з людьми, що цікавилися гарною молодою вдовою і зазирали за нею, вона пішла коротшою дорогою, просто на узгіря, де стояв шкільний будинок — тепер власність пані директорової Рибко. По раптовім дощі, в каштановій алеї залишилися тут і там, мов дзеркалеві цятки води, які Дора то обходила то перескакувала.

Вона була трохи зворушена. Вона буде в тих Цезаревичів уперше. Знає розклад їх мешкання і деякі родинні справи. На душі мов несла гріх. Цезаревичі, хоч рідко, а все ж бували в тети Олі коротко через дідуневу нехіть до них. Її тепер покидає відвага зайти до них. Тета Оля сказала їй, що вони врадуються її приходом, але чим ближче наближалася вона до старої школи, тим більше проймала її несміливість. „Боягуз, дикунка", сказала б тета Оля і сміялась би з неї. В неї бється злегка серце, вона згадує дідуня, зідхає і пригадує всміхнене добродушне обличчя тети Олі з папіроскою в устах. Забуває, що хотіла ввійти з задньої сторони мешкання через подвіря і подалася мимоволі на сходи.

Стискає уста і стукає у двері. З середини ніхто не обзивається. Жде ще хвилинку, потім ще одну... Хтось із середини просить увійти. Мужеський голос.

Відчиняє двері. Перед нею стояв високий мужчина, темноволосий, з блідою церою й ясними очима.

— Я до пані Цезаревич і панни Оксани. Не знаю, чи застаю їх дома...

— Прошу дуже. Мама і сестра дома — і молодий мужчина вказує на двері по правій стороні довгих сіней. Рівночасно відчинилися вказані ним двері і Оксана появилася на порозі.

— Як гарно, що ви зайшли до нас, пані Вальде, — заговорила живо Оксана і попросила гостю до середини. Сіли за столом покритим гарно вигаптованим сукном, де стояла невелика фотографія в різьблених рамцях.

— Чудно, — сказала Дора, відсуваючи знимку від себе. — Це лице мені знайоме, десь я його мусіла колись бачити. Але де?

Вона похилила голову, наче пригадувала і нараз розсміялася.

— Перед хвилиною! Це той сам, чи син? Наречений кузинки Еви Захарій?

— Так, це мій син, коли ще був старшиною, — відповіла пані Цезаревич, — не хочеться мені вірити, що я його маю у своїй хаті. Вчора по обіді приїхав. Вісім богословів, вибраних співаків, вибралися з ним, диригентом богословського хору... Вони були на весіллю ректорової сестрінки, кілька кільометрів звідси. Щоб таку подорож не робити безцільно, зробив їм мій син пропозицію заїхати сюди, щоб улаштувати тут український концерт на добродійну ціль для вбогої шкільної молоді. Наші прегарні українські пісні, мовляв, повинні пізнавати не лише наші люди, але і чужі. Завтра вечором відбудеться кон-

церт. Мені видається його приїзд мов сон. Завсіди перебував на феріях підчас студій у Покутівці або на парохії у батьків своєї нареченої. Дасть Бог, від тепер за рік, буду мати вже невісточку.

Дора слухала.

Підчас того, як пані Цезаревич розмовляла, Оксана віддалилася незамітно і небавком внесла самовар. Вмить стіл застелила білою як сніг скатертю, де появилися напечені смачні пампушки і медівники. Ввійшов Юліян у чорній одежі богослова, як ще ходив до міста.

— Пані Дора Вальде, кузинка твоєї нареченої Еви і внучка директора Альфонса Альбінського...

— Чи то не ви були перед більш-менше трьома, може чотирома роками в Покутівці, бо імя „Дора“ я собі з уст Еви затямив. Тоді ми ще не були заручені.

— Так. Я верталась з тетою Олею після школи до дому і поступила була до Покутівки. Я була ще тоді дуже молода... — і тут перервала раптом, ударивши себе легко по чолі. — Мої рожі, мед!

— Це для вас, панно Оксано, — сказала, подаючи цвіти учительці, а це для вас, добродійко.

Обі обдаровані подякували, а пані Цезаревич спитала:

— З вашої власної пасіки?

— Так.

Мати поставила золотистий мед перед сином:

— Їдж сину, таких пасічниць як кузинка твоєї нареченої нема багато.

Юліян поглянув на Дору: — Справді? Ви самі займаєтеся бжільництвом? Таке заняття відповідає більше старшим.

Дора пояснила, що тета Оля ввела її у працю, колись вона сама зможе провадити господарку. Тепер до фахових студій забиратись їй уже запізно і дідуньо її від себе не пустить. Але зчасом можна свої постанови змінити.

— Може візьмете собі приклад від вашої кузинки, моєї нареченої Еви? — сказав Юліян.

Їх погляди стрінулися. Їй здавалося, що в його голосі і очах мигнула іронія. Вона здвигнула байдуже плечима:

— Хто може у будуччину заглянути?

Він звернув голову до вікна і не питав більше нічого. Дора дивилася хвилину несміливо на Оксану.

— Я думала про те, чи не можна б улаштувати та утримати захоронку? Українців у тутешній околиці мало, а хоч би і було більше, то тут переважно робітники.

— Чим утримувати захоронку? — відповіла Оксана.

Дора посумніла. Вона над тим не задумувалася. Їй було досить того, що це буде добре і корисне. У думках рішила навіть, що буде по дві години денно перебувати між дітьми.

— Дітей треба і прохарчувати, — вмішалася пані Цезаревич — а хто і чим буде вести кухню? До цього треба капіталу і людей.

Дора замовкла. Подумала про своє власне майно, але тут застрягла гадками. Все відшкодування, яке дістала по смерти Егона, взяв дідо у свої руки, а в нього залізна рука і він не видасть їй тепер ані сотика.

— Покищо не знаю, звідки зачати, щоб ввести в життя діло. Треба буде й з тетою Олею порадитися. Вона знає на все раду.

— Справді, — обізвалася Оксана. — Це цікаво, що та золота тета порадить?

— А я бачила себе вже в уяві серед дітей, — сказала Дора — як я ними займаюсь.

— Це не така легка праця, як ви собі уявляєте, — вмішався і собі Юліян — це-ж будуть головно діти з нижчої верстви, убогі, обірвані. Вони все бувають слухняні і мирні. До них треба рук, терпеливости, серця і психольогії. Чи ви годні денно хочби пів години таку одну або другу дитину на руках тримати, вспокоювати, а часом і попестити? Далі, чи ваш дідо згодився би на те, щоб його єдина внучка перебрала на себе такі обовязки?

— Над тим я не надумувалася, — відповіла Дора півголосом. — Тут треба би також...

— Поборотися, пані, — докінчив Юліян і по його устах перебіг знову ледвипомітний усміх іронії. — Краще пічніть від чогось легшого, от, від святого Миколая для дітвори, від ялинки.

— Ви мене зробили на одну надію біднішу, а я їх і так не маю багато.

— Справді? Ви так поважно це брали?

— Я буду свій дохід з пасіки на такі ціли відкладати, — кликнула нараз Дора вражована, що їй така думка заблисла: — Ви добре кажете, треба від малого починати...

Пані Цезаревич вийшла з кімнати, щоб полагодити якусь роботу, а Оксана поспішила за нею, щоб наборзі покінчити ще кілька непоправлених зшит-

ків, бо хотіла провести Дору. Юліян і Дора лишились самі.

— Чи ви прийдете на наш концерт, пані? — спитав Юліян.

— Не знаю.

— Відїжджаєте сьогодні?

— Ні. Тільки не знаю, чи дідуньо схоче. Хіба, що може з тетою Олею пішла б. Я люблю музику, іноді й сама співаю.

Юліян скрутив свіжу папіроску і зовсім не виглядав так, якби мав охоту займатися гостею. Дора підійшла без слова до фортепіяну і вдаряючи одною рукою легко по клявішах, присунула собі ближче крісло і сіла. Їй було мило, що цей мужчина мовчав. Наречений Еви, колишній свояк. Всі в тій хаті їй чимось близькі. Вона грала злегка, ніби випробовувала інструмент.

Юліян сидів з боку, курив. Чудно! Споріднені з Евою, а найменшої схожости у вигляді між ними. Тут профіль майже дитячий, мягкий, очі якісь знайомі, і щось між її бровами нагадувало йому. Ні! він не знав. І його гадки поплили, і викликували жаль до Еви. О, Ева, Ева!... Його очі падуть на дівочу вдову, що сидить мов птах із зложеними крилами, не звертаючи на нього цілком уваги. Ева згадувала лише про її очі мов у „серни“ і про те, що Дора не захоплювалася жадними ідеями, не ставляла собі вищої цілі. Але, де була така друга як Ева? Він бачить її так виразно перед своєю душею, її глибокі очі, її збиточний зачіпливий усміх, її дотепні слова, але тепер? Чужина пожерла їх духову приналежність. Через чужину вона втратила змисл

для нього, заміняла його за приятелів... Музика згубилася. Пані Вальде оглянулася.

— Я не вмію артистично грати. Не дійшла до високої школи. Граю лише для себе, для своїх, — сказала спокійно, без міміки, і наче його своїм голосом збудила. Він зачудований видивився на неї і, не знаючи, чому, спитав:

— Ви довго були заміжні, пані Вальде?

— Здається, не довше, як три години. Одну годину провела з чоловіком по шлюбі в його батьків при весільній вечері, а дві, коли гнали поспішним поїздом підчас бурі назустріч катастрофі. А більше я його не бачила.

— Вибачте, пані, що я поставив таке питання, — сказав обережно, примирливо. Взяв її руку і притиснув до своїх уст. Ця жінка не була вже дитиною. Вона не рухалася із свого місця.

— Це нічого. Все одно воно й так не зміниться, не буде ніколи як було. Ви богослов, вірите, що ми колись зійдемося і ще існує позагробове життя, правда?

Він мовчав. У відповідь на погляд її очей, він міг лише мовчати. Але вона все ждала і повторила питання:

— Правда?

Тоді він сказав заспокійливим голосом:

— Людське життя це трагедія від хвилини уродження аж до загадки смерти, сказав один мислитель новіших часів.

Ввійшла Оксана вже з капелюхом на руці, а за нею пані Рибко. На прощання притиснула її до грудей і сказала: — З цього вікна я нераз ще моло-

дою жінкою дивилася зимою на мешкання вашого діда, Альбінського, що як зачароване житло з освітленими вікнами лежало там унизу між білими деревами, мов срібна мрія. Згадувала неодно з минулого, — гарне і сумне, а пізніше, вже старшою, все мала бажання побачити вас зблизька. Говорили про вас, що ви „чиста“ бабуня Альбінська, народжена може і на те, щоб залагодити все, що блукало темними тінями з минулого між добрими і злими вчинками людей.

Дора, приступаючи до вказаного вікна, дивилася хвилину крізь нього:

— Справді, звідси чудово видно наше мешкання, сад, тополі при фіртці, а навіть вікна тети Олі і мої. Зимою мусить бути дійсно гарний вид звідси. Зимою я буду до вас хустинкою махати, панно Оксано, або по умові вікна освітлювати, даючи собі тим знак на побачення.

Сказавши це майже весело, вхопила свій капелюх, і беручи Оксану під руку, вийшла спішно з хати.

Юліян слідив за обоїма з вікна якийсь час як ішли алеєю. Побачивши саму маму в кімнаті, спитав: — Кілько їй років, мамо?

— Кому, сину?

— Їй, тій Альбінській.

— Мабуть цього року скінчить девятнацятий, так згадувала якось її тета. — Чи подібна до Еви?

— Ні. Скоріше контраст. А обі Альбінські, — додав і між його бровами показалася зморшка. — Не знати, в котрої більше тої цінної крови вдержалося...

Мати здивовано поглянула на сина.

— В Еві певно ні. Вона з попів.

— Хто знає, мамо. Бабуня Орелецька при кожній нагоді, коли Ева хоче якесь своє бажання переперти, підкреслює, що вона переважно Альбінська. Я переконаний, що ні, лиш іноді... — і в цій хвилині станув перед ним останній прощальний вечір, загадкова поведінка Еви і „Пан Тадеуш" з присвятою.

*

Вийшов на каштанову алею. Ішов військовим рівним ходом, дійшов до її кінця і там пождав розглядаючись. Його погляд впав на червоний дах дому Альбінськоо та вікна. „Дора казала, що буде освітлювати вікна на знак, якби мали бачитися..." І знов його думки опинилися коло Еви. Ні, нема таких, які не любили б її, яких вона не заворожувала би.

Вижидав сестру. Вона йшла скорим кроком, наче б знала, що хтось буде її вижидати.

— Мушу дати Дорі Вальде деякі книжки, про які згадувала їй. Ще сьогодні забіжу до неї.

— Чого сьогодні? Чи це таке пильне?

— Вдень не хочу туди заходити, бо директор нас не любить. Не гадаю Юліяне, чи Дора прийде на ваш концерт, хоч як дуже хотіла почути раз гарний український концерт.

*

Юліян Цезаревич із двома товаришами-богословами почав ходити по урядничих родинах і деяких установах малого міста з запрошенням на

концерт. Зайшли і до Альбінського. Їх попросили до вітальні, де саме сидів директор з панною Альбінською. Коли Юліян представився, Альбінський наче задубів, а панна Альбінська поблідла.

— Справді Цезаревич? Юліян може? — спитав не то зачудований не то переляканйй. — Ви наречений Еви Захарій, внучки пані Орелецької, внук покійного Юліяна Цезаревича, сотника.

— Так, а син годинникаря Максима Цезаревича.

— Страшенне подібні до діда, — завважив директор, звертаючись до панни Альбінської. — Отже традиційний, як звичайно в українців, богослов, не урядовець і не військовий.

Юліян почервонів.

— Ви лагодилися на фільольога, як чули ми від тети Орелецької, — докинула тета Оля.

— Так. Але з деяких причин зрікся фільольогії і вступив на богословя.

— Йому найвідповідніше було б при війську залишитися — додав жартом один із питомців-товаришів.

Юліян дивився мов загіпнотизований на портрет покійної жінки директора, що висів на головній стіні кімнати.

— Отже ви, пане Цезаревич, кінчаєте богословя на другий рік і женитеся з Евою? А її студії? Як ця майже геніяльна дівчина з „духом Альбінських“ у душі на це рішиться? Покине студії і піде на село Покутівку?

— Жінка належить до чоловіка, — сказав Юліян поважно.

— Так, пане, але студії, студії, вони ж коштують мою сестру цілий маєток! Чи ви відпустите її по вінчанню ще на рік-два за границю?

— Побачимо, — відповів.

— Хоч я Еву вже далі два роки не бачив, звертаю вашу увагу, що вона — Альбінська.

— Чи це ознака нещастя? — спитав Юліян.

— Ви дотепні, молодче, — відповів насилу всміхаючись.

— Ні, добродію, може скоріше осторожний. Але чому ми з Евою не могли б бути щасливі? — спитав і поглянув на свій годинник. І докинув:

— Вибачте, може ми забираємо вам час... Чи можемо надіятись на присутність панства на нашім імпровізованім концерті?

— Чи сподіваєтесь доволі гостей? — спитала панна Альбінська.

— Досі нам ніхто не відмовив.

— Прошу три білєти з першорядних місць, — сказав Альбінський і сягнув нервово до кишені.

Панна Альбінська провела питомців на веранду, випитуючися за програму. Юліян скористав із тої хвилини і передав від сестри пакуночок із книжками для пані Дори Вальде.

— Її нема дома. Вона вийшла на почту з листами.

*

Концерт удався над усі сподівання.

Найкраща саля малого містечка була переповнена, публика ріжних націй захоплювалася украї-

ськими піснями, що були в тих околицях мало знані. На закінчення відспівали славну пісню німецького композитора Абта „Над озером“ до таких слів:

Die bleiche Königstochter
liegt unten tief im See,
Sie greift in die goldenen Saiten
sie singt so süss und so weh.

Sie singt von den Tagen der Jugend,
vom goldenen beglückenden Mai,
und wie das nun alles verloren
und wie das nun alles vorbei.

Es klang herauf, aus dem Grunde
als ob eine Saite zersprang,
als ob sie dort unten läuten
eintönigen Grabesgesang.

З дому Альбінського не було крім панни Альбінської нікого. Він виїхав із своєю внучкою до сусіднього села, щоб у тамошнього лісничого довідатися, чи не добиралися непрошені руки до Дориного ліса на вориння. Вернулись трохи пізно так, що могли піти хіба на другу частину концерту. Дора хоч мала охоту піти, не мала відваги виконати це своє бажання.

— Невелика втрата, коли і не почуєш, — сказав їй дідо — почуєш на другий рік. Їм лише палець покажи і зараз прибудуть. Своїми піснями хочуть симпатію серед інших націй здобути, бо чим іншим?

— Дідуню, не говоріть таке, — відповіла Дора. — Що вам винна українська пісня? А коли, як кажете, нею агітують, то це право кожного, коли гарно це роблять... Чи ви не здаєте собі справи, що рвете мені серце?

— Рву тобі серце?! Жаль тобі тих, що будуть „чернь“ проти наших бунтувати?

— Не забувайте, що це мої земляки.

— Земляки! бачу вже вплив української бібліотеки і візити у старім шкільнім будинку! Іди, Доро, напийся свіжої води з малиновим соком і лягай, я змучений. І памятай, — не хвилюй мене такими розмовами.

Поцілував її в чоло, а коли вона схилилася, щоб зложити поцілунок на його руці, на добраніч, велика сльоза впала на ту руку.

*

Рано-ранесенько, коли птахи і бджоли почали вилітити із своїх домівок, і десь на полонині тільки чабани бачили перші світляні стрілки, молода вдова ще досипляла, почула якийсь далекий спів. Спів зливався з її сном, закрадався до її душі, голубив.

Вона розплющила очі, заслонюючи обличчя руками і потонула в ньому. Чула українську пісню. Цілий хор співав із стуленими устами, а між ними пробивався один голос. Він виростав, розливався. У поривній красі тремтів, наче оповідав казку. Щось вдерлося силоміць до дна її душі, а там на дні верховодив один прекрасний голос, що заглушував усі інші.

*

— Концертанти мабуть знали, — говорив при обіді директор Альбінський — кому треба ще заспівати, коли на прощання зранку без уваги на людей, що сплять, повторяли свій концерт.

— За що я вельми їм вдячна — відповіла панна Альбінська і звернула спокійно бесіду на іншу тему.

*

Літо минуло, настала осінь, заповідаючи свій прихід полумяно жовтявим чи червоним листям дерев по садах. Зелень смеречини по горах між березиною та бучиною, виглядала як кольоністи, що опинилися на чужій землі.

На каштановій алеї появлялась часто стрункá жіноча постать, з легкою накидкою на плечах або чорною тонкою тканиною на золотоволосій голові і спішила вгору, поки не щезла за дверима старого шкільного будинку.

Це Дора Вальде. По своїй господарській праці вона любила відвідувати смерком Оксану. Коли входила, стіл покривався шкільними зшитками, і вона з молодою вчителькою поправляли скоро і точно, доки не скінчили праці. Щойно тоді, опираючись плечима, мов потомлені бюрократи об спинки крісел, починали, якби за нагороду про ріжне з душі говорити. Говорили про українські культурні справи, про велику европейську літературу та невелику українську, читали разом або співали. Дора вставала вряди-годи із свого місця і шукала вікна у хаті дідуня, щоб зміркувати, чи вертатись уже додому, чи ні. Тета Оля, щоб оминути гострих заміток діда, освітлювала на знак одно вікно у вітальні.

Тут „нагорі“ всім було відомо, що директор не був їх прихильником і теж кликали її до себе умовленими знаками. Ніхто крім панни Альбінської

та Олекси не знав, що Дора тайком із продаваного меду купувала речі для бідних дітей і помагала на св. Миколая шити теплі грубі панчохи, шапочки та камаші.

Листопадові мряки почали чимраз рідше налягати, аж по одній спокійній ночі побачили зранку мешканці землю покриту снігом. Раз, коли земля повна була цього нового снігу, галуззя вгиналося, засвітилося на узгіррі гостинне вікно. — Оксана мене кличе — прошепотіла Дора із стриманою радістю тети. — Певно щось нового на Миколайка здобули. Я пішла б туди. Як кажете?

— Сьогодні ти це залиши. Сніг по коліна і як бачиш не перестає падати. Я маю і так у місті важне діло і мушу поїхати саньми, то загляну до Оксани сама. Дідуня не можна самого в хаті залишати. Він цього не любить.

Дора всунула невеличкий пакуночок теті:

— Це Оксані, тіточко, свіжі медівнички, коли вернеться зі школи, нехай це буде привіт від мене.

Коли сутінки впали на кімнату, Дора майже несвідомо підходить до відкритого фортепіяну. Її не тягне до клясичної музики, ні до хоровитих вальсів Шопена, а тягне до тої мельодії, яку чула ще малою дівчинкою, і пізніше ще по церквах, бо по сальонах ніколи її не чула. Вона кладе руки на клявіятуру і викликує з них звільна прастару коляду „Бог предвічний..."

Нараз за нею: „Доро!"

Вона прокинулася. Це голос дідуня: „Це ти граєш?!"

Вона притакує головою і грає далі, майже не чуючи, що її голос зливається із звуками інструменту.

— Що ти маєш у думках, Доро?

— Чи не годиться, дідуню?

— Коли не маєш щось кращого під теперішній час, то... — і не докінчив.

— Теперішній час, дідуню, пригадує мені наближення найсвятішої ночі.

Дідо вийшов з кімнати. Небавком задзвонили перед домом сані.

— Чи ви були у Цезаревичів і передали медівники Оксані, тіточко?

— Передовсім я не була в Цезаревичів, лише у пані Рибко так, що Оксані передала пакетик на дорозі, коли вона верталась. Вона подякувала вражена і зайде сама, або приїде санками. „Миколайкове" добре складається.

— А нащо вона вікно освітлювала? Дурила мене?

— Вікно гостинної кімнати освітлене, бо гостя дістали — нареченого нашої Еви. Довідавшись про приїзд Юліяна Цезаревича, я вже не хотіла до них заходити.

— То я також не піду туди.

— Цезаревич приїхав просто з Покутівки, відвідав будучих тестів, щоб дещо про свою наречену довідатися, бо може вона до них лише частіше.

— Між темними бровами Дори зробилися дві зморшки:

— Не знати, чого та Ева так закуталася в мовчанку. Безперечно має багато іспитової праці. Але

мовчати місяцями, не обзиватися ні до родичів, ні до нареченого, я таки не могла би.

— Чую, що вона на кілька його листів прислала йому лише свою знимку без одного слова. Оригінальна дівчина.

Дора встала.

— Я хочу вийти, перейтися, не пізно?

— Чому пізно? Глянь на годинник, щойно лямпи позасвічували.

Увійшов Альбінський.

— Мені причулося, що ти хочеш вийти? Пожди, я зараз одягну футро і підемо разом.

— Дуже радо, — відповіла Дора спокійно.

*

Ходила з дідунем, ішла куди хотів, відповідала на його питання, та коли завернув на широку вулицю, де змітали сніг із тротуарів, нараз стала і хвилину дивилася кудись на узгіря над каштановою алеєю. Дивилася пильно, як з одного невеличкого вікна блистіло світло. При фіртці з тополями, коли дідо увійшов в зільник, Дора сказала:

— Я ще лишуся трохи на дворі, дідуню, хочу ще довше побути на свіжім повітрі — і поспішила в алею каштанів.

— Денеде світилися ліхтарні, сніг хоч і підмітуваний, насідав грубою верствою на дорогу. Мала вже виходити з алеї, як почула за собою спішні кроки і знайомий голос.

— Ми за вами, пані Доро! — кликнула Оксана. — Вчора приїхав брат і ми, наговорившися досхочу, рішили вийти трохи у такий білий вечір. Мо-

же захочете піти з нами поробити деякі невеличкі орудки на „Миколайка"?

Дора згодилася і Юліян, ідучи оповідав, як вирвався з семинарії на недовгий час до Покутівки, як застав о. Захарія та їмость зажурених поважною недугою пані Орелецької, як бабуся хотіла б бачити Еву, а вертатись їй тепер з чужини не було на часі.

— А ми знову нічого не знали, що в Покутівці діється, — сказала пані Вальде. — Якби лиш мене так хотіли з дому пустити, я поїхала би хоч на недовгий час доглядати недужу. Вона-ж рідна сестра мого діда. Що ти кажеш на це, Оксано?

— Тебе не пустять, — відповіла Оксана. — Тета Оля може, але пан директор ніколи.

— До Покутівки я міг би вас відпровадити, щоб самі не їхали, — обізвався Юліян і його погляд промайнув по ній, — одначе не міг би там залишатися. Я й так винятково дістав відпустку від ректора, маю ще іспити перед собою. Тому думав побути тільки на Миколая, котрий може і мені щось принесе, — і при цьому усміхнувся якось дивно.

Обі жінки станули перед виставою і радилися, чого і скільки треба купити, а Юліян проходжувався мовчки тротуаром. Задумався, пригадуючи, як батько дав йому читати свій щоденник для нього написаний, як дістав від Зарка першу знимку Еви. Коли прокинувся з надуми і перед виставою пань уже не було, він зайшов до крамниці.

Дора саме побачила малий шліфований флякон на цвіти і казала собі його подати.

— Саме такий, лише трохи гарніший, з гіякинтом я дістала весною від мого чоловіка ще підчас заручин та на жаль він розбився. Запакуйте мені це.

„Від мого чоловіка — повторив якийсь голос у Юліяновій душі і якесь прикре почування заворушилося в ньому. — Навіть двацятьчотирьох годин не прожила з ним і говорить про якогось чоловіка! Ні, не пара вона — Еві!“

*

Другої днини настала заметіль. Снігом віяло так сильно, що двері, коли їх хто відчиняв, боролися з вітром. Ліси видніли мов крізь білий серпанок.

Дора ходила поважно і стиха з кімнати тети Олі до діда і що хвилини зазирала до вікна. Її тягнуло вийти хоча б і в заметіль, але дідо противився у безнастанній тривозі за неї, навіть коли вона почувалась дуже здоровою і давала доказ своєї молодої сили і жвавости.

Та і в таку сніговію добився до них старий листонош і приніс два письма: одно до тети Олі, друге до директора, який прочитавши його сховав сквапно до кишені.

Лист до панни Альбінської був з Покутівки від о. Захарія і подавав до відома, що бабуня Орелецька тяжко хора, що вони приготовлені на катастрофу, і що бажала би побачитися як уже не з братом, то бодай з панною Альбінською. „Сирітку“ Дору хотіла теж поблагословити.

Панна Альбінська рішена до виїзду, поклала без вагання лист на стіл перед Альбінським і сказала, що виїде найдальше позавтра зранку.

— Але знаєте, вуйку, — додала — я взяла б і Дору. Я знаю як тета привязана до своєї Еви, як дуже тужить десь тепер за нею і ледви чи побачить її. Я забрала б Дору, щоб упріємнити їй може ті останні дні видом тої дитини, що така подібна до її покійної братової.

— В тебе вже сиве волосся, Ольго, а таке вигадуєш! Що тобі Господь дав? У зимі, у заметіль забирати дитину до вмираючої жінки? На те, щоб набралася прикрих вражінь або і простудилася? Її рідна внучка „тяжко засмучена" її недугою не може приїхати, але як та „бабуня" замкне очі, то заграничка панна, заглиблена в науці, загорне без найменшого вагання цілий її маєток і буде його пропускати напевно не в рідним краю! Ти, Ольго, як хочеш їхати сама, то їдь. Мені буде приємно, як хтось з моєї хати буде при ній в її останніх хвилинах життя, але Дори я ані за поріг не пущу з хати! Мені жаль сестри та її змарнованого життя, але знай, що інше так само важне.

З тими словами він виняв з кишені заховане письмо і передав його панні Альбінській „на увагу".

Тета Оля читала лист від її кузинки, пані Ціллі Вальде із столиці. Її уста викривилися з легкою іронією. Пані Ціллі та її чоловік хотіли запросити Дору до себе на Різдвяні свята, щоб нею по довгій відсутности натішитися і дати їй змогу ближче познайомитись з одним гарним, молодим купцем, сином товариша Егонового батька. Він поважний і симпатичний, віддається совісно купецьким справам, горнеться до них, мов до своїх батьків. Коли Дора вже своє відсумувала, не вадило б її пізнати

інших молодих людей. Цей лист, нехай сам батько візьме поважно „на увагу“ і хоч на короткий час до них загляне, а певно не пожалує.

Прочитавши лист, тета Оля скрутила свіжу папіроску і сама не почула, як її очі заплили грубими сльозами. Отже її Дору хотять забрати туди, зробити з неї „паню купцеву“, що зчасом засяде замашисто коло каси і буде загортати гроші. Та чого її серце так жаль стискає? За чим? Що Дора піде від неї? Чи вона не самолюбна? Цілля-ж це все не для себе бажає, вона так само за цією дитиною пропадала і хотіла її добра. Оля знала її надто добре, щоб під цей проєкт підсувати інші мотиви, як бажання Дорі щастя прихилити. А все-ж ту „її“ Дору хотять їй вирвати, ту, про яку вона снувала колись усякі пляни спільної праці. Але що скаже вона сама — Дора на те? Що скаже там за горою її ліс, що став її світом, що скажуть її бджілки, її цвіти, сад, її нивки там на верхах, її худібка, білі козенятка, та овечки, що по голосі на невеличкій зеленій полонині пізнавали її і бігли їй назустріч? А Миколайки з Гафійками, пляновані захоронка?

І в її душі виринала картина Св. Вечора з осяяною безліч свічечками ялинкою, прибраною золотом-сріблом і павутинкою, з Дорою коло неї.

*

Тета Оля вийшла з кімнати, щоб дати знати Олексі, нехай запряже коні до міста і саме стрінулася з вуйком.

— Чи ти прочитала докладно лист Ціллі? — спитав.

— Так.

— І що скажеш? — Він дивився на її уста, наче з них мав вийти засуд смерти або життя. В нього бували хвилини, коли він її ненавидів всією душею за її „швабський" демонічний розум, але і хвилини, коли розумів, що її можна безмежно любити.

— Їдьте самі до Вальдів, переконайтеся і розвідайтеся про все особисто. Чому би ні? Цілля певно слушно думає, але сяк чи так, кожне подружжя це гра на льотерії. Ви поїдете свою дочку і свого зятя відвідати, а я їду до Покутівки. Дорога нам буде одна...

— Ти думаєш без Дори? — спитав він.

— Я нічого не думаю про Дору. Робіть, як гадаєте. Поговоріть самі з нею. Коли рішена їхати до Покутівки, то тим радше ви можете їхати до Ціллі.

Старець залишився в задумі. Поправді він ніколи Дори від себе не давав би, бо нема тепер гідних молодих людей, а думка, що він міг би несподівано відійти на той світ, а її міг би хтобудь для її маєтку захопити, викликує в нього безсонні ночі. Він хоче мати іншого „внука" як його бідна сестра, що ось-ось попрощається зі світом. Ховала одніську внучку, тремтіла над нею, дасть їй свій маєток, а остаточно за кого її внучка вийде? За українця-попа!

Дора здивувалася новиною, що тета Оля відїжджає позавтра до Покутівки, а дідуньо вибирається на якийсь час до тети Ціллі у столицю. Чи у

місті сталося щось прикре, може якась велика матеріяльна втрата? Ні, пояснив дідо, він їде туди, бо тета Цілля просить його і Дору на Різдво до себе. Треба раз і теті Ціллі та її тестеві зробити якусь приємність. Дора задумалася. Її охопило прикре почування. Раптова рішучість дідуня виїхати, особливо зимою, видалася їй чудною. Вона закопилила губку, — вона не має там чого шукати. Від часу катастрофи місто її не займає. Згадала Оксану, її гарне смагляве личко, паню Рибко, шкільний будинок на узгірю, задумане свято Миколая.

— Я не поїду з вами, дідуню, — відповіла спокійно. — Мене тепер туди не тягне. Я буду там як чужа, а тут я потрібна. Ви-ж знаєте, дідуню, що ми приготовляємо Микслайка для вбогих українських дітей і я беру в цьому головну участь.

— Тета Цілля, твій тесть і твій дідуньо важніші як голодна голота. Погодуєш її колинебудь. Зрештою тебе може хто інший заступити, — наприклад — Цезаревичі.

Дора зморщила брови.

— Ні, дідуню, цим разом я не можу і не хочу даватися заступати. Попросите вибачення в тети і тестя, я не можу інакше.

Дідуньо розсміявся.

— Теті Ціллі оповісти? Вона тебе за це похвалила б!

Дора зрозуміла, знала, що саме та тета Цілля була „панею“, не любила „голоти“, не любила „з кимбудь“ приставати. Але саме в цій хвилині все те „панство“ видалось Дорі таке мізерне і беззмістовне, що вона не хотіла з ним навіть рахуватись.

— Роби, як хочеш, — сказав Альбінський і зідхнув. — Колись і твоя бабуня думала як ти і притягнула була навіть таке одно українське ягня до себе, але...

Дора прокинулася, мов оживлена тими словами і в її очах заблис шляхотний вогонь: — „Але?"

— Але пішла завчасно у землю.

— Дякую вам, що мені це переповіли. Але до мене не майте жалю, дідуню. Я знаю свої обовязки супроти вас. Без вас і тети Олі я була б сиротою може і пропала. Знаю, що мене може і ніхто так не любить як ви... Колись і я до столиці виберуся. Але цим разом не можу.

*

Коли тета Оля попакувала все на дорогу і передала Дорі ключі, сказала їй, що була у Цезаревичів, які дуже просили, щоб Дора перед „Миколайком" ще хоч на часок зайшла до них.

— Піду, — відповіла Дора, але пригадала собі, що дідо заборонив їй заходити до шкільного будинку. — Знаєте, тето, що цей один дім мені дійсно симпатичний, а дідо, Господь знає чому, мене вічно перед ним остерігає!

Панна Альбінська, вислухавши мовчки, нараз сказала:

— Твоя кузинка Ева, чудна дівчина і я зачинаю нараз її нерозуміти.

І оповіла, що Юліян дістав нарешті від неї листа, де вона його вже тепер повідомляє, що мабуть не зможе на вакації літом приїхати додому. Причини подасть пізніше, а він нехай роздумає за той час,

що робити, коли він свої іспити поздає, і прийде час для нього висвячуватися, бо вона не зможе на вінчання прибути скоріше, як по році. Юліян побілів, кинув лист на стіл, узяв шапку і вийшов з дому.

У Дориних очах видко було перестрах.

— Я боюся, що вона поступить з ним безоглядно і зробить йому велику прикрість, за яку він і нас потягне до відповідальности.

Тета Оля здвигнула плечима.

— Не думаю. Він не з тих, що піддається так скоро.

*

По відїзді Альбінського та панни Альбінської, Дора залишившись сама, напередодні св. Миколая виїхала над вечір до шкільного будинку. Там помагала допаковувати солодощі для дітей, коли в кімнату ввійшов Юліян. Сів проти неї і приглядався її роботі. За хвилину почав чомусь розмову про бджоли.

— Літом, як ми з Евою поберемося, приїдемо сюди до мами на кілька неділь, то може схочете нас впровадити у цей чистий світ?

Отже це не було правда, що Ева вислала йому прикрого листа. Це лише непорозуміння... Але чи Еву займе бджільництво? Вона медичка, що їй із бджіл!

— А ви любите бджоли?

— Ще й як! — відповіла живо. — Вони мені багато дають.

— А як деколи котра вас вколе?

Дора розсміялася. — Тоді вона себе сама ка-

рає, бо лишає жало в руці ворога. Ой, мій пане, на все є відплата на тім світі! — моргнула жартовливо.

— Чи ви це з досвіду говорите? — спитав.

— Пані Дора мала бути нині у столиці у своєї тети, — обізвалася нараз Оксана. — Вона запрошена туди на Різдво і на мясниці.

— Чи справді, і не поїхала?

— Як бачите. Чи це дивне?

— Так, бо молоді пані жадні такої нагоди.

— Як хто любить танці.

— А ви не любите?

— Не мала коли навчитися того.

— І тепер ще не пізно.

Вона поглянула на нього повним, поважним поглядом.

— Завтра я наберу повні сани дітей і виїду з ними дорогою в ліс. Уявіть собі радість тої живенької дрібноти на санках!

— Ви це зробите, пані Вальде? — спитала пані Рибко.

— Чи в тім щось злого?

— Як можна про зло говорити, але ваш дідуньо!

В Дори загорілись очі.

— Моя кузинка Ева виїхала майже проти волі батьків за границю і родина погодилася з тим, а я боялась би вивести гурток дітей трохи саньми? У вас чудне поняття про мого діда, і про мене саму.

Юліян Цезаревич зсунув попіл з папіроски і на хвилину опинився його погляд на ній. Вона була вражена, — він це відчув.

— Ваш дідуньо не був ніколи демократом і йому було б може немило, що його внучка є інших поглядів, — відповіла пані Рибко спокійно.

— Нехай і так, але це в кожному разі не було б для мене непоборне. Я люблю свої постанови переводити.

Коли вийшла до саней, перелякалася. Там стояв Юліян і вижидав її. Він поміг їй сісти, обтулив старанно кожухом і просив дозволити йому провести кузинку своєї нареченої додому.

Коли гнали, ні словом не промовили. Коло фіртки від веранди сани зупинилися. Дора та Юліян висіли. Юліян відчинив фіртку і обоє підійшли мовчки до освітленої вже веранди.

Він стояв два ступні нижче.

— Сьогодні вас у нас вразили, — сказав він — ви певно будете вистерігатися заглядати до Цезаревичів.

— Ваша тета поважна і отверта жінка, приятелька тети Олі і я не можу до неї мати жалю.

— Вона вам прихильна. До побачення! — сказав і зійшов нижче.

Оглянувся: чи отворила сама двері?

Вона це саме зробила і переступаючи вже поріг закликала його нараз.

— Я собі пригадала, — сказала трохи несміливо...

— Що пригадали ви собі? — спитав він, підходячи на сходи і схилився злегка.

— Я пригадала собі, що досі не подякувала вам навіть за чудовий спів літом по концерті у нашім зільнику.

—Пусте. Важніше, чи він вам подобався?

Він дивився в її очі, що в тій хвилині були щиро невинні і мов благали вибачення.

— Подобався. Особливо одна пісня зворушила мене до глибини.

— Котра? — спитав.

— Німецька „Над озером". Це була улюблена пісня мого чоловіка.

Його брови зморщилися, він постояв ще трохи, відтак подав їй руку і за кілька хвилин вже його не було.

*

— Ви до пізна не спали вчора, пані Вальде, — сказала на другий день пані Цезаревич до Дори, коли ця вступила до хати по приятелів, щоби в їх товаристві вибратись на вечір св. Миколая.

Дора зчудувалася і спитала відки вона це знає.

— Ми бачили це з вікна кімнати мого сина, де засиділись до пізної ночі.

Управитель народньої школи, зять пані Рибко, відступив одну кімнату в новім шкільнім будинку на вечір св. Миколая і вечір відбувся якнайкраще. Дора в найкращім настрою, серед гурту дітей і знайомих сміялася, мов серед рідних і теж дістала якийсь невеличкий пакуночок. Оксана звернула увагу на нього.

— Що ти дістала?

Дора розвинула пакетик. Була це мала картина, оправлена в гарно різблених рямцях, на підставі Ґетевих „Страждань молодого Вертера" Льота у гуртку своїх малих сестер і братчиків, як роздає кусники хліба.

— Від кого це? — спитала пані Рибко.

— Не маю поняття.

Надмірна духота чи, як їй видалося, занадто сильне освітлення кімнати, робили для неї температуру неможливою. Вона не почувала себе добре. За часок зблизилися Оксана та Юліян до неї, щоб відвести її до дому.

— Пані Вальде йде з нами пішки до дому, — сказала Оксана до брата.

— Пішки? Така розігріта? Це недобре, — сказав Юліян.

Пані Рибко потвердила слова братанка.

— О, ні, каштанова алея не довга, я її перебіжу, мені треба руху, — відмовлялася Дора.

— А я радив би їхати, — сказав Юліян. — Сестра впевняє, що на дворі помякло, а я вважаю, що мороз тисне і тому позволив собі замовити фірмана Олексу. Панна Альбінська мала б до нас жаль, якби ви простудилися, а добродій ваш дідо, то вже не вибачив би „Цезаревичам“ ніколи, що йому останню Альбінську переморозили.

Дора розсміялася. Її очі вперше цього вечора стрінулися з його очима.

— Остання Альбінська мусить гартуватися проти жорстокостей життя, бо той, що обіцяв її перед ними хоронити, не дотримав слова, — докінчила майже шепотом.

*

Третьої днини над вечір післала пані Вальде слугу до Оксани. Вона оправдувалась, чому не приїхала, бо лежала хора. Здається, що вчора просту-

дилася, коли замісць вертатись просто до дому, казала себе майже з годину поза місто везти, щоб охолоти.

Тепер мусить за той поступок каятися, лежати в ліжку і пити пильно чай з бузини на хрипку. При кінці повідомляла, що дістала телеґраму від тети про те, що бабуня Орелецька вже упокоїлася. Коли стара слуга, повірниця панни Альбінської, вернулась від Цезаревичів, повідомила Дору, що панна Оксана зайде небавком до неї.

Коли Оксана відвідала Дору, Дора поводилася як діти жадні пестощів старших. Розмовляли про Покутівку, про Еву, про чужину, яка, як здавалося, поглинула Еву так, що вона може і батьківщину забуде.

Дора лежала без руху; її думки працювали і вона час від часу кусала злегонька свої уста.

— Ви мене розважаєте, — сказала до Олени — а самі не веселіші. Ні, ні, ми не повинні бути сумні.

— Ми всі ще бадьорі під впливом Миколая, тільки Юліян ходить як ранений молодий лев, а тому винна його наречена.

— Що вона зробила, Оксано?

— Нічого більше, лиш післала йому вчора друге письмо, де повторила питання, що буде з ними, коли вона не приїде літом, щоб повінчатися і через те він не зможе висвятити себе жонатим. Ах, Доро, ви не маєте поняття, як любить він ту дівчину. Він не вірив, що медицина стане для неї дорожчою, ніж він. Він не годен припустити, що вона справді могла б не прибути на час вінчання. Гадаю, що в ньому

прокидається хвилинами зневіра до неї, а з жалю може й ненависть.

—До Альбінських, Оксано, — докінчила Дора і з її гарних очей упав погляд повний гордости і рішучости. — Не до Еви, як особи, а до таких як я. Та нехай твій брат успокоїться. Ева Захарій схоче бути щаслива і твого брата не покине. Вона оригінальна, але не легкодушна. Я йому про це сказала би, якби він про те говорив.

— Борони Боже! — кликнула Оксана. — Ви не знаєте, який він замкнений. Навіть мамі з нічого не довірився.

— Відчиніть на хвилину вікно, заки відійдете, — попросила Дора, — я хочу, щоб мені трохи до хати снігу навіяло.

Приятельки розсталися. Вітер колихав деревами лиховісно над хатами, годинник тикав одноманітно, а Дора, виховзнувшись із постелі, одяглася тепло і пробувала своїх сил. Сперлася об вікно і визирала на двір. Чи дома вже Оксана, чи світилося вже на узгірі?

В одному вікні світилося.

*

Коли тета Оля вернулась до дому, була б навіть не помітила її триденної недуги, якби не була зустрілась у дорозі з Юліяном. Передавала Дорі, що діялось у Покутівці.

— Ймость нарікає на Цезаревича, що він усьому винен, бо дав дозвіл нареченій на виїзд за границю, а з того нічого доброго не вийде. Бідний батько прагне зятя як спасення.

— І ви ще Цезаревичу оповіли, тето?

— Розуміється. Чому-ж би ні? Він зрештою і сам про це буде знати.

— А він?

— Що зробите, Юліяне, коли Ева справді не приїде? — спиталася його.

—Тоді я по своїх іспитах поїду за границю і ми там звінчаємося...

Він сказав це з такою рішучістю, що я не мала відваги ще більше про це питати. Бабуня Орелецька заки перенеслася на той світ, діждалася ще тої останньої радости, що від Еви прийшов до неї окремий лист, де вона просить вибачення за те, що не може її тепер у недузі відвідати, але в її житті зайшли зміни, про які вона у свій час повідомить.

Дора, що сиділа проти тети на стільчику, біля її ніг, глянула їй в лице, що виявляло вираз поважний, майже строгий.

— Про що ви думаєте, тіточко?

— Що за все є відплата, донько, і що у світі є рівновага, якої ніхто не може оминути.

*

По Різдвяних святах заявила Дора дідові і теті Олі, що має намір виїхати на якийсь час до тети Ціллі у столицю, щоб вивчитись книговодства.

Директор і панна Альбінська переглянулися значучим поглядом.

— Це найкраще, що ти могла собі постановити, донько, — сказав Альбінський і почав говорити про подорож, щоб її не відкладати, згадав і про карнавал, який Дора повинна використати.

— Дідуню, я їду в столицю до тети Ціллі, щоб учитись, а карнавали і забави мені не в голові.

Прощаючись з панею Рибко та Оленою, Дора обіцяла пані Рибко відвідувати часом у столиці найстаршу її заміжню доньку Зоню.

*

Безпосередньо перед своїм останнім іспитом з кінцем весни дістав Юліян від Зарка з Покутівки телеграму з зазивом якнайскорше приїжджати, бо о. Захарій тяжко хорий. Вдарений цією вісткою мов громом, негайно подбав за кількаденну відпустку у ректора і поїхав на село.

Зарко і сестра зараз при вході попередили його, щоб він поводився якнайсупокійніше, бо недужому загрожує розрив серця, викликаний надмірним зворушенням через одну несподівану вістку. Коли таке зворушення ще раз повториться, то катастрофа неминуча.

Юліян усміхнувся гірко.

— Говоріть отверто і не мучте мене інструкціями, бо і я не з заліза. Це певно якась зла відомість про Еву. Скажіть мені лише одно: Чи вона жива?

— Жива, братчику, — перебила йому сестра і тиснула голову до брата, стримуючись від вибуху плачу.

— Жива, але зриває зі мною, правда?

Зарко притакнув мовчки головою.

— А батько знає?

— Саме на його руки вона вислала письмо, і це вдарило його так важко.

Юліян побілів. Він хотів щось сказати, але в тій хвилині відчинилися двері і з внутрішньої кімнати увійшла тихо ґмость, сива як голуб з вихуділим обличчям.

— Рідна дитина, — захлипала крізь сльози, — рідна, Юліяне... — і урвала.

— Успокійтеся, матусенько, — сказав Юліян, притиснувши її до себе мов матір. — Чи можна ввійти до хорого? — спитав півголосом.

*

О. Захарій при шелесті відкрив очі.

Без вагання приступив Юліян до хорого і взяв його за руку. Тихим, преспокійним голосом, мов нічого не було, спитав, як почуває себе і чи відвідує його лікар.

О. Захарій притакнув очима і махнув слабо рукою. — Не багато він мені поможе — і показав на серце.

— Життя грається нами і бере нашу душу на немилосерну пробу, а проти нього ми немічні. Там, — додав і показав рукою — коло хреста лежить письмо від н е ї. Читай. Вона пише до родичів, а через них і до тебе, свого нареченого.

Юліян узяв лист. О, які знайомі були йому ці коперти, цей листовий папір, то характеристичне письмо! Хорий не звертав очей з Юліяна, він свідомий того, супокійно розгорнув листки і читав. Букви мигали йому перед очима і він читав тільки поодинокі речення:

„...Так, я є тією, якою є і тому сталося все те, що сталося. Коли б я була інша, то було б ще не

сталося. Подаю родичам і нареченому до відома, що з Юліяном Цезаревичем не звінчаюся. Він уже не той, що був колись. Це змінилося через те, що вступив на богословя, а цей стан мені несимпатичний. З того стану я лише одного любила, поважала і поважаю: свого батька, а більше нікого. З хвилиною, коли я побачила свого нареченого в богословській одежі, він мов потонув для мене і в мому серці зачинилося місце для нього. Мій побут у культурнім світі, наука, мій теперішній світогляд, ціле моє єство бунтується проти того життя, в яке він поволік би мене з собою. Я вже не „покутівська" Ева. Та щезла, як моя колишня любов для нього, що пірвала мене з початку нашого знайомства до шалу і кинула мужчині до ніг. Та все це минуло як весна і цвіт у природі. Я дозріла для іншого життя і через те негодна існувати поза сферою вищої культури, на низинах примітивного думання. Я полюбила іншого мужчину, іншої народности, і приступила до його нації тим більше, що бабунин елемент у мені допоминався своїх прав, а за ним і пересвідчення, що те, що лежить у крові є життя і скорше чи пізніше добивається наверх. Юліянові Цезаревичеві, моему давньому нареченому прошу подати цю заяву до відома і раду, щоб вибрав собі іншу дівчину і жив як це личить душпастирям посеред свого народу... Вибачення від нього за свою поведінку не прошу, а тільки зрозуміння моєї психольогії, але без фантазії."

О. Захарій прошептав щось до Юліяна, але цей хоч і поглянув на недужого, не зрозумів його. Перед його уявою мінялися картини: якісь постаті, вона —

Ева, той, якого вона вибрала, прощальний вечір у Покутівці, під вікном її кімнати, „Пан Тадеуш“ від Зиґмунта Кави. „Альбінська“ зареготало щось у його нутрі, рвалося на уста, але він їх не розтулив, лише заскреготав зубами і змовчав.

Так сидів схилений якийсь час поки не почув дотику на руках, що закривали обличчя. Ще тримав лист, як його очі спинилися на недужому.

— Що кажете, отче? — спитав і дивився без зрозуміння.

— Ева відкинула нас... Чи закінчиш богословя, куди загнало тебе твоє сумління?

Юліян притакнув головою.

— Але перед висвяченням мусиш оженитися.

— Ні, отче.

— Що-ж вдієш? Я ніколи не вспокоюся.

— Не журіться мною. Я вступлю до війська, мені меча треба.

— Не висвятившись, Юліяне?

— Не висвятившись.

— Шкода тебе, твого часу і науки.

— Я своє зробив, отче, — відповів молодець.

Хорий притакнув головою, наче зрозумів його і після мовчанки попрохав: — Поклади мене до сну. Мені сну треба, сину. Він для мене такий цілющий, той божественний лік...

*

О. Захарій не пережив сходу сонця і Юліян покинув Покутівку.

*

Майже рік минув від часу, як Дора приїхала до столиці. Вчилася книговодства, здавала іспити, за-

ходила до гарної, поважної Зоні, — доньки пані Цезаревичевої. У крамниці від фронту сидів її чоловік-годинникар, а в робітні сиділа Зоня з задуманим видом і нахиляла свій класичний профіль над годинниками.

Панна Ольга Альбінська приїхала на двацять-чотири години відвідати Дору. Оповіла про зірвання заручин Еви з Юліяном Цезаревичем, про смерть о. Захарія, про те, що Юліян вступив до війська по скінченню богословських студій, про сумне матеріяльне положення вкови Захарій, бо залежне цілком від доньки, або ласки чи радше доброти дідуня, який і рішився забрати їмость до себе, поки Ева не зобовяжеться запевнити їй відповідне утримання.

— Ваш брат справді став нещасливий через Альбінських, — сказала Дора принагідно до Зоні.

— Хоч вона і не безпосередньо Альбінська, — сказала Дора, — але все-ж з тої самої кости, як родяться прості люди. Що зробити, пані Зоньо, щоби ваш брат успокоївся?

— Час його успокоїть і приведе до рівноваги, а праця дасть забуття, — відповіла Зоня поважно. — Я довідавшись, про все, вспокоювала його, мовлячи, що він ще молодий і його щастя ще не пропало від розстання з Евою. Він відповів, що аналізує її психіку, щоб докопатися, який елемент був у неї сильніший, той по бабуні, чи той по батьках, і з якої сторони вона більше обтяжена? — „І що з того вийде для тебе?“ — спитала я. — Нічого, хіба ненависть. „Часами вона стає передімною — говорив він — із своїм чаром і я признаю собі, що в ній було щось геройського, широка вдача, яка не огля-

далася на ніщо, і йшла вперед, а в мені є на жаль щось, щось, що не допускає до ненависти, хоч я рівночасно чую, що мушу її ненавидіти, бо лиш це одно чуття спасе мене від споминів про неї."

Дора не питала нічого, лиш її погляд зупинився на устах Зоні.

— Юліян душевно сильний мужчина і це переборе, — докінчила Зоня. — Ми недурно загартовані батьком з дитячих літ...

*

Коли Дора Вальде побачила Юліяна вперше в товаристві двох військових, її охопив жар переляку. Хто це був? Він, Юліян Цезаревич, чи Егон, військовий лікар? Вона витріщила на нього очі і навіть не памятала, чи відповіла на поклін усіх трьох військових, що одночасно підняли руки до шапки. „Альбінська, Альбінська" — кричав у її душі розпучливий голос. Тоді повіяв і весняний вітер із снігом за нею так, що прибігла до дому до тети Ціллі без віддиху.

Від того часу лякалася кожним разом, коли показалася десь здалека офіцирська постать, наче ступала рівно, поважно, невблаганно просто на неї.

Одного разу, з кінцем квітня, ясної, хоч холодної днини, Дора, йдучи до свого інституту, зупинилася коло жінки, що продавала перші весняні цвіти. Саме платила за цвітку, коли почула, як хтось за її плечима зупинився. Оглянулася і поблідла. Юліян Цезаревич поздоровив її і прилучився до неї. Він сильно змарнів.

— Вам подобаються ці цвіти? — спитав спокійно, навіть мирно.

— Я їх дуже люблю. Їх звуть сон-трава.

— Я можу вам таких постарати підчас вправ і маршів за містом.

Ще хвилинку постояли, а коли вона не промовила ні слова, він спитав, чи давно не була дома, чи довго пробуде ще у столиці.

— До Великодних свят. Незабаром зложу іспит з книгводства і зараз виїду. Тужу за горами, за тетою Олею, за супокоєм і самітністю.

Коло його уст щось затремтіло як до усміху.

— Ви тужите за супокоєм, пані, ви?

— Так, я.

— Чудно, — відповів.

— Я — донька природи. Не забудьте, що на мене ждуть ті, яким я віддалася тілом і душею.

— Хто такий?

— Мої бджоли, за шість неділь зачнуть роїтися.

По своїм іспиті зайшла Дора до Зоні, щоб перед відїздом попрощатися. В сінях з камінними плитами зупинилася. Двері були трохи відхилені і зпоза них доходили голоси — голоси Зоні та Юліяна. Перелякана хотіла завернути.

— Не згадуй мені про ті імена, які хочу в собі погребати, — почула роздражнений голос Юліяна.

— Я не тому згадала їх, щоб про їх власників говорити, але хотіла тебе спитати, чи відпишеш сам Заркові чи полишиш це мені?

— Про що я мав би писати?

— Ти забув, брате, про довг, який ти затягнув свого часу на лікування батька в покійного о. Захарія.

Дора стала мимохіть свідком інтимних розмов, а втікати було годі.

— Відпиши ти. Мене палить ще лице на спогад, що я мусів так понизитися! Хто знав тоді, що я стану нареченим його доньки, що вона дістане ввесь маєток бабуні Орелецької, зрадить нареченого, і я стану їх довжником. Чи ти уявляєш собі, що в мені діється на сам спогад, що я довжник Альбінських?!

— Не бери це так трагічно, — вмішався голос чоловіка Зоні. — Це справа торговельна, передаш її адвокатові до полагоди і кінець.

— Може маєш що переказати для мами, — спитала Зоня — сподіваюсь кожної хвилини Дори Вальде. Дора здала іспит з відзначенням і їде завтра до дому. Перекажеш мамі, що приїдеш на Великдень до дому?

— Нічого не переказую і не поїду. Вони будуть там, хоч і делікатно, мене аналізувати.

—А Дорі Вальде що переказати?

— Від мене?

— Так.

Він розсміявся: — Альбінській, Зоню?

— Який ти чудний, чоловіче...

— Альбінській? Ні, Альбінським я не маю що переказувати, нехай мене залишать у супокою. Я їх не хочу знати, я їх... — тут перервав. Якийсь предмет впав додолу і збився, а враз із тим Зоня зойкнула.

— Фляконик із цвітами, що ти вчора приніс для Дори! Сама не знаю, як я зачіпила його ліктем. Як прикро!

— Тим ліпше.

— Але ж ти сказав, щоб його Дорі Вальде передати, із цвітами, які вона любить.

— Казав, часом треба і дітям радість зробити. Будьте здорові. Я прийду аж завтра рано, бо маю інспекцію.

Дора оглянулася, чи не могла б сховатися, як Юліян Цезаревич вийшов. Вона стояла ще оперта плечима до стіни і він її застав у такій позиції.

Зупинившись зачудований, окинув її строгим зором.

— Ви чули, пані Вальде? — спитав ще схвильованим голосом.

— Чула, — відповіла шепотом.

— Вибачте, я був подразнений.

Мовчанка.

— Я відказував на Альбінських.

— Я зайшла сюди попрощатися і спитати, чи не перекаже що пані Зоня для своєї мами, але більше не зайду.

— І не вибачите мені?

Знову мовчанка.

Її уста були бліді, очі спущені.

— Я вас образив, але не хотів цього. Мамі прошу лиш те переказати, що на Великдень не приїду, бо я перетяжений працею. Полковник призначив мене своїм адютантом, праця збільшилася, хіба може аж під осінь по авансі покажуся. До побачення.

Дора не рухалася. Але чого він ще стояв? Чи не міг з місця рушитися?

Нараз він схилився над нею.

— Я бачу, що не находите ні слова вибачення для мене.

Вона хотіла отворити уста, але в її горлі щось стискало.

— Пані Доро, повірте, що мені це страшно прикро. Я прошу від вас одного погляду.

Не могла глянути на нього.

— Одного погляду. Ви для всіх добрі, усміхаєтесь до цвітів, про бджоли памятаєте.

Вона поглянула на нього.

— Прошу шклянку води, — прошептала і усміхнулася.

За мить подав їй воду. Вона її випила і віддала з відверненим обличчям шклянку. В тій хвилині ввійшла Зоня до сіней і Дора мов силувано повернула голову в сторону Юліяна. Він підніс шклянку до своїх уст, але шклянка вихопилась йому з рук і розбилася на плитах на тисяч дрібних куснів.

*

Тиха і мов зрівноважена вернулась Дора додому. Все приняло і привитало її з давньою любовю. І як раніше звернулася вона з захопленням до своїх цвітів, бджіл і радо приняла всі раз на себе покладені господарські обовязки. Під її руками віджив зільник, розцвиталися весняні цвіти, а на дворі весна святкувала свій вступ благословлена погодою і соняшним сяєвом.

По Зелених святах святкувала Оксана день своїх уродин. Вийшло це з почину її мами, пані Рибко, її доньки і зятя, і з нагоди приїзду Зоні із своїм синком. Дві шкільні товаришки, два вчителі, все товариство зібралося в саді, що належав до пані Рибко та пані Цезаревич, на скромний підвечірок.

З гурту відділилися за якийсь час Дора Вальде, один молодий учитель-німець і зять пані Рибко, учитель Дубовий. Прохали Дору заспівати їм одну німецьку пісню. Дора була в гарнім настрою, сіла за фортепіян. Милий та ніжний її голос чарував слухачів піснею:

„Тиха як ніч, як море без дна,
Хай буде любов твоя, хай буде любов твоя...

Ледви скінчила і зачинила інструмент, — оглянулася, а віч-на-віч з нею станув Юліян Цезаревич. Вона майже зойкнула з остраху, а він з усміхом на устах сказав:

— Видко, що мені суджено лякати, пані, вас... — Вклонився, підіймаючи пальці до висків, мов перед старшиною і ждав.

Пані Цезаревич привитала сина повна радости:

— І звідки ти взявся, мій сину, так несподівано?

— Чого часом не зробиш, коли не бачиш місяцями і тижнями свою маму і сестер!

Дора саме збиралася додому і вкладала капелюх на голову.

— Я вас проведу, пані Вальде, — обізвався Юліян, — коли дозволите.

— Ні, дякую. Сама побіжу. Я не хочу, щоб мною хто трудився.

— Мамо, — сказав Юліян, — я беру вас і добродія Дубового за свідків, що пані Вальде, під претекстом, не довіряє мені і не хоче, щоб її провести. Чи я виглядаю на такого, що нападає по дорогах?

— Я не знаю, чи я компетентна тебе судити, — сказала пані Цезаревич, — правда, пані Вальде?

Та усміхнулася, вклонилась усім, вийшла, а Юліян прилучився до неї.

Коли зійшли на долину і ввійшли в каштанову холодну алею, Юліян перебрав від Дори накидку і сказав:

— Я передовсім мушу висказати вам свою подяку, що ви, хоч я не признаюсь від часу розстання з вашою родичкою до свояцтва з Альбінськими, ви не погорджуєте моєю ріднею і відвідуєте їх. Я вже останнім разом просив вас повірити мені, що мені було дуже прикро за мій занадто гострий жаль до Альбінських і просив вас тоді, мені хоч одним поглядом відповісти. Чи ви собі пригадуєте?

Вона притакнула головою.

— А тепер?

— Тепер? Я дивуюся, як може один погляд ненависної людини когось успокоїти.

Він вкусився в уста.

— Ви вражені й досі, — сказав.

— По вашому я все одно Альбінська і слова хоч би й найкращі цього факту змінити не можуть.

— Ні, пані Вальде. Але одно питання дозвольте мені поставити.

— Будь ласка.

— Як почуваєте себе тепер тут після міського побуту?

— Дуже добре.

— Які враження винесли ви із столиці?

Вона зробила малу гримасу своїми устами.

— Я, як вам відомо, ані фільософка, ані медичка, ані нічого з того, чим визначається тепер дипльомована жіноча молодь. З мене міг би бути хіба

скромний агроном, а вже виробляється „гуцулка Альбінська". Що мене обходить якась столиця. Від смерти мого чоловіка аж до часу мого повороту із столиці я була мов без команди. Але опісля я зібрала всі ті короткі ясні хвилини, коли я почувала себе собою, злучила їх, звязала їх у вузол і я певна себе, все одно, як звуть: Дора Вальде чи Альбінська.

Коли глянула на Юліяна, то їх погляди стрінулися, але в ту саму мить крадькома розбіглися. Вона ще хотіла щось сказати і він не перебивав їй.

— Кожна людина стає тим, до чого єство її призначує. Може ваша наречена не така вже винна у своєму вчинку, як здається. Наприклад, від вас як мужчини пливе якась струя сили так, наче б вам усе мусіло вдатися, за що б ви й не взялися. Може це тільки сила українського народу.

Він усе ще мовчав. Чи ця жінка була акторкою, чи так говорила чиста, фарисейством недіткнена, душа? — думав він.

Нараз він сказав:

— Я прошу у вас вибачення, пані Вальде.

— Защо, пане Цезаревич? Я не гніваюся, але я боюся вас, боюсь цієї біольогічної народньої сили.

Він шукав відповіди в її очах і по його устах промайнув сумний усміх. Каштанова алея скінчилася, деякі будинки і дах директорського дому вирінули перед ними.

— Дякую, — сказала — і завернула в улицю до дому.

*

На другий день, коло девятої години, вертався Юліян із зятем пані Рибко з ранішньої прогульки з

ліса через старий міст. Недалеко дому Альбінських зустрілись вони з Дорою.

Вона була одягнена просто, без капелюха на голові і тримала на рамени зложене до білення полотно, а за руку вела малу Гафійку, що несла блящану коновку до поливання полотна.

Поздоровкались. Юліян хотів іти дальше, одначе вчитель пристав і похвалив гарну жінку, що вона займається такою простою працею.

— Чи ви щодня так гартуєте свої руки, пані? — спитав.

— Ні, лише коли маю час, і в ясні, супокійні дні. Ви будете сміятися, коли я вам скажу, що мене іноді тягне до води. Шум води мене успокоює.

І пішла рівно, мов пальма із своєю малою товаришкою.

— Цікава і мила жінка, напів дитина, а така поважна, — сказав.

Юліян не обзивався.

— Скажи мені, чоловіче, чого вона так тебе боїться?

Юліян прокинувся.

— М е н е боїться? — насупив брови.

— Так. Просто блідне, коли лиш тебе побачить або твій голос почує.

— Я з нею рідко і мало що говорю.

— Чув я, — говорив свояк поважно далі, — що підчас її побуту у столиці, хотіла її гонорна тета засватати за якогось багатого купця.

— А вона, та „Вертерова Льотта", сподіваюся не пристала на це? — спитав ніби-то байдуже Юліян.

— Вона відповіла, що взагалі не віддасться більше ніколи. Моя теща нераз каже, що Дора Вальде є одна з тих жінок, що можуть і самі стояти.

Юліян ішов до поїзду і вибрав дорогу лісом. Посеред зелені на самоті він пристанув на хвилинку, зняв шапку і відітхнув з повних грудей. Оглянувся по гарнім старім лісі. „Від вас пливе якась струя сили". Чи не так вона казала? Чи має він піддаватися тому новому, що вдирається в царину його душі? І нараз погляд шукає чогось у висоті між густим зеленим гиллям.

Він тепер вояк. Пригадує собі слова своїх професорів, військових, що війни були і будуть і що він колись як одиниця або поборе або впаде.

Так, він вояк — „апостол меча". Йому пригадується один уступ з Мольткого, що на віки запав у його душу: „Військова повинність це великий тягар і нагадує найтяжчі періоди давнього невільництва, але без того тягару стали би европейські суспільности добичею варварських елементів, яких у нас так багато. Моральний вплив військового режіму на народню вдачу має таке значіння, що ніколи не забагато це підкреслювати. Згадує історію ріжних народностей, повстання держав та історію України. Його стискає жаль за серце, що він без рідного краю, що не може бути на нього гордий, як інші бувають горді на свої рідні країни. Як радо він послужив би йому.

Але передовсім сили треба, сили фізичної та умової.

*

Настало повне літо.

Несподівано наспіла із столиці вістка від Зоні до пані Цезаревич, що в найкоротшім часі приїде на кільканацять день Юліян як реконвалесцент по недузі легенів. Вона не повідомляла нікого про те, бо брат не хотів. За місяць відбудуться маневри і він до того часу мусить бути цілком здоровий, отже дістане двотижневу відпустку на виїзд у гори.

У домі пані Цезаревич було майже все приладжено на приїзд сина. На столі, перед вигідною софою призначеною на відпочинок для реконвалесцента, стояв невеликий флякон з лісними цвітами.

Тої днини, коли їхав Юліян, світилося вечором одно вікно у Цезаревичів. Дора, що проходжувалася з тетою Олею в зільнику, насолоджуючись чарівною погодою, помітила нараз освітлене вікно.

— Юліян приїхав! — кликнула радісно. Тета глянула на неї таким переляканим поглядом, що Дора охолола.

Щоб змінити тему розмови сказала Дора:

— Ще кілька день і тета Цілля приїде. — А по хвилині додала: — За три дні четверті роковини смерти Егона.

Тета Оля зідхнула. Їй теж було важко на душі і так двояко. Вона наче бачить смуток на Доринім чолі. Її очі ніби веселі, але хвилинами, мов заслухані у шум власної душі.

*

Директор Альбінський аж віджив на вістку, що приїде його „найстарша", яка всі домашні, громадські, політичні події ділила з ним поважно і хоробро. Скільки то мав він з нею переговорити, а найголовніше про Дору, ту Дору, що викликувала ча-

сами своєю поведінкою в його серцю жаль, що втратила свою дитячість і стала така задумана. А знову: Як на неї сердитися? Де був той, хто б це міг або не простив їй екстравагантности з україноманьством або хоч би ті між тутешньою біднотою практиковані, філянтропійні експерименти. Час її долю забезпечити, в безпечне ложисько звернути. Не може-ж вона вічно на господарстві з Ольгою перебувати, пасікою та козенятами займатися, або у свому лісі пересиджувати...

На це все мусить Цілля дати якусь раду.

Юліян вернувся з лісового проходу.

У своїй кімнаті мав віддавна улюблене місце при вікні, де любив читати, або випускати дим через відчинене вікно.

Сьогодні заходив він в одну з яруг, через яку гнав пінистий потік і втомився більше, як сподівався. Сидів при вікні і обтирав чоло. Недалеко нього стояла Оксана і дивилася на брата. Сліди недуги ще визирали з його очей. Він дивився нерухомо в далечінь крізь далековид. Сестра принесла йому шклянку молока і поклала деякі нові часописи перед нього. Наново поглянув у даль. Здається, не помилився. Знайома постать. Із заплющеними очима пірнув у тишу. Тут так всюди мило, мирно, людина наче без нервів водно з природою. Якась пташина влетіла несподівано через отверте вікно, перелякана причіпилася обома ніжками до білих завісок, але відчула людську присутність і випурхнула назад. Юліян замріявся і під впливом свіжого повітря заснув. Кілька хвилин пізніше якісь легенькі кроки ступали по східцях до ґаночку. Їм відповів півголос Оксани:

— О, несподіванка, це пані Вальде! так давно ви в нас не були! Є в нас Юліян, що хорував, а тепер перебуває якийсь час як реконвалесцент. Може чули? — прошепотіла на знак, що не можна його будити.

Пані Вальде чула та не хотіла заходити. Але що сьогодні четверті роковини смерти Егона, то вона ще вчора над вечір налагодила для деяких хорих меду і сюди його сама принесла.

Дора зняла з голови легкий кошичок з карафкою меду окружений цвітами.

— Найкращі які були, — сказала впівголос і відітхнула, протерши чоло від легкої втоми.

— Які чудові! Ви не боялися дідуня, так немилосердно його ограбити?

— Ще б чого! Вони — моя власність. Дідуньо не має до них ніякого права, як і до мого меду.

— Я їх у братовій кімнаті поставлю. Здається, він заснув. Втомився за довгим проходом до ліса.

— Медом його годуйте. Він чудотворний, ах, дивіться, дві бджілки аж сюди за мною прилетіли.

— Дам, дам, спасибі, жрекине, але прошу, зайдіть у хату.

— Ні, не можу, мені треба скоро дома бути.

— Я думала, що хоч на кілька хвилин заглянете.

— О, ні! Не нині. Коли побачимося з вами?

— Не знаю, Доро. Може срібними вечорами, або цими днями... колинебудь.

— Колинебудь, Оксано, бо для мене не буде срібних вечорів. Тета Цілля писала, що з ними може ще хтось приїде. Ох, Оксано, мені чогось цим

разом перед тим приїздом лячно, хоч я тету і вуйка люблю. Але, ви вірите у передчуття?

Оксана всміхнулася і заперечила головою. — Давно ще вірила, але тепер ні. І ви так робіть.

— Попробую. До побачення.

Коли Юліян збудився... його чоло обвіяв сильніший подув і вразив солодкий запах. Чудно, заснув як заворожений! Це гірське повітря так опянює. На столі побачив карафку, а коло неї розсипаний жмут рож ріжних колірів. Він узяв одну до рук і дивився на неї. Була тут, входила в хату? Він всунув цвітку до грудної кишені і вийшов відшукати маму. У садку почув як сестра оповідала про відвідини вдовиці, яка з нагоди дня імянин свого чоловіка розіслала ріжним хорим меду, а до них принесла його сама з рожами.

Минуло більш тижня, поки появилась молода вдовиця. — Цезаревичі вітають. Так довго не було пані Вальде видко!

Вона пояснює чому: не було як. Вона мусіла відвідувати з дідом частіше одну вірменську родину, з якою дідо відновив знайомство. Через те не мала змоги бувати частіше у своїх приятелів. Вона зайшла на хвилинку, щоб своїми очима пересвідчитися, як маються пані Цезаревич і пан Юліян. Вечір такий тихий, світлом наче перетканий так виманив її з хати.

— Маю ще вісім день перед собою і потім прощаюся з горами, де мені так добре було в лісах, — відповів Юліян. — Над їх потоками я любив спочивати, а навіть віддаватися мріям.

— „Мріям“? — хотіла спитати, але залишила це. Їх залишають самих. Юліян і Дора переходять з теми на тему. Нараз Дора питається:

— Скажіть, пане поручнику, чи ви не мали нікого близького, коли відвідували востанне о. Захарія, когось, хто вас був би стримав від виступу з теольогії?

— Ні, пані. І я рад з того. Раз воно сталося і я мушу бути тим, чим став, чесно та гідно до кінця.

— Отже не жалуєте вашого кроку?

— Ні. Мені з цим добре.

— Пане Цезаревич!

Вона якби зойкнула.

— Чи ви маєте може на думці таке нещастя, як війну?

Вона не відповіла.

— Я її маю, пані Доро.

Вона глянула на годинник.

— Він зупинився. Мабуть уже пізно, — сказала спокійно.

Юліян глянув на годинник і додав, що відведе її з Оксаною, бо мусить зайти за мамою, і їм одна дорога.

„Чом так скрито, син сусіда“...

Стиха задзвеніла пісня з уст молодих людей, що сиділи з Оксаною на східцях. Відійшли всі гуртом. Якось само від себе зложилися дві партії. Молоді з Оксаною йшли вперед, а Юліян з Дорою за ними. Дора дякувала йому за деякі позичені книжки.

— Найкращі були з фінляндських авторів, але вони викликують тугу, а що я з нею зроблю, як залишусь сама?

— Я вас не розумію.

— Я не знаю, як мала б я це схарактеризувати. Хоч мені двацятьперший рік кінчиться, але я знаю небагато життя, що є десь там поза межами в далині. Бачите ту далечінь далеко-далеко? Там воно десь лежить, там мусить бути те, що звідси приманює, якби не з цього світа, без обрисів, гляньте. Але здається недобре піддаватися занадто впливові краси. Недобре, бо вона заворожує.

— Особливо ви, коли хочете панувати над бджолами, ви не повинні піддаватись. Ви маєте обовязки супроти свого народу.

Мов поборена, вона похилила голову і ні слово не перейшло вже того вечора через її уста.

Юліян, прощаючись з Дорою, затримав її руку і спитав:

— Чи я вас ще побачу перед відїздом?

Вона здвигнула плечима. Не знала.

І так мовчки розсталися.

*

Тети Олі не застала Дора дома. Дора не лягала спати, бо не могла. Як звичайно, підійшла до відчиненого вікна, — її око блукало по верхівях гір. Заслонила обличчя долонями і зідхнула. Що вона сьогодні підчас повороту говорила? Що він собі подумає? Ввесь час мовчав. Такі мабуть вони всі ті військові — дисципліна, витривалість, відвага. Він підчинив свою долю волі свого характеру і піде тією дорогою, яку собі намітив. А вона...

А ніч була така ясна, така приманчива, що може неодну долю рішила своєю красою і неодному залишила спомин на все життя.

Юліянові скінчилася відпустка і мусів відїжджати. Оксана вернулась саме зі школи до дому і кинула роздратована книжками і зшитками на стіл.

— Юліяне, новина!

— Мобілізація, Оксано? — зажартував він.

— Е, не таке грізне, пане брате, щось менше. Але щось з війни.

— Говори, Оксано!

— Не можеш бодай на один день свого відїзду відложити?

— Ні, сестро.

— В жаден спосіб?

Юліян видивився здивований: — Ніяк. Ще пів години маю для вас, і до побачення аж по маневрах восени.

— Юліяне, Дора відмовила освідчинам молодого купця-спільника тети Ціллі та її чоловіка, того, що привезли з собою, щоб їх обоїх тут заручити. Альбінський ображений, загрозив Дорі словом чести, що викине її із своєї хати, коли вона осмілиться з нами приставати, а тета Ціллі запропонувала вислати її до „конвікту" до столиці.

— А вона? — спитав.

— Я чую лише, що дуже плакала.

— Прошу тебе, Оксанко, піди до неї ще нині і проси, щоб не плакала. Я їду. Будь здорова.

— Як це я зроблю, братчику? Боюся, що викличу тим іще більший гнів директора проти неї, бо тета Оля, чую, ставиться до цього всього пасивно.

— Я ще менше можу зробити.

— Добре ти, Юліяне, говорив про Альбінських!

*

Із своєю внучкою поводився Альбінський від часу її відмови холодно і строго. Відобрав від неї приречення, що зірве зносини зі школою на горі, звідки походили шкідливі впливи і загрозив, що коли вона не дотримає своєї обітниці, вишлють її до столиці, де буде під доглядом, як у манастирі.

— Ти не Ева Захарій! — сказав рішуче.

Дора мала дивний спосіб мовчати.

— Ну, пані Вальде? — спитав дідо, приступаючи до неї ближче і володіючи собою насилу, щоб не вибухнути голосним гнівом.

— Ви не смієте мені нічого злого зробити, діду-ню! — відповіла вона, стаючи перед ним так само як тоді, коли була ще маленькою дівчинкою.

— Залишіть її, таточку, не зворушуйтеся, — сказала пані Цілля, взявши Альбінського під руку. — Я на жаль по тижневі мого побуту у вас, переконалася, що Дора вийшла зпід моєї опіки. Ах, ті зайві українські знайомости, білення полотна, герцювання з козами! Якби так Егон встав...

— Якби так встав! — крикнула Дора і вийшла з кімнати.

*

Осінь. Юліян використовував свою нову кількаденну відпустку по маневрах у мами так, що перебував цілими днями із своїм далековидом на проходах. Як тільки заблисло сонце і мряка зникала з верхів, він закидав плащ наопашки, затискав шапку на очі і покидав хату. Особливо мальовнича частина

околиці поза економією Альбінських захоплювала його.

Одного листопадового дня Оксана лежала простуджена в постелі обіч кімнати брата, мати вийшла за господарськими справами з дому, а Юліян заповнював свою кімнату димом із папіросок. Надворі шалів північний вихор, несучи з собою струю холоду. Юліян виходив уже двічі на веранду поглянути, чи вертається мати, чи зміняється погода і вертався нетерпляче назад.

Нараз сестра попросила, щоб він поглянув у вікно, бо здавалось їй, що шиби ніби червоною загравою залиті.

— Оксано! — кликнув він якстій, — економія Альбінських горить.

— Економія? — кликнула дівчина.

Юліян вхопив далековид.

— Ще ні, але сусідня полумінь вже досягає до крила заднього будинку.

— Тета Оля, Дора, — зойкнула розпачливо Оксана і закрила лице.

— Я йду туди, успокійся, — крикнув Юліян.

До хати ввійшла мама:

— Вогонь на Мельниківці, діти! — кликнула.

Юліян погнав, гонений і вітром, що хилив дерева. Побачив, що та хата, яка горить, належала родичам Гафійки. З неї садили іскри снопами і розприскувалися на всі сторони. Недалеко від неї стояли два будинки панської „економії".

На старім мості почув переляканий голос панни Альбінської: — Ти вертайся!

— Я вас не лишу саму, — відповів голос Дори.

— Ви вертайтесь, мої пані, вогонь не для вас! — сказав Юліян.

— Я з вами, пане поручнику, — кликнула тета Оля, підбадьорена появою офіцира.

— Спішім тето, — заохочувала її Дора нервово, натягаючи пелерину з капузою тісніше на голову.

— Не пускайте Дору, ради Бога! — кликнула благально тета Оля.

— Вертайтесь до дому, пані Вальде, — просив Юліян. — Ще можете захоріти.

— Альбінські витривалі, їх і катастрофа не вбиває.

— Щодо витривалости Альбінських, то маю підставу сумніватися, а з вогнем жартувати не можна.

— Я вже пережила гіршу катастрофу у воді, — відповіла Дора. — Чомусь кожна катастрофа викликує в мені мимохіть активну силу. Чи з розпуки, чи з запалу? не знаю. Я не маю нікого крім тети Олі, що мене безкорисно любить і коли я з нею йду навіть у вогонь, не дивуйтеся.

— Я хотіла б віднайти бідну Гафійку і забрати її з собою, — додала по хвилині.

Юліян зморщив чоло.

— Я вам її пішлю, — сказав коротко, — як це буде можливо у такій страшній метушні. — Дозвольте, щоб я вас плащем обтулив. Ви мабуть перемерзли, бо зблідли, а він буде мені при вогні зайвий.

Минуло більше як дві години. На ясно освітленій веранді сиділа Дора з дідом, що вернувся з су-

сіднього села, і стежили неспокійно за зростом і опадом пожежі.

— Мене не було дома, тому й вогонь ще не погашений, — говорив роздразнений директор.

Дора мовчала і що хвилини відчиняла шкляні двері, надслухуючи, чи не почує людських голосів на вулиці.

Нараз ударив електричний дзвінок від фіртки.

— Хтось прийшов, Доро, відчини.

Дора збігла з ключем до фіртки і зараз після цього молода сільська дівчина ввійшла на веранду. Вона поклала з пошаною офіцирську шаблю на одно із крісел.

— Йому це в роботі при вогні заваджало. Я тепер маю йому плащ віднести, а він за якусь годину вернеться сюди із старшою панею і забере собі шаблю.

— Про кого і про що вона говорить? — спитав директор. — Що це за він?!

— Пан надпоручник Цезаревич, — відповіла дівчина. — Я гадала, що пан директор знають пана надпоручника.

Альбінський мовчав і ходив по веранді. Станув при дверях, звідки було найліпше видко Мельниківку і обізвався.

— Вже не бачу вогню.

— Як кинулись люди рятувати та поливати, то мусіли нещастя притупити, та й вітер якби змилосердився над людською працею притих, — доповіла дівчина.

— Що за люди рятували? — спитав Альбінський.

— Вогнева сторожа, сусіди, пан надпоручник, наші робітники з сіножати.

Тета Оля з Юліяном підійшли до освітленої веранди.

— Віддаю вам, пані, що взяв під свою опіку, — сказав Юліян, приступаючи до Дори і всміхнувся. — Гафійки не хотіли родичі від себе пустити, хоч сами не мають даху над головою. Я лиш за шаблею.

— Просимо нагору, пане надпоручник, дуже просимо, — обізвався ласкаво Альбінський згори.

Юліян хвилинку завагався, але глянувши на Дору, подався за панями. Простягнув по шаблю праву руку, перевязану білою хустиною.

— Ви поранені, пане поручнику, — крикнула Дора з переляком.

— Трохи, пані, але воно мине.

— Пан надпоручник добре поранив себе в вогню, — сказала тета Оля, поглянувши з материнською любовю на нього.

— У нашій домашній аптичці є знаменита масть на всякі рани, — сказала Дора і підійшла до нього з наміром занятися хорою рукою.

Юліян спротивився.

— Не хочу вас трудити, відповів.

— Нині надпоручник через наше нещастя своєю особою майже рискував життям, вуйку, — сказала тета Оля.

— Молодь усе у розгарі, любить риск — відповів Альбінський — хоч не все воно так добре. Здоровля чи життя треба понад усе ставити.

Юліян усміхнувся.

— Хто б за цим так побивався, коли ще й військовий, — і взяв шапку, щоб попрощатись.

— Залишіться ще в нас, пане надпоручник, будь ласка, відпічніть. Ви аж поблідли з утоми, — докинула тета Оля.

— Мене завтра тут уже не буде, — відповів Юліян. — Я приїхав до мами і сестри тільки на кілька день.

— А ми вам навіть ще й не подякували за вашу поміч.

— Ні вам, ні пану директорові, — сказав чемно господар дому, — встаючи із свого місця. — Дора принесе нам найкращий трунок із пивниці і ми випємо за здоровля спасителів.

— Жаль мені дуже, пане директор, що мушу подякувати за виявлену мені ласку, — відповів Юліян кланяючись, — але мене жде моя мама, яка певно вже непокоїться, — і почав прощатись.

Коли гість відійшов, а Альбінський вийшов з кімнати без слова, Дора кинулась тетї Олі на груди:

— Тето, тето! які вони оба страшні!

*

Три тижні пізніше цілий дім Альбінського виїхав недалеко на подвійні заручини до родини нотаря Гаджі.

Дорі було лячно показуватися цього вечора в товаристві, щоби стрінутися віч-у-віч із молодим купцем, якому відмовила руки. У святочно прибраних кімнатах господарів було небагато гостей, але

все дібране товариство: мішане, військове та цивільне.

Тета Оля, що скрізь почувала себе свобідно, подалася в кімнату мужчин, де побачила між іншим знайомого вірменина-купця, постійного покупця її гарного меду та партнера при недільнім тароку її вуйка. У проході до сусідньої кімнати наразі опинився перед нею Юліян Цезаревич, гарний та елєґантний.

Привиталися.

— Несподіванка, пане Цезаревич, — сказала мило, і наче з якимсь острахом.

— Мій товариш заручується і я, як його найліпший товариш, мусів на такий важний для нього день приїхати.

Юліян, як добрий знайомий стояв між кількома молодими мужчинами і паннами, розмовляючи майже весело, особливо з гарною шіснацятьлітньою донькою господаря. Побачивши крізь двері в сальонику Дору і двох-трьох молоденьких цивільних підійшов привитатися і сів коло неї. У легкій блакитній сукні із станичком кольору волошок з прозорими рукавами, одним шнурочком білих перлин на шиї і високою зачіскою виглядала дуже гарно. Та її очі від зворушення аж потемніли. Вказала на його руку, чорною вузенькою опаскою перевязану.

— Чи вона ще незагоєна?

— Дрібниця, лиш незначний значок залишився — відповів він із розсміяним поглядом, узяв легенько її руку і поцілував її.

— Не жалуйте мене, пані. Ніжність із вашої сторони не для мене...

Вона відтягнула руку.

— Покиньмо цю тему.

— Чи ви радо їхали сюди?

— Недуже. Погода неприязна. Не люблю сухого і морозного грудня. Дотого я відвикла від більших товариств, буваю в них несмілива і полохлива.

— Як справжня серна. Не дивота. Двом богам не можна служити. Зате по лісах, між сільськими дітьми, між бджолами та кіньми ви у себе дома. — Та скажіть, пані, чи вам ніколи не приходило на думку, що нараз хтось може перед нами зявитися, як у казці, злегковажити ввесь той світ, яким живемо і сказати: від тепер покинеш це все і пічнеш інше життя.

Її уста побіліли.

— Пане надпоручнику, таких питань не вільно мені ставити.

— Я вразив вас, пані Вальде?

— Це ні, але на питання поважних людей я відповідаю також лише поважно.

— Чи я поводився коли з вами неповажно?

— Ні. І я ніколи не бувала такою.

— Коли так, то я питаю зовсім поважно. Розуміється, це все може тільки від вас залежати.

— Що вам з того прийде, пане Цезаревич?

— Може і прийде. Ви не любите міста?

— Колись любила.

— А тепер прошу дати мені відповідь на моє питання.

— Чи ви бажаєте її зараз?

— Чи ви волієте її іншим разом? — спитав несміливо.

Вона відповіла ледви чутно „так“ і встала. Він теж устав і вийшов із сальонику.

Дора перейшла сальон, де були зібрані гості і перейшла до іншої кімнати, де стрінулася з тетою Ціллею. Тета Цілля змірила її сукню гострим оком від голови до стіп. Дора відгадала її думки. — Чи недобре, тіточко? — спитала спокійно.

— Добре, дитино, може трохи за поважно, але щож? ти вдова.

Від останнього слова щось стиснуло її серце. Навіщо їй про це казати? Відійшла на бік і приєдналася до тети Олі. Обі були здивовані, побачивши при однім столику Юліяна Цезаревича, як грав у шахи із директором Альбінським. Альбінський, побачивши братанницю коло себе, наче на лихім учинку спійманий, сказав виправдуючим тоном: — Як бачиш, граємо в шахи, Ольго. Мене цікавить, як грає теперішня молодь. Мені поручили пана надпоручника Цезаревича як доброго шахіста.

Нараз заграла музика до вальса. Деякі мужчини вже з паннами під рукою позявлялися з інших кімнат, і вмить почався танець. Дора почувала себе ніяково, бо вже давно не чула веселої, поривної музики, що промовляла до серця, наче манила: „Ходи, піддайся нашим звукам, забудь, що тебе болить і гнобить“. Вона не буде гуляти, не може. Втекти із салі? Вона-ж вдова. Хоч від смерти Его на минуло так багато часу... Повела поглядом за тетою Олею. Хотіла поділитися з нею своїми почу-

ваннями, але її вже не було. Доходила до дверей, але на порозі зустріла Цезаревича.

— Я з салі, пане Цезаревич, — промовила придушеним голосом.

— А я до салі,—відповів він і усміхнувся.

— Я не буду гуляти і саме втікаю.

— А я хочу гуляти, і бачу, що я у сам час прийшов, щоб урятувати свою пайку. Прошу вас, пані Вальде, на одного вальса.

— Навіть не умію, мабуть забула, а по друге мені вже пригадали нині, що я вдова і моє сумління обзивається. „Він“ так мене безмежно любив і я не повинна свого чоловіка забувати.

Юліян поблід і в серцю відчув, якби холодний ніж.

— Чи ви хочете, щоб вас посадили на стос дров і підпалили його? Ми-ж не індійці, — сказав із спалахнулими очима і подав їй рамя.

— Будьте ласкаві, пані.

Вона не обізвалася більше, і мусіла послухати. Запровадив її на канапу і сів поруч неї. Був ще зворушений, але лице його було вже спокійне.

— Я спізнився трохи, — сказав, нахиляючись до неї, — інакше був би вже давно тут. Я думав про вас, боявся, що втрачу свій перший вальс, але він ще буде мій, правда? Сьогодні такий гарний вечір, люди такі вдоволені, я відорвався від своєї праці, щоб тільки приїхати сюди.

І вже під чудові заколисні звуки вальса він її вів. Вона не знала, чи була коли така пора, коли вона гуляла. Чи була така хвилина, що вона не вміла гуляти? Сама музика несла її, поринала. Він вів її

певною, досвідченою рукою і вони звернули загальну увагу своїми гарними постатями. Господиня дому, що присіла коло Альбінського, завважила до нього: — Погляньте, яка гарна пара — ваша внучка і надпоручник Цезаревич. Щоб ви на те, якби так... — і моргнула не докінчивши, бо директор і так зрозумів її. Він нахмурився і похитав головою: — Ви знаєте, добродійко, що я мою Дору — мій єдиний скарб не можу і вдруге віддати за військового. Доволі одноразової трагедії. Крім того я все стою на становищі: н а ш і доньки для н а ш и х синів.

Пані Цілля сидячи разом з ними не спускала льорнетки, стежачи за Цезаревичем.

— Він гладкий, — додала — проявляє військове походженя чи виховання, але на чоловіка для Дори такого не бажала б. Він робить враження надто рішучого або певного себе. У військовій службі це прикмета, але дома супроти жінки може бути занадто грубий, ну, й українець. — А дотого може і з довгами, — додав знайомий господарів за плечима директора.

— Це було б ще найменше каригідне, — відповіла пані Гаджі, — у військових з огляду на їх невелику ґажу, часом і зрозуміле, якби лише не довги через карти...

— Я думаю, що хто скромно живе, не мусить довги мати. І я був колись при війську, — хвалився добродій, відомий з того, що грав із дідичами в карти і посередничив у всяких інтересах, — коли Цезаревич має довги, то хіба через карти. Його-ж дідо пішов через карти у гріб.

Тета Оля піднялася із свого місця.

— Він на такого не виглядає, — боронила пані Цілля молодого, гарного офіцира, — а зрештою, що він нас обходить?

Директор поглянув на годинник і звернувся до тети Олі: — Час до дому, Ольго. — Пані Гаджі протестувала, щоб їй забаву не переривати, але Альбінський настоював на своєму. Перебившись крізь юрбу гостей віднайшов Дору.

— Доро, зозулько, тобі час до дому.

Вона подивилася з острахом на нього. — Вже? Не можна одробину пізніше?

— Ні, дитинко. Тета Оля вже в гардеробі. Чейже не схочеш, щоб вона у футрі на тебе ждала. А я, як ми умовились, залишаюсь тут. Не їжджу ночами.

Юліян поглянув на свій годинник. За годину відходить поїзд до столиці. Він подав Дорі рамя і провів її до гардероби. Відшукавши її речі, попросив її усісти; схилився і приклякнувши на одно коліно взув її у сніговики. Вона несподівано тупнула ногою. Він підвів голову. Чи він зле одягнув її, чи не бажала собі цього?

— Дідо! — вирвалось їй з острахом упівголос з уст. — Але Юліян ані не оглянувся, тільки вбирав її далі і подав шапку. Він зробив це все з такою повагою і природністю, що всі довкола вважали це за щось самозрозуміле. Відпровадив Дору до саней, де сиділа вже панна Альбінська.

На дворі падав сніг і віяв гострий вітер.

— Ви також уже відїжджаєте, пане надпоруч-

нику, — кликнула тета Оля, роблячи Дорі місце коло себе.

— А ви гадали без мене вертатись, тето Олю? — відповів він усміхаючись, і помагав Дорі вигідно сісти. Обтулив її теплою бараницею, сів коло фірмана і погнали в темну ніч. Коли доїхали до місця, де дорога роздвоювалася, візник зупинився, Юліян скочив із саней.

— Ви до двірця хочете? — спитала здивована Дора, не знаючи, що він ще цієї ночі мусить вертатись.

— Так, служба. — І, обтулюючи її ще раз бараницею, попрощався з панною Альбінською і ледви чутно, наче б лише для себе, просвистав мельодію німецької пісні: „Still wie die nacht, tief wie das Meer, soll deine Liebe sein“.

— До побачення! — сказав уголос, підніс комір плаща, затиснув шапку глибше на чоло і щез у сніжній ночі.

*

Настало Різдво.

На латинські свята їздила Дора з дідом у столицю, а на грецькі була дома.

Тета Оля влаштувала їй окремий „святий вечір“, який відсвятковували як щороку на економії. Роздали убогим дітям деякі потрібні речі і різдвяне печиво, а опісля Дора, зладивши пакуночок, казала Олексі запрягти коні.

— Дідуню, — сказала, — я прийшла повідомити вас, що я їду нагору побажати пані Рибко та її рідні щасливих свят.

Альбінський читав часописи і поглянув зпоза окулярів на неї. — Що таке? Я не дочув.

Вона повторила свої слова. Він насупив брови і хотів уже спротивитись, але змовчав. Він пригадав собі, що вона недавно піддалася без найменшої опозиції його бажанню і поїхала з ним до доньки у столицю і тепер, коли побачив на її обличчі знаний йому вираз рішучої постанови, сказав: „А позакривайся в санях добре, щоб не простудилася. Я чекаю на своїх звичайних гостей до тарока."

Юліян приїхав до мами на Різдво у хмарному настрою. Мав грошеві клопоти. Чоловік Еви Захарій, якого вона уповажнила управляти унаслідженим по бабуні Орелецькій маєтком, стягав тепер усі позички. І до Юліяна прийшло візвання сплатити довг, затягнений свого часу отцем Захарієм для нього у бабуні Орелецької для його хорого батька. О. Захарій позичаючи ці гроші, леліяв уже тоді у свому серцю надію, що дає їх свому майбутньому з я т е в і, отже особою, яка матиме право вспоминатися по його смерти за довг, не буде ніхто інший, як його власна донька — Ева.

Несподіване візвання до сплати довгу в імені пані Еви Кави, нагнало Юліянові не лише нагле почування сорому, але і острах, що не зможе найти засобів, щоб полагодити такий прикрий свій обовязок. Із хвилиною, коли він вступив до війська, опинився нараз перед несподіваними видатками, мов перед безоднею і був відразу примушений робити довги. А що не мав нікого хто в такій потребі міг би ручити за нього, то робив це на офіцирське слово чести. Виплачувати такі довги точно, хоч

і невеликими квотами, із своєї ґажі було його святим обовязком.

Останній лист від Кави був із заміткою, що коли не поладнає довгу, то це потягне кошта процесу і покривджені звернуться до військової влади.

— Деґрадація, або перенесення до іншого полку, — сказав він сам до себе, прочитавши гострого листа.

Юліян звернувся з пригадкою та проханням до колишніх товаришів богословів, тепер уже на посадах, щоб сплатили йому позички, якими він ставав їм у пригоді, але кожний відповів відмовно. Кожному з них велося „сорокато", майже всі з них були вже подружені і якби змовились, радили йому женитися з „якоюсь" багачкою, щоб побити все лихо нараз. До родини він не звертався за поміччю, бо не звик до цього від наймолодших літ.

„Честь, честь, честь! — говорив він собі і кривив зневажливо уста над самим собою. Виринули перед ним усякі можливости: стрілити собі в лоб, відбути військову кару потайки, виїхати. — Чи просити в кого поруки? Товариші радили йому оженитися з одною богачкою, про яку було відомо, що була йому прихильна, а батько її був також військовий. Тоді думав про ту, яка зближалася до нього з добротою і покорою, мов просила прощання за віроломство Еви. Він протиставляв їй недовіря чужинця і жорстокість мужчини, даючи їй виразно пізнати, що бачить у ній лише представницю ворожої йому народности. Тоді вона відступила в тінь. Та чим більше вона відходила від нього, замикалася в собі, тим більше тягнуло його до її чи-

стого характеру. Він відчув її силу над собою від тої памятної хвилини, коли перебравши шклянку з її рук, опустив її на землю. Подружжя з багатою, байдужою йому дівчиною, яку раяли йому товариші, відкидав як неморальне, але чи Альбінський видасть Дору за військового, ще й за українця?

Рішився поїхати до мами і сестри на Різдво, може це вже його останні свята...

*

Мати відгадала по його сумнім вигляді, що в його душі криється щось неясне для неї і він мусів виявити причину свого розстроєння — матеріяльні клопоти. Оксана довідавшись від нього правди, піддавала думку затягнути довг в Альбінського, який позичає гроші на високі, майже лихварські відсотки.

— Дай спокій, сестричко, це такі неприступні і зарозумілі пани, що гадають: лавки і стільці повинні перед ними кланятися.

Хотіла йому допомогти своєю радою і пані Рибко.

Він любив ту єдину сестру свого батька, повну поваги і діяльности, хоч і сумного, допитливого погляду, що нагадував йому батька, — і пішов до неї.

— Що ти хочеш робити, Юліяне? — спитала, не спускаючи з нього ока, мов сторожила над ним.

Він оповів коротко про свій стан і свої пляни.

— Прикро мені, що тобі одробина горя так спараліжувала руки. Та коли не знайдеш собі помочі, то я тобі її роздобуду. Я звернуся до Альбінського за позичкою.

Він витріщив очі, наче не вірив своїм вухам.

— Бійтеся Бога, тето! Я не хочу цього, краще вже поїду до Америки і буду там працювати як найтемніший селянин. Не допущу, щоб ви перед тим чоловіком так понижалися.

— Як хочеш, — відповіла вона. — Це твоя річ, не моя. Я буду старатися деінде. Ще є люди, що знали мого батька і мого чоловіка.

— Але будьте обережні, тето, це все тайна. Чим більше офіцир терпить, тим менше повинні про це люди знати.

*

По Святій вечері Оксана підійшла ще раз до ялинки і почала гасити деякі свічечки, що догоряли, щоб причіпити інші. Вона усміхалася вдоволено до себе. Юліян у своїй кімнаті засів спокійно за часописи.

Нараз почули вони в сінях знаний голос і коляду „Бог предвічний...“

— Дора! — кликнула Оксана врадувано і кинулась до дверей. Дора прийшла з дарунками та різдвяними побажаннями і, здавалося, що з нею враз увійшов інший світ до хати. Скинула футро та шапочку, передаючи їх Юліянові.

Юліян сів напроти неї і докидав дотепні слова до розмови між гостею, Оксаною і матерею, як це робив нераз, щоб закрити свій поганий настрій. Коли на мить поринав у свої думи, як тільки хто розсміявся, він наче прокидався і брав наново живу участь у розмові.

— Тета Цілля, — оповідала Дора — дістала від свого чоловіка грошевий дарунок на подорож

до Швайцарії або Мерану. Лікар радить їй виїхати туди рятувати здоровля.

— Сама поїде? — спитала пані Цезаревич.

— Може з дідунем, тетою Захарій або і...

— Вами? — вмішався Юліян.

— Може і зі мною, — відповіла непевно Дора, — але я воліла би залишитися з тетою Олею.

— Доро! — майже кликнула здивована Оксана, — якже так можна зрікатися такої нагоди!

— В мене є про це власна думка. Я здорова й молода і Швайцарія із своєю красою так скоро не западеться... Хто знає, чи мені було б там тепер мило і любо. Тета Оля каже розумно: „Ховай гріш, а прийде час, то ще неодно гарне побачиш.“ Наша Швайцарія над Дніпром! Туди я хотіла б поїхати!

Оксана перебила їй.

— Але чи дідуньо згодиться, щоб ви залишились дома?

— Це не від дідуня залежить, а від мого тестя, який оплачує цю подорож. Він так само любить мене, як і колись...

Юліян встав незамітно і підійшов до одного з вікон, а Дора сіла за фортепіян і проспівала коляду. Юліянові здавалося, що коли вона підняла очі й їх погляди стрінулися, в її розпромінених очах блистіли сльози зворушення.

Коли прийшов час іти до хати, Юліян сказав:

— Я вас проведу.

— Ви все трудитеся, а то я й сама збігла б.

Увійшли в каштанову алею, — вечір був чудовий. Повітря спокійне, майже у безгомінній тиші земля лежала вкрита снігом, під небом засіяним

зірками. На горах виднілися хатки зпоміж каштанів, і світла тонули у вечірній імлі. Юліян і Дора йшли без слова попліч, нерівним кроком, то майже дотикаючися ліктями, то знову перелякані, відсувалися одне від одного. Він скинув шапку, проїхав рукою по чолі, і за хвилину пристав.

— Пані Вальде, — вимовив несподівано.

— Пане надпоручнику?

— Пані Доро!

Вона гляділа на нього, як говорив, слухала, а сама тільки мовчки притакувала головою. Він говорив небагато, не бурхливо, лиш слово по словечку, стримано наче в його горлі опирався голос, наче б хотів відразу сказати все одним словом або одним великим почуванням. Її голова була оперта хвилину на його рамени та її уста питали: — Я могла б вам помогти...

— Як? Ви би... ти хотіла б... Доро?

— Хочу! — сказала вона і піднесла хустинку до очей. — Якби ти знав!...

— Не плач, Доро, — попросив він, зідхаючи з полекшою і поцілував її, притискаючи її до себе.

— Боже мій! — відповіла паленіючи, — це в мене з несподіваного щастя...

— Ти цього ніколи не пожалуєш, Доро, бо ще не знаєш, як я тебе люблю.

— Але ти про одно забув, Юліяне.

— Забув, що?

— Ти забув, що я Альбінська.

— Альбінська, але моя, і внучка тієї бабуні, що залишилась вірна свому народові і відродилася в тобі.

— Юліяне, я так багато наплакалася потайки, що не сміла бути тою, якою хотіла.

— Ми не потребуємо присягати собі вірности, Доро.

— Ні, Юліяне, це непотрібне між нами.

— Завтра я буду у твого діда і доки ще лишусь тут, буду щодня в тебе.

*

„Як воно все це склалося, чи не був це сон?“ — питала сама себе. Чи він говорив справді з нею і завтра він сам прийде до дідуня? Відходить до мешкання, бачить освітлені вікна в кімнаті дідуня, в тети Олі... О, яке чудове буває життя, як у житті все, наче чудом складається. Вона — його наречена, його щаслива наречена! Глянула на небо, шукала там, чогось..., чи вміла в зорях читати?

„Тиха як ніч, як море глибока...“

Наближалася до фіртки. Чи не спізнилася? Чи дуже її там вижидають? Чи ніхто не відгадає її щастя?

З гостей застала ще купця вірменина і старенького латинського пароха, як саме збиралися додому. Чекала аж тета Оля відійде до своєї кімнати. Коли тета кинулась зідхаючи у свій фотель, за нею появилась Дора.

— Подай мені папіроску, доню, мені чогось важко на душі. Чи Цезаревич був дома. Як його мамі ведеться? Здорова?

— Здорова і він дома. Ах, тіточко, не будьте смутні! Не віщуйте лиха. Чи ви не пізнали по мені сьогодні нічого? Погляньте на мене.

Альбінська глянула на Дору і всміхнулася.

— О, тіточко, ви заступали мені батька та маму, то й вислухайте, що я вам розкажу, щось небуденне.

Дора, наче гріх, що його таїть винуватець перед своїм ближнім, а мусить його виявити, висповідалася перед своєю старою, щирою повірницею.

— Це все гарно, моя кохана, але між тобою і ним не може бути злуки. Ти не знаєш, що тебе жде. Дідо ніколи не дасть на це свого дозволу.

— Я хочу правдиву причину знати, тето. Я молода, я можу з життям і до бою станути. Чи може мене ще щось гіршого стрінути як те, що я вже пережила.

— Може це наслідки з сумних днів діда Юліяна Цезаревича, Господь один знає. Проклін сягає в сьоме покоління, кажуть.

— Що за проклін, тето? Я про щось таке в їх родині не чула.

— Тим ліпше для тебе.

— Говоріть ясно тето, мушу знати.

— Проклін прабабуні твого Юліяна Цезаревича, проклін, що повторявся у всій родині твого діда без огляду на те, чи нищив винних чи невинних. Тебе одну оминув він, коли не рахувати катастрофи з Егоном.

— Хто-ж провинився проти тої страшної прабабуні?

— Він сам, Доро, твій дідо.

В хаті стало тихо, годинник на стіні тикав, лямпа на столі кидала тінь зпід зеленої умбри, а тета Альбінська оповіла всю ту дивну історію, яку

знаємо здебільша із записок батька Максима Цезаревича.

Дора кликнула:

— А моя бабуня, та моя прекрасна, дорога бабуня, взяла малого сироту під свої янгольські крила, щоб його виховати на чесного українського громадянина, а сама мусіла вмерти. О, як сумно! І вам сталася кривда, дорога тето, що ви любили так само Юліяна Цезаревича, як я свого люблю.

— Але ти не осуджуй спричинника цього лиха, бо він каявся, і від хвилини проклону ніколи більше не зазнав щастя. Він сповняв благородні вчинки, вів християнське життя, розумів чужі страждання, лише від того свого сумного, наче божевільного вчинку, став неприхильний для нашої національности, хоч до часу смерти своєї жінки ніколи таким не був.

Дора розсміялася зневажливо, а тета Оля піднесла остережливо палець догори:

— Я гадаю, що це почування ненависти зродила в нього заздрість через те, що твоя бабуня обставала до останньої хвилини свого життя за нащадком своєї нації.

Дора встала з місця: — Все те, що ви мені оповіли, невідрадне й сумне. Воно звалило мого діда з педесталу, на якому я звикла була його бачити. Підіть до дідуня і приготовте його, що завтра прийде хтось до нього і попросить руки його внучки, — ви вже знаєте.

Панна Альбінська відійшла, а Дора дивилася крізь будинок на узгіррі. Одно вікно спереду було освічене, — його вікно. Походила якийсь час по

кімнаті і вийшла до сіней, що вели до кімнати свого діда. Та тут близько дверей зупинилась, почувши всередині голоси. Говорив її дідо:

— Я дивуюсь тобі, як ти, як старша жінка, можеш до мене з такою дикою справою приходити? Чи ти не могла собі та їй сказати, що я ніколи на такий інтерес не згоджуся? Час тобі вже позбутись твого підданства супроти неї, а їй визволитись з ідеалізму! Вже їй знов якийсь надпоручник застряг у голові. Не досить було одного!...

Дора закрила лице руками, сперлася до стіни, постояла ще хвилину і ввійшла до середини.

— Ми вже, дідуню, з Цезаревичем заручилися.

— Для твого щастя ви розручитеся.

— Але я його люблю.

— Але мені це не вистачає.

— І він мене любить.

— Від коли?

— Дідуню, ох, Боже мій! це вже його річ, але любить.

— Доро, ти можеш бути переконана, що я бажаю тобі щастя і хочу, щоб тебе твій чоловік любив і шанував. Як мені відомо, Цезаревич побивався довго за першою нареченою і хто знає, чи він і тепер ще не має її в памяти. Тепер він заліз у довги, і коли його каріера загрожена, він полюбив тебе... Цезаревич — великий спекулянт.

— Він завтра сам до вас прийде, поговорить.

— Ми приймемо його. Я вже переконаюся, як він тебе любить. Але я тебе ще спитаю: чи ти маєш маєток і чи ти згодилась би поплатити його довги?

Дора притакнула головою: — Так, грішми за ліс по Егоні.

— Цього, пані Вальде, вам ніхто не заборонить. Але що далі? Цезаревич надпоручник і крім сплати довгів йому треба ще і багатої жінки. Офіцирська кавція, як відомо, також мусить бути забезпечена.

Дора мов омліла.

— Про це я не думала досі, — сказала побілілими устами.

— Іди, дитино, — сказав Альбінський лагіднішим тоном, — я бачу, що ти нездорова. Твої очі як у гарячці. Прийде надпоручник, то побалакаємо.

Дора схилилась, і поцілувала його в руку.

— Дякую вам, діду.

Точно в 11-тій годині передполуднем прийшов Юліян Цезаревич. Тета Оля впровадила його до кімнати Альбінського.

Привіт був чемний, хоч холодний. Юліян по кількох чемних вступних словах запевнив Альбінського про взаємну любов між ним та його внучкою, сказав про сподіваний свій недалекий аванс і про деякі прикрі перешкоди, які старатиметься усунути. Директор слухав з гострим виразом лиця і спитав, як уявляє він собі матеріяльні справи. Юліян відповів, що не бажає іншого маєтку понад потрібну кавцію для жінки, яка могла б забезпечити їй існування на випадок звихнення його військової карієри.

— Що значить „звихнення“? Чи ви маєте намір виступити з війська?

Юліян заперечив головою.

— Ви покинули богословя, хоч квапилися стати „апостолом черні", а тепер може знову хочете вернутись до давнього?

— Ні, від коли я вступив до війська, буду триматися вже меча.

— А які ви маєте вигляди у війську?

— Моє знання і безнастанна вправа в чужих мовах дозволять мені здійснити свій плян, щоб стати перекладачем при штабі, також і підчас війни.

— А яке забезпечення даєте ви на випадок звихнення вашої так званої військової карієри жінці? Часи непевні, моя внучка звикла до добробуту. Коли я вчора представив їй життя з убогим військовим, хочби і з забезпеченою кавцією, вона признала мені рацію.

— Я на найгірший випадок маю знання доброго теслі, яке дасть мені завсіди кусень хліба і вступ до найліпших варштатів меблів, бо я маю свідоцтва з найкращих німецьких майстерень.

Директор узяв його руку:

— Здорова і гарна рука, що проявляє крепкість і добре походження. — Альбінський подав йому папіросницю і настала мовчанка.

Очі Юліяна опинилися на хвилинку на знаним портреті покійної Альбінської у строю молодої. Його обличчя прояснилося на мить, мов від сонця. Це-ж була немов жива Дора Вальде!

Альбінський це помітив.

— Чи маєте ви, пане, поняття, що та дитина для мене значить? Скільки жури вона мені принесла, заки я зберіг її такою, якою ви її пізнали. А ви всі приходите сюди і робите свої рахунки, хочете

мені її вирвати, останнє сонце моєї старости? Як я можу вам на слово повірити, що вона вам дорога? Ви, пане Цезаревич, гарна людина, добре вихована і характер ваш може без рисочки, як я це чув від людей, що вас знають, і ви маєте в собі те, що рідко хто має: духову перевагу над своїм середовищем. І я був би гордий називати вас своїм внуком, сином чи як там, але для моєї Дори мені цього всього замало. Дайте поважний доказ вашої любови для неї, дайте якусь високу ціну, яку я від вас зажадаю. Я говорю твердо, але ясно. Я вам вироблю посаду, яку собі забажаєте, я сплачу всі ваші довги, бо Дора Вальде без мене це не всилі зробити, я вигладжу всі нерівности, що можуть бути перепоною у вашій військовій чи цивільній карієрі, ввесь мій, хоч і невеликий маєток припаде вам і їй, але дайте лише заяву перед вінчанням, що зрікаєтеся своєї народности, перемінюєте ваше імя на моє і що ваші нащадки будуть його носити.

— Ми не живемо за часів Вишневеччини і Четвертинського, пане директоре. Чи пані Дора Вальде знає про ці ваші умови?

Альбінський злобно усміхнувся.

— Маєте три дні до надуми.

У передпокою, коли Цезаревич виходив, вирнула перед ним, мов зпід землі тета Оля.

— Як мається пані Дора? — спитав він стисненим голосом. — Перекажіть їй, що я її поздоровляю і прошу, щоб не плакала.

Тета Оля підняла допитливо погляд на нього, але він, засунувши поважно шапку над очі, закинув плащ на себе і вийшов.

*

На другий день передполуднем попросила пані Рибко Юліяна до себе.

Юліян оповів коротко про свою розмову з Альбінським. Тета сплеснула з зачудування руками.

— Ти зворушуєшся, Юліяне! Я тебе розумію, але вибач, якби ти все знав і роками бачив, що бачили мої очі і чули мої вуха, то ти не дивувався б. Дора стала для нього лише оруддям для його національних і честолюбивих цілей!...

Після цього розказала, як зверталася за поміччю для нього до давнього знайомого її покійного чоловіка — купця Вартана, вірменина, і як він піддав проєкт подружжя з наймолодшою донькою панства Гаджі.

Юліянові кров ударила в лице.

— Що це люди зійшли з розуму? — крикнув, — мене женити? Що це знову за рахунок?

— Ти їй мав подобатися, сину, чого-ж тут гніватися?

Юліян усміхнувся. Перший раз по кількох тяжких днях вона побачила його усміхненим.

— Це-ж того вірменина Вартанова фантазія. Йому заблисла надія на добре „посередництво“ з одної і другої сторони!

— Алеж ні! — переконувала пані Рибко — від святкування заручин обох сестер, Юліяне, наймолодша дівчина заєдно про тебе маячила, а її родичі хоч і всміхалися зразу з того, згодилися остаточно після наради з Вартаном, покрити твої довги разом із кавцією, під умовою, що заручини мали б відбутися зараз, а вінчання аж два роки пізніше, бо дівчатко має щойно шіснацять літ.

— Ні, ні, нехай добродій Вартан не робить проєктів без господаря! Досить уже тих крутійств у таких справах як подружжя, досить торгів і визискування людських крутих ситуацій! Нехай мене полишуть власній долі!

Сказавши це, подякував теті за її щирі заходи і попрохав не побиватися більше за ним ані не втягати таких дорадників як Вартан.

*

Уже третій день не стрічав Юліян Дори, ані її не бачив. Вислав їй листа з докладним змістом його розмови з дідом, прохаючи забути його. Найліпше буде для них обоїх, як він сам вибереться до Америки.

Дора бачилася з дідом лиш при обіді і нічого не говорила, а він сам мовчав. Виходило, коли Юліян не зявлявся в нього, справа скінчилася. А проте Дора думала з німою завзятістю, що треба було щось діяти. В її голові думки не спочивали, особливо, коли дивилася на гору поза каштановою алєєю, де темніли стіни шкільного будинку на білому сніжному тлі. Не надумуючися довго, вийшла з хати, пішла до стайні, вибрала коня і пустилася верхи. Завернула в ліс у надії, що Юліян десь зявиться, відтак в околицю залізничого двірця, — може саме виїжджає?... Звідти навскач погнала на міську дорогу. У повороті почула в околиці економії гук двох вистрілів раз за разом. Кінь здрігнувся, настрожив уха і вона стримала його. „Хтось полює“, подумала і поїхала далі. Недалеко своєї хати пізнала в одній жіночій постаті маму Юліяна.

Вона йшла нерівним кроком і плакала. Єдина гадка Дори була про Юліяна і вона спитала, що з ним могло статися? Захворів тяжко, чи відїхав?

Пані Цезаревич оповіла їй, як вона ходила з проханням спасти свого сина грошевою позичкою і як Юліянові не лишається нічого іншого крім виїзду до Америки, чого вона не переживе.

Дора кинула поводи коневі на шию, щоб сам вернувся на економію і сама пішла пішки. Дома кинулася у вогкій одежі на канапу, підсуваючи руки під голову, заплющила очі. Великі сльози котилися з її очей, а вона лежала непорушно, сама не знала, як довго.

*

Юліян вернувшись від Альбінського, чекав дома три дні, але чому — сам не знав. Міг би був так само вже і на другий день відїхати, знаючи, що і так не може приняти поданих йому умов. Тільки неописана туга тримала його ще на місці. Коли вернувся з ліса, витягнув із кишені бравнінг і поставив його на столі. Його очі спочали на зброї. Ні, ні, хоч яке його становище безнадійне, тут, де жила його мама, він цього не зробить, хочби і не виїхав за море. Батько залишив її та наймолодшу сестру на нього. Його смерть вбила би маму, бо її здоровля і так павутинне. Стояв і роздумував, аж почув, як двері ледви чутно відчинилися. Шелест примусив його оглянутися.

— Дора!... пані Вальде, ви...?

Вона не відповіла, а поглянула на нього великими очима.

— Чи ви до Оксани? Вона мабуть ще не вернулась зі школи. Я не знаю...

— Ні, Юліяне, я приходжу до тебе.

— До мене?

— Так. Я прийшла тебе просити, щоб ви... ти не виїздив до Америки, для добра твоєї мами і мого. Не роби цього!

— Ти просиш мене не виїжджати, а проте повірила дідові, що я лише для маєтку старався за тебе і подякувала йому за це.

Ледви замітний болісний усміх заблукався на її устах.

— Юліяне, дідо боровся проти тебе і закрився моєю особою. Я повторяю ще раз, що прийшла тебе просити, щоб ти не їхав за море — і зробила рух, якби хотіла піти, але він станув на її дорозі.

— Говорити тобі про свою любов, коли може дідо переконав тебе, що мені не можна вірити?

— Пусте, переконував, чи ні, — відповіла нервово, — але знай, що твоя мама була по обіді в мого діда, шукала помочі для тебе, щоб ти не мусів відїжджати... ах, Юліяне!

— Жебрала за мене, — крикнув він.

— Вона це з любови для тебе зробила, з розпуки, але він відмовив!

Побачила на столі револьвер, узяла його в руки й оглядала хвилинку.

— То ти недавно стріляв в околиці економії? — спитала.

— Я, Доро, — і відвернув очі.

— Чому?

— Аби, аби... не носити набитого з собою...

Вона глянула ще раз на нього, зморщивши брови.

— А є ще який набій?

Він відобрав рішучим рухом зброю з її рук і поставив нагору на шафу.

— Так, є ще один.

— То треба його вибрати або вистрілити.

Він усміхнувся.

— Дай спокій. Краще сідай, я щасливий, що тебе бачу.

— Я не прийшла сидіти, дай револьвер.

— Мужчині може дав би, але тобі не дам.

— Гадаєш, я не вмію з такими річами обходитися? Егон мене вчив. І він був військовий.

Юліян не послухав. Узяв її руку і підніс до уст.

— Пані Доро Вальде! я не знаю, чи ми ще побачимося. Я мучився тугою і думкою, що поїду не побачивши вас більше. Це було б страшне для мене. Доро! Доро! — вирвалися йому слова з уст.

— Побачиш мене ще, Юліяне, — відповіла несміливо, — по моїй розмові з дідом.

— Твій труд ледви чи буде успішний.

— Вірю, що буде. Я вже знайшла свій шлях, хіба... — і тут урвала.

— Що ти хочеш зробити, Доро?

— Не бійся. Нічого такого, що не було би гідне української жінки і... нареченої офіцира.

Він узяв її обі руки, притиснув до грудей, але уст її не сміз у тій хвилині торкнутись. Хтось отворив у сінях тихенько двері і опинився на порозі.

— Це тета Оля по мене, — і обернувшись до тети, що бачила всю сцену: — Я не могла інакше,

тето. Перекажіть дідуневі, що ви бачили, як його внучка з офіциром Юліяном Цезаревичем прощалася.

*

Пізнього вечора того самого дня знявся вітер. Бушував так сильно, що Альбінський казав позачиняти щільно віконниці, бо шум відбирав йому сон. Вранці, відчиняючи їх, Олекса повідомив директора ще у постелі, що одна з тополь над кімнатою, де висіла картина св. Юрія, лежала звалена. — Не дай Господи в днину таке, бо могла когось убити. Була над корінням усередині до половини спорохнявіла.

Директор устав і виглянув через вікно на вулицю, але тополі вже не було. „Збавлена краса", — подумав.

Ввійшла Дора.

— Можна мені з вами поговорити, дідуню?

— Можна. Ти бачила, що цієї ночі вітер наробив?

— Бачила, була навіть при тім, як її Олекса з синами забирали. Жаль мені за нею. Столітня була, та, чого життя не ломить і час не нищить!

— Дідуню, — почала вона нараз іншим тоном, — я прийшла знову просити вас дати мені дозвіл вийти за надпоручника Цезаревича. Я його люблю і він мене любить, а ви допоможіть нам.

Дідо видивився на неї, мов не довіряв її словам.

— Був він тут і згодився на мої умови?

— Ні, не приймає. І я не хотіла б вийти за зрадника...

— А за задовженого офіцира? — питав Альбінський їдко.

— Цим ви мене не відстрашите. Його довги я сплачу.

— А кавція, пані Доро Вальде, кавція?

— Саме я прошу вас за мене її зложити.

— Ти просиш? чому-ж він сам, той герой, не приходить. Чи ти цього в нього не варта?

— Перестаньте, дідуню, глузувати. Коли не можете мого прохання сповнити, що рішає про мою долю, то покиньте цю тактику, бо вона негідна вашого віку. Звідки ви можете знати, чи я буду без нього щаслива?

— Можу знати, Доро, на підставі досвіду. Час лікує всякі почування і розумові дає у вирішуванні найважніших моментів життя головне слово. А що я прагну твого щастя, то тут мушу запротестувати.

— Це ваше останнє слово, дідуню?

— Найостанніше.

— То знайте, що це і моя остання просьба до вас і що ви колись будете за це відповідати там, — і показала рукою вгору. — Я іду.

Вслід за нею ввійшла до кімнати панна Альбінська.

— Чого хочеш, ти стара Касандро?

— Нічого, — відповіла спокійно, — крім одного, щоб ви схаменулися і не йшли за далеко. Усе має свою межу. Молоді люблять, чому-ж не допомогти їм до злуки?

Альбінський похитав іронічно головою.

— Тому, що колись перед роками капітан Юлі-

ян Цезаревич з панною Ольгою Альбінською не закінчили свого роману подружжям, то тепер мусить єдина внучка Альбінських стати дружиною його внука. Чи не так?

— Так, вуйку, так! Пригадайте, як перед пятьома роками трапилася катастрофа з нещасним Егоном. Тоді зсунувся був портрет покійниці тети, Дориної бабуні, памятаєте? Ви казали, що я забобонна. Уважайте, щоб вона часами не виступила тепер з рям і не забрала вам своєї внучки.

— Не казав я, що ти Касандра? Іди з такими забобонами до кухні і поділися там з ними з Олексою і старою кухаркою.

Тета Оля вийшла.

*

Дві години пізніше старий екіпаж Альбінського погнав вихром за трьома особами: стареньким парохом і двома лікарями. Дору Вальде найдено без памяти підстрілену в кімнаті під картиною св. Юрія.

Коли її півмертву переносили до спальні, Альбінський поводився біля неї мов божевільний, а тета Оля сказала йому коротко і твердо: „Раніше було зле, — а тепер уже добре.“

Лікарі оглянули рану: перестрілене одно рамя, вистріл був вимірений до висків, мабуть рука хибила.

Дідо ходив по кімнаті і розводив руками:

— Що я вчинив, нащо цього? Всього був би я по Дорі сподівався, але не — цього! така тиха і скромна!

Дора залишила один лист нареченому, а другий дідові обвиняючи його, що він своєю вічною опозицією присилував її попрощатись із світом. Вона зобовязує його виплатити Юліянові Цезаревичеві цілий капітал її з тим, що Юліян може зробити з ним, що схоче.

Лікарі рішили, що рана, слава Богу, не смертельна, ліве рамя поверх перестрілене, куля вилетіла. Покищо пацієнтка лежить без памяти. Старий довголітній лікар і приятель дому, пояснював Альбінському свої оглядини: — Знаючи Дору майже з наймолодших літ та її давнішу нервову недугу після смерти чоловіка, пояснюю цей вчинок як акт надмірно розстроєних нервів. Коли очуняє, вона мусить обовязково бачити тільки симпатичні обличчя і мати повний супокій. Я радив би навіть не впускати нікого до неї, крім одної тети Альбінської. Згодом подайте їй якнайлагідніше до відома, що ви, приятелю, по зрілій надумі згодилися на її вибір щодо подружжя і поможете їй у цьому. Ця вістка мусить бути цілющим світлом для недужої душі. Пішліть теж за надпоручником. Його також треба відповідно приготовити до вчинку нареченої, нехай застосується до теперішнього стану та нової ситуації.

Панна Альбінська мусіла як нераз уже у найприкріших хвилинах їхати за Цезаревичем.

Коли ввійшла до Цезаревичів, привитавшись з його мамою та Оксаною, звернулася відразу до Юліяна:

— Збирайтесь якнайскорше та їдьте зі мною.

З Дорою сталося нещастя, підстрілилася, ваша присутність конче потрібна. По дорозі розкажу все.

Юліян побілів по уста.

— Чи є надія на життя? — спитав.

— Так, але багато залежить від перших хвилин, коли вернеться їй память.

Коні мчали, Юліян читав лист Дори, переданий йому тетою Олею і слухав, як усе це сталось. Панна Альбінська прохала його, щоб увійшовши до дому Альбінського, не поводився з ним ворожо, бо він хоч і вразив його тяжко своєю пропозицією, все-ж робив це не з погорди до його особи або нації, а тільки із шляхотніших почувань.

Юліян викривив погірдливо уста: — З вас промовляє жінка, що на все має прощання.

— Я маю на увазі лиш виздоровлення і щастя тої, яку ви любите.

Коли Юліян Цезаревич увійшов у кімнату, де дожидали його всі, він був такий блідий, що присутні могли його перелякатися.

Альбінський перший простягнув до нього руку.

— Дякую вам, що ви на наше бажання так точно прийшли, пане надпоручник. Моє прохання до вас лиш одно: коли у вашій силі та волі, оздоровіть Дору. Вона вже не моя, а ваша. Дора трохи за трагічно все це взяла, але сталося.

Юліян подякував і сів, схиливши голову на руки, не рухаючись.

Годину пізніше тета Оля повідомила всіх, що коли недужа розплющила очі, пізнала лікаря то перший її запит був: „Що буде зі мною?“, і другий: „Чи він уже відїхав?“.

Коли лікар перевязав їй рамя і поклав вигідно, вона заснула. Після кількагодинного відпочинку, мов на приказ ліқаря — почула себе добре. Попросила, щоб її відвідали. Дідо ввійшов і зблизився до неї, ведучи з собою Юліяна. Побачивши її з обандажованим раменем, усю білу з виразом утоми, він на мить зупинився онесмілений. Але стрінувшись з її очима, що поглянули сумно до нього, він схилився над нею і сказав: — Вибач мені, дитино. Твоє бажання сповниться. Юліян Цезаревич твій. Мусиш видужати і жити для нього, бо мене вже так, якби не було.

Коли Юліян приступив до хорої, вона хотіла мимоволі піднятися, але не могла. Він узяв її праву руку у свою і цілуючи її, сказав півголосом: — Мій талісмане, що мені більше тобі сказати?

Вона приклала палець до уст: — Бережи життя для нас і нашого народу. Воно цінне, але я не могла інакше.

— Геройська несподівана жертва!

— Геройство само себе нагороджує. Дідовий бравнінґ у кімнаті св. Юрія, яку я так люблю і ваш, який ви мені відобрали з рук, коли я зайшла просити вас не відїжджати, вони піддали мені цей плян...

*

Двічі денно навідувалися лікарі до Дори, піклуючись нею якнайдбайливіше. Тета Оля з їмостею Захарій виявляли для неї ще більше уваги. Пацієнтка почала вставати, лише бандаж, перевязуваний хірургом, мусіла якийсь час носити. Дідо

та Юліян виїхали до столиці поладнати деякі важні справи. Юліян засипував її допитами про її стан здоровля і писав про свою нову велику працю.

Дора ходила сумна і мовчазна по кімнатах і багато пересиджувала в тепло огрітій кімнаті задивлена в картину св. Юрія, в якому відкрила схожість із Юліяном. Зачитувалася часописами, але вони виводили її з рівноваги всякими тривожними вістками.

Вечорами сідала тета Оля коло стола, направляла білля, їмость Захарій викладала пасіянси і виворожувала Еві долю.

Пані Цезаревич та Оксана щасливі, що матимуть таку синову і братову, відвідували її вічно зажурені, чи її рана не відібється пізніше на її здоровлю.

Аж прийшов останній день перед Новим Роком, день Маланки, — ось-ось мав вернутися дідо з Юліяном.

Оксана відвідала свою приятельку і наречену брата. Дора, закинувши на себе легке футро, випровадила приятельку з тетиної освітленої веранди по сходах і постояла тут хвилинку, щоб подихати свіжим зимовим повітрям. Схиливши голову, думала про завтра чи позавтра. Вона верталась повільною ходою по сходах нагору, коли нараз почула за собою скорі кроки. Це сам Юліян опинився біля неї.

— Правдива радосте, якже ти, моє сонце? — і майже вніс її на руках у кімнату. Зняв з неї футро, а його очі оглядали її всю, чи справді вона вже така здорова, як запевняли, чи нічого їй не бракує?

Вона заперечувала головою: — Ні, ні, ні!

— Слава Богу, а то я де б не був, до чого не брався б, все ти була мені на думці!

Вона всміхалася, якби недовіряла: — Справді? Справді? Справді?

*

Коли вінчалися вони зранку в невеличкій церкві, тільки при обовязкових свідках, одна жіноча постать у чорному, незамітна, клячала в кутку недалеко ікони Пресв. Діви і молилася гаряче за життя та щастя дітей; це була пані Цезаревич. Альбінський у товаристві старенького приятеля пароха втирав сльози. Чи від радости, чи з жалю — ніхто цього не знав... Його очі не відривалися від гарних новоженців перед престолом.

Девять день провели одружені Юліян і Дора з собою. Десятого прийшла мобілізація, — мусіли розстатися.

— Не кожна куля бє, — сказав Юліян — передаючи дорогу жінку в обійми тети Олі, коли відїхав на війну. Якийсь час боровся на фронті, а з авансом приняли його до штабу як перекладача.

Коли Альбінського повідомили, що в нього є правнук Цезаревич, він з радости розплакався.

— Не дивуйся, Олю, — сказав до панни Альбінської, — довгі роки я не заживав такої радости.

Коли Юліян Цезаревич приїхав одного дня до дому, перші слова Дори були:

— А Україна?

— Вона є. І як ми самі її не запропастимо, то сповняться слова старого Гердера, що пророчив нам ролю нової Греції, завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі.

— Але-ж ти став твердий, чоловіче, — усміхнулась Дора, глянувши на нього.

Він відповів їй теж усміхом:

— Твердий, але не для тебе. А коли я вже такий, то цього вимагає наша теперішня доба.

КІНЕЦЬ.

ЦЕНТРАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 068581138